

50285

2062

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS

~~SECTIO ETHNOGRAPHICA ET LINGUISTICA~~

Sectio philologica III 1957.

NÉPRAJZ ÉS NYELVTUDOMÁNY

ЭТНОГРАФИЯ И ЯЗЫКОЗНАНИЕ
VOLKSKUNDE UND SPRACHWISSENSCHAFT

I.

SZEGED,
1957

52548

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
SECTIO PHILOLOGICA

NYELV ÉS IRODALOM

ЯЗЫК И ЛИТЕРАТУРА
SPRACHE UND LITERATUR

III/1

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
SECTIO ETHNOGRAPHICA ET LINGUISTICA

NÉPRAJZ ÉS NYELVTUDOMÁNY

ЭТНОГРАФИЯ И ЯЗЫКОЗНАНИЕ
VOLKSKUNDE UND SPRACHWISSENSCHAFT

I.

SZEGED,

SZERKESZTI:
BÁLINT SÁNDOR, MÉSZÖLY GEDEON
és
NYÍRI ANTAL

Megjelent 500 példányban
Felelős kiadó a Bölcsészettudományi Kar dékánja

A MSZMP és dolgozó népünk kormánya lehetővé tette, hogy a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán 1957-ben megkezdje működését a Néprajzi Tanszék, a Classica Philologiai Tanszék, a Román Nyelvek és Irodalmak Tanszéke és a Germán Nyelvek és Irodalmak Tanszéke. Karunknak ez öröndetes gyarapodása azt is jelenti, hogy a Bölcsészettudományi Kar „Nyelv és Irodalom” nevű Actá-ját két külön kiadvánnyá kellett átalakítanunk. Az első részéből lett „Néprajz és Nyelvtudomány”, ennek első kötetét, íme, most adjuk szíves olvasóink kezébe.

E kiadványnak „Néprajz és Nyelvtudomány” neve világosan rámutat arra a tudományszemléletre, melyet a Szegedi Bölcsészettudományi Kar néprajzi és nyelvtudományi tanszékei évtizedek óta vallanak: e két tudományág szoros kapcsolatát, szinte együttes művelésének szükségét.

Szeged, 1957. október hó.

A szerkesztők

A SZEGEDI PAPRIKA

1. A paprika elnevezése

A paprika (*capsicum*) magyar és idegen: európai és ázsiai nevei leginkább a borsot jelentő görög-latin *peperi-piper* szóra, ez meg szanszkrit eredetre vezethető vissza. Ebből a szóegyeztésből következtették azután régebben egyes kutatók, így a magyar Hangay Oktáv is, hogy a paprika óvilági növény. Ha Amerikából honosodott volna meg, szerintük az eredeti indián nevet kellene ideát is viselnie. Ez a merev gondolkodás azonban nem számol a művelődéstörténeti és néplélektani tényezőkkel. Világos ugyanis, hogy amikor a bors helyett és bors gyanánt kezdik a paprikát használni, egyszerűen magát a régi, megszokott szót is alkalmazzák rá.

Így van azután, hogy a német *spanischer Pfeffer, roter Pfeffer, Beissbeere, indischer Pfeffer, türkischer Pfeffer, Schoten-Pfeffer, Paprika*, a francia *piment annuel, poivre d'Espagne, poivre d'Inde*, az angol *pop pepper, red pepper*, az olasz *peperone*, a magyar, délszláv, cseh, lengyel *paprika*, az orosz *turjeckij perec, asztrahanszkij perec, iszpanszkij perec*, zsgun, a román *piparca* nevek legnagyobb részben a peper szóban gyökereznek. Az indián *agi* és *chilli* nevek, illetőleg származékaik Európában nem tudtak elterjedni.

A paprika elterjedéséről, meghonosodásáról később bővebben szólnunk. Itt csak annyit kell megjegyeznünk, hogy hazánkban tudunkra a XVI. század második felében, 1560 táján *Szikszaí Fabricius* Balázs sárospataki tanár szójegyzékében tűnik föl a szó *indiai bors* (= *siliquastrum*) alakban. Ez nem lehet más, mint a paprika, hiszen az Újvilágot eleinte Indiának tartották és sokáig annak is nevezték. Még ma is beszélünk indiánokról, Nyugatindiáról. Ebben az időben *Széchy Margit* főrangú aszszony kertjében már növényként is előfordul és *vörös törökbors* a neve. Hasonló, *törökbors* (*piper Indicum*) alakban *Szenczi Molnár Albert* szótárában (1604) is olvasható. Ettől kezdve törökbors néven közli minden szótárunk. *Csapó József Új Fűves és virágos magyar kert* c. munkája (1775) az első, amely másképpen *kerti borspaprika* néven is ismeri. Különös, hogy régi fűveskönyveinkben nem fordul elő. *Lippay János Posoni kert* c. nagyjelentőségű kertészeti munkája is (1664) egy-két szóval említi ugyan a törökbors ültetését, de sem gondozására, sem fölhasználására nem terjeszkedik ki. Különös az is, hogy a híres régi magyar konyha sem tud róla. Eddigi ismereteink szerint az egykorú úri konyha, a barokk főúri háztartás a fűszerként használt paprikát még nem ismeri.

A paprika ezzel a régi *törökbors*, továbbá egykorú erdélyi *pogánybors* nevével a magyarságnak hódoltságkori, illetőleg balkáni kapcsolataira utal. Maga a *paprika* szó a XVIII. század első felében bukkan föl, hogy hamarosan minden más magyar elnevezés csak tengjen mellette. Nemcsak a magyar nyelvterületen válik egyetemessé, hanem világszerte így nevezik, ahova csak a szegedi paprika eljut.

A paprika szó kétségtelenül a délszláv *papar* (= bors) kicsinyítő képzővel ellátott *paprika* alakjának átvétele. A délszláv szó viszont a görög-latin *peperi-piper* szóból származik, tehát már ott is jövevény és a Földközi-tenger melegebb világa felé mutat. A paprika elnevezés azután — mint már megjegyeztük — a magyar használatban válik egyetemessé, nemzetközi szóvá.

A paprika a mai értelemben szótározva először *Jambressich* András latin-horvát szótárában (1742) fordul elő. Mint később látni fogjuk, Szegeden is, Kalocsán is az 1748. évből származó egykorú följegyzésekben bukkan föl egyszerre. A XVIII. század folyamán jellemző a *Paprika* családnév feltűnése is Szegeden, továbbá a kalocsai paprikatájhoz tartozó Érsekcsanádon (1729). A Sárközben egyébként máig általános a *Paprika* családnév.

A paprikának más magyar tájakon előforduló elnevezéseiből bizonyos művelődéstörténeti tanulságok is kiolvashatók. Igen jellemző, hogy amíg az Alföldön és az ország belső vidékein a paprika szóként való használata egyetemesnek mondható, addig a peremtájakon a paprika mint szó még egészen friss jövevény és helyette leginkább a *bors*, illetőleg a borsot jelentő *piper* szó valamelyes alakja járja. Így a rendelkezésünkre álló adatok szerint Zalában a *pirosbors*, továbbá a *höelesbors* (= hüvelyes paprika), az Ormányságban a *tatárkabors*, de mellette Alsóbaranyában a *biber* (ehhez még Németboly vidékén németek, de részben magyarok ajkán is a *pfeferóni*), Naszvadon (Komárom) *veresbors*, az udvarhelyi székelyeknél *bors*, a moldvai csángóknál *veresbors* és *zöldbors*, a hétfalusi csángóknál és máshol *árdéj*, (a paprikát jelentő román *ardeiu* = 'tüzes, égető' átvétele), Erdély több vidékén *pipárka* (a román *piparca* átvétele). Ezt a felsorolást rendszeres gyűjtéssel még bizonyára gazdagon ki lehetne egészíteni. Annyi azonban így is bizonyos, hogy ezek az adatok megszakítatlan kapcsolatban vannak a magyar nyelvtörténet során kialakult és előbb már megemlített elnevezésekkel. Nyilván azonban azt is bizonyítják, hogy ezeket az Alföldhöz képest peremtájakat csak későbbben, főleg a XIX. század elején, Napóleon kontinentális zárlata, majd a nagy kolerajárvány (1831) idején a szükség hajtotta rá a rendszeresebb paprikafogyasztásra. Miután a hiányzó bors helyett fűszerezésre, borsozásra használják, egészen természetes, hogy borsnak, vörösborsnak nevezték. A XX. századra már a paprika szó is országszerte ismeretessé vált.

Feltűnő, hogy Erdély keleti vidékein román jövevénysszóval is illetik a paprikát. Nézetünk szerint az *ardej* és *pipárka* szavak használata megengedi a paprikának Moldvából, tehát a Magyar Alföld elkerülésével, közvetlen balkáni román közvetítéssel való behatolását is az erdélyi magyarság konyhájára. Ez természetesen még bizonyításra, további nyomo-

zásra szorul. A paprika egyébként ezeken a felsorolt helyeken sohasem terjed túl a háztáji termelés világán.

Egy újabb német kutató, *Storfer* fejtegetései szerint Kolumbus fölfedezése sok új, addig ismeretlen élvezeti szerrel ismertette meg az európai embert. Sokszor maga a név is átkerült, mint a mexikói eredetű csokoládé és a *mais* (= kukorica). A paprika íze hasonlít a borséhoz, ezért a hódító spanyolok *indián*, vagy *brazíliai borsnak* nevezték. Később Spanyolországból elterjedve, természetesen *spanyolbors* lett a neve. Hamarosan meghonosodott a dohánynal együtt a Balkánon is. Most már a *török-bors* nevet kapta, ahogy a kukoricáé viszont törökbúza lett.

Storfer tovább azt mondja, hogy a paprika francia neve *poivre de Cayenne*. Megvan azonban a francia szókincsben a *paprika* is, de nem fűszer értelemben. Ismeretes ugyanis a *baver dans le paprica* újabb zsargonkifejezés, ami szóról szóra ezt jelenti: paprikában nyálazni, vagyis nagyozni, lódítani. Az első világháború alatt egy francia frontújságnak *Bavons dans le paprica* (hazugságok, hárijánoskodások) volt a neve. Párizsban a titokban árusított illetlen képeket is paprikának hívják. Németországban a század elején a pajkos, szemérmetlen viccnek gyűjtőneve szintén *paprika* volt. Ezek a jelentésárnyalatok már a hazai paprika modern nemzetközi terjedésével függenek össze.

Végezetül megemlítjük, hogy egy röszei tudálékos névmagyarázat szerint a paprika jelentése nem más, mint *paprikató*, vagyis amitől a papír. E monda szerint ugyanis papok hozták be hazánkba, de erőssége miatt eleinte nem akart terjedni. Hogy kedvet keltsenek hozzá, ők kezdték enni, de közben ugyancsak könnyeztek. Innen a *paprikató*, ebből pedig a *paprika* elnevezés.

A paprika népszerűségét a *Paprika Jancsi*, a bábjáték egyik bohó alakja is bizonyítja. Egy régebbi, egyébként ismeretlen író, *Aszalay József* említi először (1855).

IRODALOM

A paprika külföldi elnevezéseiről *Hegi, Gustav*: *Illustrierte Flora von Mittel-Europa*. München, é. n. 2556. l. *Hangay Oktáv*: *A paprikáról*. Székesfehérvár, 1887. *Péchy Sándor*: *A paprika szó eredete*. Magyar Nyelvőr 1939.

A magyar szóanyagról *Tóth Béla*: *Magyar ritkaságok*. Budapest, 1899:147. *Tolnai Vilmos*: *A paprika és a Paprika Jancsi*. Magyar Nyelvőr 1903. *Magyary-Kossa Gyula*: *Magyar Orvosi Emlékek*. III. Budapest, 1931:474. *Bedekovich Lajos*: *Pipárka*. Magyar Nyelv 1925. Továbbá *Gombocz Zoltán—Melich János*: *Magyar Etymológiai Szótár*. I. Budapest, 1914—1930 (*árgyé* címszó), *Szinnyei József*: *Magyar Tájszótár*. I—II. Budapest, 1893—1901 (főleg bors és paprika címszó). *Hegeudús Lajos*: *Moldvai csángó népmesék és beszélgetések*. Budapest, 1952:307. Ezenkívül saját gyűjtés.

2. A paprika elterjedése

A paprika őshazája, génközpontja Amerika és pedig *Bukasov* és *Vavilov* szovjet-orosz kutatók szerint pontosan Délmexikó, Középamerika és az Antillák szigetcsoportja. Ma már az egész világon elterjedt, ahol az éghajlati viszonyok természetének kedveznek.

Östörténetéről nem sokat tudunk. Ez azonban föltétlenül Amerikára utal. Így paprikamotívumot találtak egy indián ruha tökéletesen kidolgozott hímzésén, amelyet a szakértők mintegy kétezer évesnek tartanak. A Peruban végzett régészeti ásatások, kutatások, sírleletek tanúsága szerint orvosság gyanánt is már régóta ismerték, de fűszerként is. A régi olmec, tolték, azték törzsek egyaránt kiterjedten termelték és fogyasztották a paprikát.

Mint ismeretes, Kolumbusz Kristófot jelentős mértékben az a megfontolás vezette, hogy a tengeren rövidebb utat keressen a keletindiai fűszerek megközelítésére és szállítására. Amikor a fölfedező a nyugatindiai szigeteken meglátták a bennszülött indiánok paprikaföldjeit, úgy gondolták, hogy újabb, eddig ismeretlen indiai fűszere bukkanhat. Ezért van az, hogy a paprikát sokszor szokták *indiai bors* néven is emlegetni. Az első, európai embertől származó híradás *Petrus Martyr* híres humanista írótól származik, aki 1493 táján arról értesít, hogy Kolumbusz olyan borsot hozott haza magával, amely csípősebb a kaukázusinál. Egy évvel később pedig Kolumbusz hajóorvosa, *Chanca* számol be az új fűszerről spanyol előkelőségekhez írott leveleiben. A mag egyébként hamarosan Spanyolországba is átkerül.

Ezek még inkább anekdotikus jellegű feljegyzések. Az első részletes jellemzés Gonzalo Fernandez de *Oviedo* művében (Sumario de la natural y general istoria de las Indias. Toledo, 1526) található. Alapvető korai munka, amely Délamerika paprikakultúráját is tárgyalja, Joseph de *Acosta* tollából származik (Historia natural y moral de las Indias. Sevilla, 1590). Sajátságos, hogy egyetlen más amerikai eredetű növényről, még a krumpliról és dohányról sincsenek olyan korai följegyzéseink, mint éppen a paprikáról.

Adataink szerint a paprika Spanyolországba már az 1493. évben, Angliába 1548 körül, Középeurópába 1570 táján kerül át. Amíg a paprika botanikai, növényrendszertani vonatkozásait már szépen kidolgozták (Fingerhuth, Irish és mások, továbbá a magyar Augusztin Béla és Mándy György), addig gazdaságtörténetének, egyetemes néprajzának modern feldolgozása még nagyon hiányzik.

A paprika általában mindenütt ott terem meg, ahol a szőlő és kukorica még megéri.

A paprikát maig termelik Amerikában, de a magyar paprikakultúrának még a nyomába sem tud érni. A jamaikai ültetvényesek számos fajtáját ismerik és a *mandran* nevű trópusi lázbetegség ellen használt italba vegyítik.

Braziliában érdekes készítmód, hogy több érett paprikahüvelyt raknak egy jókora fazékba rétegenként búzaliszttal felváltva. A megtelt fazekat kenyérsütés után beteszik a kemencébe és ha pár óra múlva a paprika megszáradt, ismét kivesszük. A lisztől megtisztított és zöld részeitől megfosztott paprikát ezután finomra megtörik. Ebből a fűszerporból mintegy 4 dekát kevernek 1/2 liter vízhez és annyi kovásszal és vízzel, amennyi a keléshez szükséges, tésztává gyúrnak. Most kis lepénykéket sodornak belőle és megsütik. A felületesen megsütött lepénykéket hosszúkás szeletekre vagdalják. Most a szeleteket vagy egészen teszik el, vagy pedig

morzsává reszelik, megszitálják és jól záródó dobozokban raktározzák el. Ez a *pepper-pot*, amelyet az angolszászok különösen kedvelnek. Puffasztó ételknél, de borjúnál és csirkénél is az emésztés előmozdítására szolgál.

A perui Cuzco, Lima piacain paprikaport (aji dulce) árulnak.

Az Egyesült Államokban Texas, Florida, Colorado és Kalifornia indiánjai háziiparszerűen termelnek paprikát, amelyet felfűzve piacon is árulnak. Leginkább hentesáruba teszik. Érdekesnek tartjuk megemlíteni, hogy egy *Dénes* nevű horgosi paprikakereskedő az 1941. évi események után Amerikába szökött és ott Louisiana államban 100 hold földön a szege di paprikakultúra meghonosításával kísérletezett. Munkája azonban általában nem vezetett eredményre.

Az amerikai paprikatermelés főhelye Chile, amelynek csúnya, színtelen, íztelen, de rendkívül olcsó paprikáját főleg az Egyesült Államok konzervipara használja el. Szakértők szerint az USA szükségleteinek $\frac{1}{4}$ részét Chiléből fődözi.

A spanyol, részben portugál paprikakultúra közvetlen hatása alatt áll a Verdefoki-szigetek paprikatermelése, ahol cukornád- és banánültetvények között terem. Világos, hogy Délfranciaország, Olaszország egyébként nem jelentős paprikatermelése is az ibériai félszigetről terjedt el. Szintén innen hatolt be Afrikába is.

Nem valószínű, hogy a paprika őshazája Afrika lenne, mint egyesek régebben hitték. *Schweinfurth*, a híres Afrika-utazó írja, hogy a kongó négerek a paprikát nem fűszernek, hanem nyílméregnek használták, amellyel a gazdag núbiai elefántcsontkereskedőket terítették le. A paprika előfordul az északafrikai oázisokban, továbbá Szudánban, Egyiptomban, Abesszíniában, ahol a különböző törzsek szívesen termesztik. Érdekes, hogy a kabilok a megszáritott sáskákat megpaprikázva fogyasztják. Tuniszban a legerősebb paprikát kedvelik. A trópusi Afrikában számos néger törzs termeli. Egyes törzsek főzeléket készítenek belőle, mások fűszerként használják, ismét mások *Livingstone* szerint a húst paprikamártásban konzerválják.

A paprikát a XVII. században Pernambucoból portugálok honosítják meg Keletindiában és a délkeletázsiai fűszerszigeteken. Itt annyira általánossá vált, hogy egyes kutatók, így a magyar *Hangay* Oktáv is a paprika ázsiai őshonosságát vitatták, pedig már itteni neve, a máig használatos *chilli* (= csilei fűszer) is Amerikára utal. Itt jegyezzük meg, hogy a legerősebb paprikafajtának világszerte, így Spanyolországban is *chilli* a nemzetközi neve.

Keletindiában a paprikamagot együtt vetik a szantálmagvakkal, hogy a paprikatövek később árnyékoljanak a szantálbokrokra, amelyek egyébként a paprika gyökérzetéből is táplálkoznak. Jellemző, hogy a paprika nem szerepel a hindu szent könyvekben, a Védákban, tehát bizonyos kultikus ételket nem szabad vele ízesíteni, hithű hindu nép nem él vele. Ez is bizonyítja, hogy a paprika Indiában is kései kultúrnövény, jövevény. Vadon is terem.

A paprika a Szunda-szigeteken is kedvelt fűszer. Az a hiedelem, hogy a rossz hangulatot lehet vele elűzni.

A paprika Kínában sem ismeretlen. A kínai paprika (chuen-ciao) hüvelye apró, íze igen erős. Az ételbe vagy hüvelyestől főzik bele, vagy mozsárban nagyjából megtörik és fűszerként használják. Állítólag a magyar misszionáriusok azért voltak népszerűbbek a kínaiak előtt, mert nem irtóztak az erős paprikától, mint más nemzetek fiai. Japánban és Koreában is fűszerként használják.

Észak ausztráliában és az ausztráliai szigetvilágban bevándorlók honosították meg a paprikát. Szamoa szigetén a hüvelyeket a *kava* nevű bódító italba főzik bele, de nyakláncot, táncövet is fűznek belőle. A Fidzsi-szigetek emberevei még 1860 táján is paprikával fűszerezték áldozataik húsát.

Ami végül a paprika európai gyökérverését illeti, itt két utat világosan megkülönböztethetünk. Egyrészt már korán, a XVI. század második felében dísznövényként terjed el a barokk Európában, amelynek virág-szeretete, kertművészete ekkor válik tudatosná: nemes humanista passzióvá és külön tudománnyá. Másfelől a Földközi-tengeren át meghonosodik a török irodalomban, így Kisázsiaiban, Arábiában és ami bennünket különösen érdekel, a Balkánon, hazánkban is. Nem véletlen, hogy a szláv eredetű *paprika* szó a görögből került át. Az sem véletlen, hogy több nép, köztük sokáig mi is, *törökbors* néven is ismerte.

A paprika első magyarországi föltűnéséről már a XVI. századból vannak adataink. Ismeretes, hogy ennek a kornak gazdag főurai nagy érdeklődést tanúsítottak a különleges növények, virágok iránt és kertjeikbe iparkodtak a legváltozatosabb és legritkább fajtákat megszerezni. Emlékezhetünk a kor egyik legnagyobb szenvedélyére, a tulipánkultuszra, amely Keletről, török közvetítéssel jutott el hozzánk és Európa más részeibe, főleg Hollandiába. Természetesen az Újvilágnak, a nemrég fölfedezett Amerikának növényzete iránt is nagy az érdeklődés.

A század derekán egy gazdag nemesasszonynak, *Széchy* Margitnak kertjeiben a legritkább fákat és virágokat meg lehetett találni. Még külföldi fejedelmek is kértek tőle magot, vagy palántát. Eddigi ismereteink szerint ő a legelső († 1570), aki kertjében paprikát is termelt és vörös törökbors néven emlegette. A másik adat csak kevéssel későbbi (1579), amikor *Clusius*, a híres francia botanikus juttatott paprikát *Batthyány* Boldizsárnak kertjébe. Ez a magyar főúr, éppúgy mint *Széchy* Margit, lelkes műkedvelő kertész volt, aki a paprikában még nem a fűszert, hanem a ritka növényt látta. A paprika exotikus dísznövényként, tehát már a XVI. században ott virult a barokk kertekben, vagy főúri otthonok virágcserepeiben. Ennek azonban inkább csak művelődéstörténeti jelentősége van, mert a paprika hazánkat fűszernövényként igazában először csak a XVIII. század folyamán, a Balkán felől hódítja meg és eleinte az egyszerűbb nép fogyasztja. Feltűnő, hogy az ételeiről és fűszereiről oly híres magyar konyha a XVII. és jórésben a XVIII. században sem él a paprikával. Régi szakácskönyveink mit sem tudnak róla.

Hogyan és mikor terjedt el a paprika népünk körében, világosan és pontosan még nem tudjuk. A XVIII. század első felében egyszerre sok hazai adat bukkan föl, amely a Balkánra mutat, a kezdet azonban homályos előttünk. Kiváló kutatónk, *Rapaics* Raymund azt állítja, hogy a Balkán felől betelepült bolgárok hozták volna magukkal az Alföldre. Kétségtelen, hogy a bolgároknak ősidóktól fogva fejlett kertészkedő hajlamuk van és hazájukban máig foglalkoznak a paprikával. Kétségtelen az is, hogy egyik csoportjuk éppen Szeged szomszédságában, a torontáli *Öbessenyőn* telepedett le. Itt csak annyit jegyzünk meg, hogy *Rapaics* föltevése érdekes, sőt lehetséges, de közelebbi adatok híján mégsem bizonyos.

Hasonló a helyzet a bunyevácokkal is, akik már a török hódoltság idején felvándoroltak a Balkánról és megtelepedtek a Bácskában. A XVIII. század első felében, tehát éppen a paprika föltűnése idejében eljutottak a két ősi paprikatermelő város, Szeged és Kalocsa vidékére is. Itt is azt kell azonban mondanunk, hogy megfelelő adatok⁹ híján a kérdést nem lehet a bunyevácok javára sem eldönteni. Hasonló megfontolások alapján kell elvetnünk a szerbek közvetítését is. A bunyevácok (esetleg szerbek) közvetítő szerepével kapcsolatban az is nagy baj, hogy semmi nyoma annak, hogy eredeti hazájukban egyidejűleg foglalkoztak volna a paprika termelésével.

A magunk részéről még egy föltevést kockáztatunk meg, amely szintén lehetséges, de közvetlen bizonyítékok híján ez sem tarthat föltétlen hitelességre számot. Szeged történetéből tudjuk azt, hogy az alsóvárosi franciskánus kolostor a török hódoltság idején hatalmas missziós területnek középpontja, amelynek köre egész Délmagyarországra kiterjedt. A barátok a népnek nemcsak papjai, hanem tanítómesterei, sőt orvosai is ebben az időben. Erről könyvtárunknak számtalan egykorú orvosi szakkönyve is tanuskodik. Tudjuk azt is, hogy a szegedi kolostornak valamikor hatalmas kertje volt, amely gyógyító füvekben, exotikus növényekben, hatalmas fákból egyaránt bővelkedett. Egyáltalában nem lehetetlen tehát, hogy ők plántálták be török földről, a Balkánról és ismertették meg az alsóvárosiakkal, a paprikatermelés későbbi nagy mestereivel. Tudjuk, hogy ezekben a századokban különösen a hideglelés (malária) tizedelte népünket és éppen ennek orvossága, csillapító szere gyanánt tűnik föl a paprika.

A paprika meghonosodásának kérdését még a jövő kutatásnak kell megoldania.

IRODALOM

E fejezet külföldi művelődéstörténeti és néprajzi anyagának összeállításában a következő munkák éppenséggel nem rendszeres adataira támaszkodunk: *Hangay* Oktáv: *A paprikáról*. Székesfehérvár, 1887. *Augustin* Béla: *Historisch-kritische und anatomisch-entwicklungsgeschichtliche Untersuchungen über den Paprika*. Németbogsán, 1907. *Tschirch—Lippmann: Allgemeine Pharmakognosie*. Leipzig, 1933. *Bosswell, R. Victor: Our Vegetable Travelers*. The National Geographic Magazine 1949. Merítettünk *Reitzer* Miklós személyes amerikai tapasztalataiból is. Néhány adat található még *Mándy György: A paprika alakтана, mint a fajtaleírás alapja*. A Magyar Kertészeti és Szőlészeti Főiskola Közleményei X. 1945. *Rapaics* Raymund: *A magyarorság virágai*. Budapest, 1932.

3. Őrlés

Amikor a paprika kezdett a háziipar, illetőleg a házi szükségletek hagyományain túl is fejlődni, akkor a szükségszerűen jelentkező munkamegosztásból a régi nagyhirű szegedi malomipar is hamarosan kivette a részét. A paprika porrátorése már nem a kezdeti famozsárban, nem is a későbbi külüben történik, hanem a múlt század derekától kezdve a tiszai vízi malmokban, de elenyésző mértékben a száraz- és szélmalomokban is. Ez a folyamat a szegedi paprika országos népszerűségének állandó fokozásával bontakozik ki, amikor is mind nagyobb szükségletek kielégítéséről kell gondoskodni. A paprikatorés eredeti technikái tehát már korszerűtlennek, hosszadalmasnak és fárasztónak, kevéssé jövedelmezőnek bizonyulnak.

Ennek az újonnan jelentkező szükségletnek az elvégzésére vállalkoznak a vízimalmok. A változás megértéséhez el kell mondanunk, hogy a lisztőrlő vízimalmok már nem tudnak a gőzmalomoknak az ötvenes években kezdődő versenyével lépést tartani. Jelentőségük itt fokozatosan hanyatlik. A századforduló tájáig azonban éppen azzal biztosítják fennmaradásukat, hogy áttérnek a paprikaőrlésre, ami azután a régi patriarchális termelési módok bomlásával, illetőleg tökéletesítésével, meggyorsításával, az őrlésben a mozsár és külü feladásával jár együtt.

A vízimalmokon két pár kő volt, de a Tisza lassú sodra miatt rendszeren csak egy pár működött. A tél kivételével egész esztendőn át őrltek. Főleg ősszel volt sok munka, ilyenkor éjjel-nappal dolgoztak. A napi őrlési eredmény 40—50 font körül mozgott. Vámért őrltek. A vízimalmok réve rendes vízállás idején a Tisza innenső partján, a Boszorkányszigettől kissé északra volt, alacsony vízálláskor pedig délre, a régi szabályozás előtti kanyarnál, de a túlsó parton. Ilyenkor a révből hajón szállították az örölnivalót, továbbá a szításokat is a malomba. Hasonlóképpen a megőrölt paprikát is ladikon vontatták a révbe, ahonnan azután kocsin, vagy talicskán szállította el a gazdája. A molnár sokszor nehezen hallotta meg, vagy éppen nem akarta meghallani a csónakért való kiabálást. Bizonyára innen van ez a mai is használatos tréfás szólásmód: *nagyot hall, mint ősszel a mólnár* (= elereszti a kérő szót a füle mellett). Egyébként mindenki annak a molnárnak a nevét kiáltozta, akihez éppen készült.

A vízimalmokban való őrlésnek jellegzetes sajátága volt, hogy a körül lefolyó paprika apraját, porát kiszitálták és csak azt öntötték újra fel, ami még további őrlésre szorult. Ez szükségszerűen négyszer is megismétlődött. A szítálás sűrűyukú *lángszita*, másnéven *lőszőrszita* segítségével történt, amely a puhát átejtette, de a nagyobb szemcséket felfogta. Ezeket fölöntöbe, vékába gyűjtötték és újra felvitték a garatra. Ezt többször is megismételték, amíg jónak nem találták. Közben természetesen az örölnivaló arányosan fogyott. Végül ki is maradt néhány fontra való paprika, amelyet a malom még mindig nem tudott puhára őrlni, de amelyet már nem volt érdemes felönteni. Ezt az öröltető hazavitte és otthon esetleg még mozsárban törte.

A kiszitált paprikapornak — mint más vonatkozásban is már említettük — *láng, lángpaprika* volt a neve, amely azonban nagyfokú csipőssége,

maró íze miatt nem örvendett széleskörű keresletnek. Ellenben az apróra, de nem porráőrölt csörmő (= törmelékes, aprószemű őrlött paprika) mind finomabb ízénél, dúsabb olajtartalmánál, mind pedig kellemes piros színénél fogva igen kapós volt.

A vízimalmoknak nagy hátrányuk volt, hogy télidőben, a paprika-örlésnek éppen a legnagyobb évadján nem tudtak dolgozni. Ilyenkor a szárazmalmokban való örlésre is sor került, amelyekben az örlési energiát tudvalevőleg befogott, körbenjáró ló szolgáltatta. Előfordult, hogy a későbbi időkben a hajtásra itt kis kazánt is alkalmaztak, így a Hattyas-sor 31. számú ház alatt Dobó Antal, ismertebben Kiss Tóni malmában, aki azután szintén a Hattyas-soron modern gőzmalmot is épített. A malmoknak fokozódó versenyében azonban a századforduló körül a vízimalom is lemaradt és a géperővel hajtott modern paprikamalom lett a győztes. Ez már a paprika kapitalista korszakát, nemzetközi árucikké válását jelenti. Egyébként híresebb paprikaőrítő vízimolnárok voltak: Csonka (Bukusza) Vince, Csonka (Bukusza) Ignác, a nagyhírű bőrdudás, Katona Antal, Peregő Mihály, Varga (Gardi) József, Szántó Ferenc és mások.

A termelés, feldolgozás és a piacon, vásárokon való értékesítés még egy ideig megmarad a családi élet munkakörén belül, tehát szinte csak az örlés önállósul. A vasúti és postai közlekedés kibontakozása azután lassan szűkebb térre szorítja, fölöslegessé teszi a vásározást, a batyuzó kereskedelmet (amely Kalocsán még mélyen a XX. századba nyúlik), a feldolgozás új technikája, a hasítás pedig szükségessé teszi a paprika feldolgozásának önálló háziipari ággá való fejlődését. Ez a megosztás természetesen a malomiparnak még továbbá elkülönülését és technikai fejlődését vonja maga után és már az 1859. évben, de lényegében mégis 1876-ban megkezdődik a paprika gőzmalmi örlése és egyben a modern gépcivilizáció első komoly hódítása a paprika zárt világában. Amíg a vízimalmok akárhányszor csak családi munkamegosztást jelentenek, vagyis az asszony csi-pödi és az örlésre feldolgozza a paprikát, ura meg a maguk vízimalmában megőrli, addig most már — ha vannak is még átmeneti formák, nevezetesen, hogy a gőzmalom gazdájának felesége még foglalkozik a paprika feldolgozásával is — nincs megállás egészen a paprikamalom teljesen önálló és differenciált, korszerű szakmai színvonalon dolgozó típusának kibontakozásáig.

A modern paprikamalom már jellegzetesen tőkés vállalkozás, amelyben a szakértelmet nem a gazda, hanem azok az alkalmazottak, molnárok képviselik, akik egyenesen a vízimalmok világából jöttek ide a gőzmalmi örlés körébe, magukkal hozván természetesen magasfokú szakmai kultúrájukat is. Alig egy-két vízimolnár jutott el odáig, hogy egyúttal modern malomipari vállalkozó is legyen belőle. Erre a kapitalista áthajlásra legjobb példa a vasiparban dolgozó Pálffy Testvérek működése, továbbá a gőzmalomossá vált Dobóczky Mihály jómódú szűcsmester vállalkozása.

Mint már máshol említettük, először a Pálffy Testvérek ismerték fel a paprika gépipari feldolgozásának modern jelentőségét (1859), mégis Dobóczky Mihály volt az, akinek kezdeményezése maradandóbb hatású lett. Most is fennálló paprikaőrítő gőzmalomát Alsóvároson, a mai Szabadság-téren alapította (1876), amely a legújabb időkig vejjének, Szécsi Ist-

vánnak és utódainak kezén működött. Az első időkben bizony még garabolyonként, kosaranként is vitték az őrlőnivalót, mert akkor a paprikának őrlés alá készítése még kemencében történt, nem pedig a modernebb szárítóban. Mázsaszámra még alig szárítottak. Volt azonban már olyan, aki két kemencét is készítettett, hogy így többet keressen. Jellemző, hogy Dobóczky malmát a vizimolnárok éjszakának idején többször is felgyújtották, mert az újszerű versenyt veszedelmesnek érezték. Tudtunkra az egyetlen vizimolnár, aki gőzmalmot is alapított és aki ott egyúttal hosszú ideig főmolnárként is működött, Peragi Mihály volt. A többi malom mind tőkés vállalkozásként született meg. Csak a legutóbbi évtizedekben akadt néhány főmolnár, akinek sikerült kisebb vállalatot alapítania.

Ezek a gőzerővel hajtott paprikamalmok kezdetben bizony nagyon egyszerűek voltak, csak 3—4 pár kőre működtek és minőségre nem mindig érték el a vízimalmok legjobb teljesítményeit. Csak a lassú technikai fejlődés, így főleg a malom belső elkülönülése teszi a minőségi őrlést lehetővé. A hasítás egyetemessé válása következtében elsőrangú ún. édesnemes fajtákat készítenek, amelyeknek számára különleges malomkópárokat szerelnek föl. Ezeknek *édöskű* a neve, a silányabb csipődött paprikából való készítményeket viszont az *erösküvön* őrlik meg. Néha az eröskő a padlásra kerül föl. A fejlődés később, századunk elején a malomtulajdonosok versenye és a kikészítők fokozódó igénye következtében egy vállalaton belül is még további, helyiség szerint való elkülönüléshez vezetett. Külön helyiségben, sokszor külön személyzettel működött a legmodernebbül felszerelt *édösmalom*, illetőleg az előbbinek elavult eszközeit öröklött *erösmalom*. Külön dolgoztak tehát az *édösmolnárok* is, az *erösmolnárok* is. Erre azért volt szükség, hogy az édespaprika minőségi kiválóságát ne rontsa le a közös helyiségben óhatatlanul kavargó malompor, amelynek összetételében és hatásában éppen a silányabb minőségek válnak mindig uralkodóvá. Itt kell megemlítenünk, hogy a paprikaőrlés alább részletesen jellemzendő kivételes szegedi színvonala ellenére sem mondható az őrlési technika a modern táplálkozási követelmények szempontjából egészen kielégítőnek. Az őrlés mai fejlettségi fokán is a paprikának éppen legértékesebb, vitaminban leggazdagabb elemei illannak el, vesznek a keletkező magas hőfok következtében kárba. Ezen csak majd a mélyhűtéssel történő őrlés fog segíteni. Egy azonban mindenképpen bizonyos: az adott technikai viszonyok és adottságok között a szegedi paprikamolnárok utolérhetetlen tökéletességre fejlesztették a paprika őrlését. Ők az anyagban rejlő lehetőségeknek, az ízek és színek érvényesítésének világviszonylatban is egyedülálló mesterei. Annak ellenére azonban, hogy paprikamolnárjaink ilyen kivételes szakmai színvonalra jutottak, ipartörvényeink értelmében mégsem lehettek molnármesterek, tehát képesítéshez kötött iparosok, mert rajzkészségüket nem találták kielégítőnek. Egyébként az őrléssel és egyáltalán a paprikával, malommal kapcsolatos más területeken, így a kőműves- és ácsmunkában, kőfaragásban, gépkezelésben és szerelésben, kalkulációban és üzentervek készítésében is teljesen otthonosak. Máiig megmaradtak tehát a háziipar hagyományos keretei között, ami a főmolnár és alárendeltjei közötti meleg, családi kapcsolatban is kifejezésre jut. Azt a sokszor tekintélyes mellékjövedelmet, amely a főmolnárt

régebben illetve, a legtöbben megosztották dolgozó társaikkal, a felhordókkal és garatosokkal, tehát a molnárlegényekkel és inasokkal. Tudományukat, tapasztalataikat is készségesen átadják nekik. A főmolnárok, molnárok és kikészítők keresztnévükön szokták szólítani egymást. A kikészítők különösen a főmolnárokat lakodalmaikba is meghívták.

Megemlíthetjük, hogy a leghiresebb és legnagyobb nevelőhatású szegedi idősebb molnárnemzedék (ifj. Katona Antal, Pereg Mihály, ifj. Csonka Vince, Kispéter Pál, Kéri Imre, Rozsi József, stb.) jórésze még a vizimalomban kezdte pályáját, ahonnan magasfokú szakmai hagyományt, fölényes anyagismeretet (nekik maguknak is volt és van paprikaföldjük, szüleik és feleségük sokszor foglalkoztak kikészítéssel), fejlett gyakorlati tudást, így a malomkö választásának és vágásának fortélyait, kiművelt szókincset hozott magával a gőzmalmok világába.

Bár vizimalmokban egészen a század végéig örültek, a gőzmalmok a paprikafogyasztás fokozatos növekedésével hamarosan elsöprik az összes régi technikákat. Már századunkban terjed el a szívógázzal hajtott, később pedig a villanyerőre berendezett paprikamalom. Mindjárt megjegyezhetjük azonban, hogy a paprika hőskorát idéző külű, tehát éppen a legkezdetlegesebb törőeszköz napjainkig ismeretes. Ennek oka a két világháború állami korlátozásaiban és ellenőrzéseiben keresendő.

A szegedi paprikamolnárok egyedülálló szakmai hírnevét az is bizonyítja, hogy a század elején Kotányi Jánosnak elsősorban reklámcélokból alapított bécsi paprikamalomban szegedi molnárok (Rozsi Lajos, Turu István) és szakmunkások dolgoztak. Ennél is lényegesebb azonban, hogy az első világháború után, amikor az utódállamok az önellátás érdekében is foglalkozni kezdenek a paprikatermeléssel, nemcsak a mezőgazdasági munkára hívnak meg szegedieket, hanem tekintélyes bérért szegedi paprikamolnárokat fogadnak. Így Jugoszláviában, *Horgoson* a paprikaörlést az alsóvárosi Nacsza Ádám alapítja meg. Romániában az *Érmelléken*, továbbá *Pécska* és *Temesvár* környékén az alsóvárosi Nagy Mihály, Csehszlovákiában *Érsekújvár* vidékén a szentmihályteleki Varga Vince (Anyala), Vass József, Varga József (Deáki), Fejes József (Alsójattó) végez úttörő és irányító munkát. Említsük meg, hogy a harmincas években *Bulgária* akarta a legkiválóbb szegedi paprikamolnárok egyikét, Nagy Istvánt elhódítani, aki azonban visszautasította az igen kedvező ajánlatot. A fiatalabb nemzedékből főleg Fodor József rátermettséget dicsérik.

Vegyük ehhez még hozzá, hogy a *kalocsavidéki* paprikaörlés egészen a húszas évekig elmaradt és jelentéktelen volt. Mint máshol már kifejtettük, az itt termett paprikát régebben tágabb lelkiismeretű szegedi kikészítők felvásárolták és szegedi terméssel összeőrölve, szegedi paprika gyanánt adták el. Itt az őrlés csak akkor lendül fel, amikor egy Kalocsára költözött szegedi paprikakereskedő, Merkler Lajos buzgólkodására szegedi paprikamolnárokat kezdenek alkalmazni. A legújabb időkig, sőt jelenleg is *Kalocsa*, *Fajsz*, *Bátya*, *Sükösd*, *Bogyiszló* malmaiban szegediek a főmolnárok, akik közül Ábrahám Fúrús András, ifj. Kispéter Pál, Papp Lőrinc, Csóti Ferenc, Nagy Mihály, Süli Illés, Juhász Mihály és mások váltak ki. A húszas években rövid ideig *Hódmezővásárhelyen* is volt paprikamalom, amelyben természetesen szintén szegediek dolgoztak.

A paprikamolnároknak ezt a nagyarányú elrajzását a kivételes szakmai készség mellett a pálya viszonylagos telítettsége idézte elő. A fiatalabb molnároknak aránylag sokáig kellett a *főhordó* (felhordó) néven emlegetett molnárlégény munkakörével megelégedniök és így jövőjük érdekében rákényszerültek arra, hogy a szegedi szülőföldet elhagyják. Egyrészüknél — de nem a felsoroltaknál — még egy másik körülmény is közrejátszott: a paprikamolnároknak jelentékeny mellékkeresetük is volt (malompor, mérlegelés, stb.), a kikészítőktől sok borralalót kaptak, hogy gondosabb munkát végezzenek. Ez a viszonylagos jólét azután egyeseket könnyelmű életre csábított. Hiába voltak egyébként jó szakmunkások, idehaza sűrűn kellett a helyüket cserélniök. A főntebb említett helységekre és vidékekre jó bérral fogadták meg őket és előéletük, főleg az utódállamok vállalkozóit nem érdekelték, hanem csak a tudományuk. Hozzátehetjük azonban, hogy legtöbbjük az új környezetben emberként is szépen megállotta a helyét.

*

A paprikamolom megépítése természetesen nagy gonddal történik. A nehéz gépalkatrészek beszerelése párhuzamosan folyik az építkezéssel. A famunkákat, különösen a *kúpad* összeállítását a főmolnár irányításával helybeli ácsok, asztalosok kipróbált szakmai hagyományaik alapján végzik. Minthogy a malomhelyiségben ezideig még a legnagyobb hidegben sem fűtenek, szükség volt arra, hogy a tetőzet alatt hőszigetelés céljából padlást is készítsenek. Ez a *malompallás*, amelyre azonban tűzbiztonsági okokból alig tesznek valamit. Egy-egy fehérre meszelt malomhelyiségben 10—14 pár kő működik. Ennél több mellett a főmolnár már nem tudna minőségi teljesítményt nyújtani.

A malomkö beszerzése olykor a kifejtés helyén, főleg Sárospatakon, Alsózsoltán, Nagymuzsalyban a főmolnár személyes válogatása alapján történik. Itt azonban még csak nagyjából faragják ki. A gondos kidolgozásra mindig idehaza, Szegeden kerül sor. A köveket valamikor a tiszai lápokon eresztették le. Később a vasúti szállítás vált általánossá. Az újabb évtizedekben már egy malomkőleřakat (Pollák-cég, Alföldi u.) is volt Szegeden. A vásárlás személyes válogatással itt történt. Utána kifaragták a köveket. Főleg Vig és Virág kőfaragók készségét szokták emlegetni. A faragókat egyébként a főmolnárok irányítják, akik közül sokan maguk is tudnak faragni és a végső simításokat mindig ők végzik.

A malomkö, szokottabban *paprikakő*, vagy egyszerűen csak *kő* két részből áll. Az *alsókő*, ritkábban *aljkő* mozdulatlan és a *kúpad* megfelelően elkészített részébe van szerelve, amelynek *kűfészök*, *kűtartóvas* a neve. A kőfészekben látható három *ódalcsavar* az alsókő megrögzítésére, továbbá három *emelőcsavar* az alsókő vízszintbe hozására és a hátalás megkopásával szükségessé váló megemelésre. Az emelőcsavarokat a kőfészek alatt háromszögletű vasváz tartja össze. Vízi malmokban és régebbi gőzmalmokban az alsókő lapos fakorongon állott. Ezt *fakoszorú*, *koszorúfa* néven emlegették. A *főlsőkő*, ritkán *forgókő* mozog és kiemelhető. A tetején néhány üreget vágnak — ez az *égyenlítő*, *égyenlítőluk* — amelybe

szükség esetén ölmet öntenek, hogy a kő nyomását egyenletessé tegyék vele. Az új köveket *balancírozzák*, más szóval *lémázsálják*, *bejáratják*, hogy munkájuk egyenletes, kifogástalan legyen. Azt is mondják, hogy a kövek *összekopnak*, vagyis örlőlapjaik egyenletessé válón alkalmasak a kifogástalan őrlésre.

Mindkét kő számos darabból áll. Az ilyen kőnek *rakottkő* neve is hallható, mert régebben előfordult az *egybevalókő*, másképpen *tótkő*, *daraskő* is, amely egyetlen darabból volt kifaragva. Azoknak a kötömböknek, amelyekből a kő külső övezetét összerakják, *karó*, *tuskó*, legszokottabban *tőke* a neve. Alakjuk nagyjából szabályos trapézra emlékeztet. A vásárlásnál, illetőleg összeállításnál arra nagyon vigyáznak, hogy lehetőség szerint egyforma keménységű tőkék kerüljenek össze, mert csak így biztosítható az őrlés egyenletessége. Ezt tapasztalt molnár már ránézésből is meg tudja állapítani. Egy-egy kő 10—12, egy kőpár tehát 20—24 tőkéből áll, amelyeket az összeillesztés után kavicsos gipsszel ragasztanak a *szívőkő* széléhez, illetőleg egymáshoz. A szívőkőhöz ragasztott tőkéket kívülről egy vasfoglatat, a 4—5 cm széles, 1 cm vastag *kúkarika*, *kúabrincs* is védi a széthullástól.

A szívőkő, másképpen *kúmejj*, *mejj* (= mell) az alsó- és felsőkőnek rendszeren egy darabból álló belső hengergyűrűje, amely 20—24 cm szélességű és a még ismertető *örlőlap*, *platt* összetartására, annak mintegy keretéül szolgál: a tőkék ugyanis ehhez vannak cementezve. Felülete nem vízszintes folytatása az örlőlapnak, hanem innen mintegy 14—20 cm-nyire lejt a *külükak* felé, amelyeknek átmérője egyébként 30—32 cm. A két kötől így közbezárt lencsealakú belső térségnek, a tulajdonképpeni szívőkőnek az a rendeltetése, hogy a kisgaratból lehulló őrlőnivalót a *kotróvella*, *kihajítóvella* segítségével a kőlapok közé továbbítsa. A kőmell az utóbbi évtizedek újítása, amelyet a csemegepaprika őrlése kívánt meg.

A kövekkel kapcsolatban szükséges még megjegyeznünk, hogy sem az alsó-, sem a felsőkő nem teljes egészében van terméskőből kifaragva. Csak a szívőkő és a tőkék ilyenek, tehát az a rész, a kőnek az a lapja, oldala, amelyen az őrlés közvetlenül történik. A szívőkő, továbbá a szívőkőhöz illesztett és egymáshoz ragasztott tőkék kidolgozatlan és egyenetlen hátlapját úgy egyenlítik ki, hogy cementet öntenek bele. Ezenkívül még a cementtel meg is vastagítják, hogy a kő az őrlés érdekében nehezebb legyen. Ez a kiegészítés a *hátalás*, amelyet még egy 12 cm széles vasabroncs, vagyis a *hátaláskarika*, másképpen *hátallókarika*, *hátallóabrincs* is összetart. Mindezt még a malomkőpár készíti el. Ha azonban esetleg már használat közben válik el a hátalás a kötől, akkor a molnárok végzik az összeragasztásnak munkáját. Ilyenkor a kő egészen új hátalást kap. Miután a cementnek fajsúlya nagyobb a terméskőénél, világos, hogy a malomkő megnehezítésében és így az őrlésben a hátalásnak jelentősége van.

Ha az alsókő már nagyon megkopott és már sem a rászállítókerékkel, sem az emelővillák segítségével nem lehet már emelni, akkor az emelőcsavarokkal emelik feljebb, hogy még használni lehessen. Ha már nagyon elkopik, akkor új hátat kell készíteni.

Az így meghátalt, használatra kész kövek átmérője régen 36, most 42 coll (= 111 cm, A 48 collos nem vált be, a Tisza-malom kísérletezett

vele). Vastagságuk 38—40 cm, a percenkénti forgási sebesség 270—290 fordulat. A fordulatszámok fokozása a minőség javulását idézte elő. A felsőkő súlya 250—300 kg, az alsó valamivel könnyebb.

Az alsókő felső és a felsőkő alsó lapján, vagyis a két egymásra illesztett kő surlódási felületén *levegőcsatornák* vannak. Egy-egy csatorna, népiesen *rémis*, *rémös* 10—12 mm mélységű (mélyebbre nem szabad vésni, mert *kiszór*, azaz kiereszti az őrlendő paprikát), a kő külső kerületéből kiindulva 7 cm, majd befelé haladva fokozatosan 4 cm szélességűvé szűkülő 12 vajat a felszínen, amely a forgás irányában 45°-ra hajlik el. Erős paprika őrléséhez kevesebb vajat is elégséges. Az őrlő felületet, de főleg két rémis közé eső részeit *plat*, *külap* néven is emlegetik. Ezeknek peremét keskeny vasabroncs, a *szélkarika* védi a kicsorbulástól, letöredeztéstől. A levegőcsatorna egyébként a forgás közben keletkező hő csökkentésére szolgál, hogy így majd a paprika olajtartalmának égési százaléka kisebb legyen.

Magától értetődik, hogy az őrlő felületnek az őrlés érdekében állandóan egyenetlennek, érdesnek kell lennie. Miután pedig ez az érdeség hamarosan kisimul, átlag 4—5 naponként a *kűvágás*, vagyis a kőlap érdeségének megújítása válik szükségessé. Ezt a tapasztalatot, szakértelmet kívánó munkát rendszeren a főmolnár végzi. A lisztmalmokban dívó hosszú, vonalas vágással szemben, itt a követ apró sávokban vágják, mert ez a mód jobban biztosítja az őrlemény finomságát. Ez a munka a *kűvágó csákány* segítségével történik, amely a kőműves kalapácsra emlékeztető lapos szerszám. Esti, vagy éjszakai vágásnál használatos a hosszú zsinorra szerelt *hosszabbítólámpa* is, amelynek villanyfényével közvetlenül oda lehet az őrlőlapra világítani. A kéregből a *daru* emeli ki a köveket. A daru csigával mozgatható, vízszintes állású, megfelelően hajlított vasrúd, amelynek külön *karvas* neve is hallható. Két végén levő kampója, a *daruköröm*, beleakasztható a kő oldalaira erősített és *darukapocs* néven emlegetett karikába. A csiga egy minden kőpárhoz könnyen odaszerezhető ágas tetején mozog. A daru nemcsak kiemeli, hanem könnyen meg is fordítja a követ, ami a felsőkő vágását teszi egyszerűvé.

A kővágásnak különleges része a *rémösölés*, vagyis a levegőcsatornák érdesítése, helyesebben mélyítése. Erre a rovátkolt ütőjű *koronakalapács*, régiesen *buzogány*, *küverőkalapács* szolgál.

A karbantartáshoz tartozik a *talpalás*, *kűtalpalás* is, vagyis az őrlőlap egyenetlenség tétele. Miután ugyanis a malomkő több tökéből van összeállítva, ezeknek keménysége nem egyforma és így őrlő felületük is bizonyos idő múlva egyenetlenné válik. Éppen ezért a molnárok félénként a feketére festett *küléniát*, *léniafát*, *léniavasat* (= mintegy 120 cm hosszú négyszögletes fa- vagy vasléc) húzzák végig a kő egész felületén. Ennek következtében a kiálló részekre feketeség tapad. Ezeket buzogánnyal gondosan leverik. A műveletet többször is megismétlik, amíg a kívánt egyenetlenséget el nem érik. A végén egy elhasznált kőből kitört lappal ledörgölik, mintegy legyalulják. Ennek a kődarabnak *gyalukü* a neve. Az egész munkafolyamatra egyébként azt mondják, hogy *talpalnak*, *lőtalpalnak*, *lőlapolnak*.

A kőmell kivésésének, megújításának *mejjelés* a neve. Erre a munkára évenként átlag egyszer kerül a sor és a mintegy 3 kg súlyú *mejjelőcsákány* segítségével végzik.

Ritkán előfordul a *hátalás* is, de erről már szó esett.

A malomköveket, illetőleg kőpárokot számozással különböztetik meg a molnárok egymástól. Egy-egy kővön állandóan ugyanegy minőségű paprikát örölnék. Ha valamilyen rendkívüli oknál fogva silányabb minőségű paprikát is hordanának föl az édesköre, akkor a molnárok utána az egészet lesikálják és mindig csak egy árnyalattal finomabb paprikát öntenek föl rá, hogy így végül ismét alkalmassá válják az édes őrlésére.

A malomkő élettartama mintegy 5 esztendő. Az elkopott, elvékonyodott alsókövek helyére a használt felsőkő, ennek helyére pedig új kő kerül. Az elhasznált kövek valamikor az orrtökével egyetemben a régi molnárok házának címerül szolgáltak. Kővezet gyanánt az utcai bejárat elé rakták le őket. Ilyeneket ma is látni szerte Alsóvároson. Ide került a földbeásott *orrtöke* is, vagyis az elvéhédett vízimalmok hegedűorr szerű végződése is. Ez utóbbinak már hirmondója sincs, de a század elején még Bukusza Ignác (Pálffy utca 48) és Bukusza Vince (Kisfaludy utca 31) vízimolnárok háza előtt ott állottak. Az elhasznált malomkövekből jutott káposztáskőnek, mángorlókőnek is.

*

A kellően kifaragott és összeállított követ a kőpadon búraszerűen a *kéreg* veszi körül, amelynek 50—110 cm között mozog a magassága. A kéreg fa-, újabban vaslemezéből készült henger alakú burkolat, amely könnyen fölemelhető. A kéregnek az a rendeltetése, hogy az őrlés közben keletkező paprikapor szerteszállingózását korlátozza. Felső, fából készített, vízszintes lapjának *kéregtetője* a neve. Ezen áll az olykor külön lábakra, a *garagylábakra*, *garagytartóra* helyezett *nagygaragy*, vagyis az a négyszögletes fatölcsér, amelybe az őrlőnivalót beleöntik. A kéregtetőn egy 60—80 cm hosszú karó, a *szűrőfa* hever, amely arra szolgál, hogy a nagygaratban esetleg elakadó paprika lefolyását, a garatlyuk szabaddá tételével elősegítse. Egyizben kísérleteztek azzal, hogy a garatlyukat üvegbúrával vonják be, hogy a paprikából semmi el ne porlódjék. Ez azonban nem vált be, mert a paprika télidőben beizzadt alatta.

A nagygaratból lehulló paprikát a ládaszerű *kisgaragy* fogja föl, amely régebben szintén kiállott a kéregből, újabban azonban a kéreg belsőjében foglal helyet. A kisgarat a kő számára a kellő adagolást végzi és ezzel az egyenletes folyást biztosítja.

A nagygarat mozdulatlan, a kisgaratot viszont a felsőkő hátalásának belső lyukába beleöntött *rázókarika* 2—4 ütközője hozza a függőleges *rázófa*, vagy *poroszka* segítségével mozgásba, amely a *féderszíj*nál fogva a kéreg tetejéhez erősített, gyertyánból vagy bükkből faragott vízszintes *faféderhez*, *féderhez* van kötve. A rázófa közelében van a kéregtetőhöz erősített függőleges vaspálca, a *kotróvas*, röviden *kotró*, amely a felsőkő lyukában az anyag torlódását egyengeti el. A kisgarat adagolásának, illetőleg folyásának bőségét az *aláeresztőszíj*, rövidebben *aláeresztő* szabá-

lyozza a *kifogókerék*, *aláeresztőkerék* segítségével, amelyen a szij alsó vége forog és szabályozható. Ez a kerék a kéreg elején a *csatorna*, vagy *sipóka* közelében foglal helyet. Az aláeresztő felső vége a kisgarat füléhez van erősítve. A csatornán keresztül leömlő örlemény egyébként az alája helyezett *lefolyládába* vagy (erőspaprikánál) a szájára kötött zsákba hull. A lefolyást szükség esetén a sipóka szájánál lévő bádoglep, a *súber* zárja el. Legújabbán mágnésrudacsokát is szerelnek a sipóka végére, amelynek az a szerepe, hogy az örölnivalóban előforduló egészen apró vasszemcséket magához vonzza és az örlemény vastartalmát, szennyeződését jelentős mértékben ezzel is csökkentse.

A kéregbe süllyesztett kisgarat és a felsőkő között 10—15 cm a távolság, ahol még kiáll a kéregből, ott mintegy 30 cm. A kisgaratból a paprika a felsőkő nyílásán, lyukán át a kőmellbe, szívköbe jut, amely egyszerre mintegy 15—20 kg örölnivalót tud befogadni. Hogy itt sem legyen fönnakadás, a kő forgató tengelyére, a később jellemzendő szálvasra a levegőcsatorna legmélyebb pontjával vízszint, egy magasságban, villaszzerű forgószerkezet, a már említett *kotróvella*, *kihajítóvella* van szerelve, amely a kőmellben torlódó paprikatömeget egyenletesen az őrlőlap alá túrja. Ez a kívánatos lehülést segíti elő és az őrlés folyamatát sietteti. Főleg világos csemegepaprika őrlésénél egyenesen nélkülözhetetlen. A kotróvillát a harmincas években Nagy István főmolnár találta ki.

A forgó felsőkő a mintegy 120—130 cm hosszú és 70—80 mm vastag függőleges *szálvason* forog. A felsőkő lyukába vésett és vassal bélelt két szembenéző kis üregbe — nevük *blanclager*, *körösztfejagy* — van belehelyezve a sok néven emlegetett vízszintes *körösztfej*, *körösztfejvas*, *egygyenlítővas*, *blanc*, *blancvas*, amely a felsőkövet közvetlenül forgatja. A blanc közepe félgömbszerűen kiöblösödik. Ez alatt, de közvetlenül benne foglal helyet a *kissapka*, vagy *kisblanc*, amely a szálvas felső végét, a rombusz alakban kihegyesedő *csapot* borítja. A csap megfelelő elhelyezése egyike a főmolnár legkényesebb feladatainak. Helyének kikeresése nagy körzövel történik: a szálvas végének, egyben a blanc közepének pontosan a felsőkő virtuális középpontjába kell kerülnie.

Az alsókő lyukába van öntve a szálvas felső csapága, amelynek *nyaktőke* a neve. Ennek beöntése szintén nagy körültekintést igényel. Régebben szilfából faragták és közeit hajlított végű vas, a *kócszödő*, vagy pedig alkalmas fadarab, a *tömőfa* segítségével kóccal, rongydarabbal, zsírral, faggyúval, avas szalonnával tömködték körül, és a *fapofák*, másnéven *falógerok* tartották. Újabbán a nyaktőke öntött vasból készül és állítható *rézpofákkal*, *rézlőgerokkal* van ellátva, hogy ne lötyögjön. A lötyögést különben közbeiktatott *szorítópofákkal*, vagyis csavarmenetszerűen szabályozható vasékekkel is próbálják csökkenteni. Mintegy másfél évtizede azonban már a golyóscsapágyak váltak általánossá.

Mint mondtuk, a szálvas fölül a nyaktökében forog. A köpad alá eső alsó és kifűrt végébe egy 10—12 cm hosszú és 20—25 mm átmérőjű *dólé*, másképpen *csapszög* néven ismert függőleges vaspálcika van erősítve. A dólé alsó vége a *sörpenyő*, vagy általánosabban *pörsöly* néven emlegetett vastányérban forog, a persely pedig a *stender*, más néven *küaljvas* nevű erős; betonalapra épített vasállványba van beleépítve. A szál-

vas közepe táján, kissé a persely fölött van a *szálvaskerék* nevű meghajtott tárcsa. A malom különböző energiával hajtott főtengelyének *möghajtókerekéről*, a *tengőlykerékről* a hajtóerőt a *szíjvezetőkerék*, vagy *lorni* közvetíti félkeresztezett meghajtással a szálvaskerekhez. A malomkö megindítása úgy történik, hogy a 10—14 cm széles szíjat lábbal rányomják a bedeszázott tengelykerékre.

Az őrlésnek egyik legfontosabb eszköze a *szállítókerék*, *rászállítókerék*, amellyel a felsőkőnek az alsókőhöz való távolságát lehet szabályozni, ettől pedig az őrlött paprika színe, puhasága függ. A 25—30 cm átmérőjű szállítókerék egyébként könnyen hozzáférhető helyen, a kőpad elején, körülbelül az alsókő magasságában, a sipóka közelében van beszerelve. Független rúdjának *szállítóvas* a neve és 120—150 cm hosszú és 5—6 cm vastag. Alsó végén a *kengyelvas*, *kengyel*, *emelővella* néven ismert vízszintes vasrúddal van összeköttetésben. A kengyel másik vége a stenderbe szolgál bele. A szállítókerék a kengyel segítségével könnyen tudja emelni, vagy süllyeszteni a perselyt és ezzel együtt természetesen a szálvasat, illetőleg a felsőkövet is. A szállítókerék kezelése a főmolnártól hosszú tapasztalatot, különleges, kifinomult érzéket követel.

*

A malomhelyiség egyéb felszerelése: kis asztalon a *malomkönyv*, amelybe az időpontot, az őrlőtető nevét, a hozott paprika súly szerint való bevételét és kiadását szokta beleírni a főmolnár. Természetesen van egy hitelesített nagyobb tizedes *máza* is. A tele zsákok ide-oda tologatására szolgál egy-két *kocsi*, vagyis olyan különleges alakú, könnyen gördülő, kiskerekű talicska, amelyre az álló zsák minden különösebb erőfeszítés nélkül rádönthető. Van több, gőzölt bükkfából faragott, pingpongütőre emlékeztető lapos *merigetőkálány*, vagy *lapicka* is. Az ilyenhez ugyanis nem tapad annyira a frissen őrlött paprika.

Természetesen vannak szerszámok is bővében. Ezek fönne a kőpadon, a kövek mögött állványon foglalnak helyet és már felsoroltuk őket. Nem hiányzik a tűzbiztonsági berendezés (vízzel telt hordó, minimax, stb.) sem. Újabban néhány pár hatalmas fapapucs áll az ajtó közelében, hogy a molnárok esős időben ebben menjenek ki az udvarba, tehát sarat ne hozzanak be magukkal.

Tágabb értelemben a malom felszereléséhez tartozik még a gépház, a helyszínen fűrt ártézi kút, a *magmosó medence* táplálására, raktárhelyiség (malomkövek számára), kocsi és ló, iroda. A személyzet általában 1 főmolnár, továbbá minden 3—5 kőre 1 felhordó és legalább 1 garagyos, vagyis molnárinas. Ha külön erősmalom, vagy éjjeli őrlés is van, akkor a molnárok száma megfelelően több. Van még ezenkívül 1 irodai tisztviselő, 1—2 gépész, 1 éjjeli őr, 1 mindenes (kocsis).

*

Az őrlésre előkészített paprikát, amelynek a *csipödött*, *zúzott* (ti. paprika) hagyományos neve mellett újabban a nem népi eredetű *féltermék*

is hallható, rendszeresen mindjárt el szokták vinni a malomba. Régebben, alacsony árak idején olykor odahaza maradt. Az ilyen paprika aztán le szokott szívósodni, vagyis némi nedvességet szív magába. Ez az őrlést megnehezíti. Régebben voltak kikészítők, akik a félterméket vízzel meg is hintették, hogy paprikájuk súlyosabb legyen, többet nyomjon. Ez azonban a minőségi követelmények kifejlődésével lassan elmúlt.

A szállításról régebben a kikészítő gondoskodott. Kocsin vitte, vagy talicskán tolta a malomba. A fokozódó verseny következtében azonban később a malmok vállalkoztak erre a munkára. Ez voltaképpen a régi *csúvárkodás* sajátos csökevénye: a *csúvár* nem a maga hasznára dolgozik, hanem a malomvállalat szolgálatában áll.

A malomban a paprikát a főmolnár bemerte és beírta a szükséges adatokat a malomkönyvbe. Megmondta, esetleg megbeszélte a kikészítővel, hogy mikor kerül az őrlésre sor, továbbá, hogy milyenre őrlje a paprikát.

Az őrlött paprikának ugyanis már régi időktől fogva megvan a maga összetétel, szíp és íz szerint váltakozó elnevezése. Amíg eleinte a külű és vizimalom korszakában csak kétféle minőséget ismertek, a *csörmőt* és a *lángpaprikát*, addig a csipődéssel, de főleg a hasítással, továbbá a gőzmalmi technika fejlődésével újnál újabb minőségi változatok keletkeztek. Ezeket később az állami minősítés is elismerte, jóváhagyta, sőt előírta.

A századfordulótól kezdve ezek a fajták járták: *édős*, *hasított édős*, amely hasított paprikából készült és amelynek egészen a legújabb időkig több változata volt. A *barna*, *barnapiros* jellemző vonása, hogy sok magot vegyítettek bele, és így szinte sötétes lett. Ennek öregek még két változatát emlegetik. Az *apróbarna* aprószemcsésre, a szalámigyártásban használt *nagybarna* pedig nagyszeműre őrlött barnáspiros paprika volt. A *piros*, *pirosédős* sok maggal készült, különös gonddal őrlött, színében vonzó, ízében hatásos paprika, amelynek régebben szintén több fajtáját különböztették meg. Az *aprópiros* volt a legpirosabbra őrlött változat, a már említett *barnapiros* színe barnába hajolt át, a *nagypiros* sok magot tartalmazott és nem őrlték, de nem is őrlhették puhára. A *puhapiros* máig élő elnevezés, amelyet lényegében csak a modern őrlési technika tudott elérni, miután a pirosságot okozó bőséges mag nehezen őrlhető porrá.

A minőségi követelmények modernebb érvényesülésével, a csipőszínek minimálisra szorításával főleg a két világháború között megszületik a *világos*, *világosédős*, más nem népi reklámnéven az *édesnemes*, *csemege*, *különlegős* (ti. paprika: a szók jövevények lévén a szegedi népielvben, még nem alkalmazkodtak az ózés szelleméhez). A világos szint egyébként úgy érték el, hogy kevés magot adagoltak hozzá. Így a *kettősmag* annyit jelentett, hogy minden 2 kg maghoz 10 kg bőrt adtak. A *háromsmag* pedig 3 kg mag és 10 kg bőr arányának felelt meg. Az ilyen paprikát azután *selyömrre*, *selyömpuhára* lehetett őrlni. A cél az volt, hogy az őrlemény csipősségét a legszűkebb határig csökkentsék vele, de ugyanakkor kellemes ízt, színét még megtartsa.

A felszaporodott mag felhasználásával egy újabb őrleményfajta, a nem elsőrendű, de egyébként jóminőségű *magcsörmő* is jelentkezett, amelynek keverési aránya nagyjából 60% mosott mag és 40% bőr.

A csipödött paprikából készült örleménynek több neve volt és van. Eleinte a régi csörmő névvel illették, majd ha gondosabban kikészített, akkor *rúzs*, *rúzsapaprika*, *csipödött édös*, *furkózott édös*, újabb módszerek alkalmazásával pedig *kefélt édös* néven szokták emlegetni.

A rózsapaprika elegendő, hasított anyagból: eretzéből, kimaradt tarka, féltarka részekből és magból örölt paprika. A *gulyáspaprika*, más néven *félédös* nem elsőrendű hüvelyből való, csipödött, kevésbé kidolgozott örlemény neve, amely azonban csipőssége mellett is jóízű volt.

Az erős, kereskedői nyelven *merkantilpaprika* az erzet és silányabb, vagy kései paprikahüvely, paprikapor, olykor a csoma összeörléséből származó fajtát jelentette, amelyet leginkább a konzervgyártásban, háborús időkben pedig borspótló gyanánt használtak el. A fajtákról még majd a minősítésnél is szólnunk, itt csak a népi, illetőleg a nép ajkán már meghonosodott kereskedelmi elnevezéseket soroltuk föl.

*

A paprikaörlés legjobb, legeredményesebb 16—20° hőmérsékletű helyiségben. Ősszel az új paprika gazdag nedvtartalma, illetőleg a fokozódó hideg miatt a munka nehezebben megy. Bizony, ha az örölnivaló nyirkos vagy a hidegtől párás, akkor a *kű besül*, vagyis a levegőcsatornák betelítődnek és égési folyamatok keletkeznek.

Az örlésnél a paprikaminőség finomítása a vízimalmok és külük világában még a többszöri átszitálással történt, a modern paprikamalomban már ismételt felöntéssel megy végbe. Az örölnivaló paprika előzetes összezúzására a harmincas évek óta az *előzúzó*, népiesen *kalapácsos daráló* szolgál, amellyel a malomkőre való két felöntést is meg lehet takarítani. Előzúzó nélkül egy-tétel zúzott paprikánál, hivatali nyelven félterméknél 5—8 a felöntések száma, ami az örölnő paprika minősége, főleg a mag tartalma szerint változik. Minél kevesebb benne a mag, annál finomabb és minél több, annál nehezebb, késedelmesebb a megfelelő puhaságú örlés. Nehéz a *szívós* (nedves), vagy a visszatartott, nem frissen készített féltermék örlése is, mert az ilyen a nyirkosság következtében folyton hízik, duzzad. Régebben a minősítés előtt egyes kikészítők, hogy a paprikájuk többet nyomjon, malombavitel előtt vízzel hintették meg, amelyben olykor még cukrot, szacharint is oldottak fel, hogy az örlemény édesebb ízű legyen. Ha már itt vagyunk, megemlítjük, hogy egyes kikészítők, sőt molnárok is sárgakása hozzákeverésével *világosították* a paprikát. A vizezés természetesen szintén megnehezítette az örlés munkáját. Egyes molnárok tapasztalata szerint a homokon termett paprikát könnyebb örölni, mint azt, amelyet a fekete föld nevel.

A malomkőre való első felöntés eredményének *dara*, *elsődara*, minden továbbiak *második dara*, *harmadik dara*, stb., a műveletnek pedig *újítás* a neve.

A dara, vagy a már készreörölt paprika a már említett négyszögletes facsovön, név szerint a csatornán, sipókán folyik le a malomkőről és pedig erőspaprikánál a végére kötött zsákba, hogy a pora ne szállingózzék szét a malomban annyira, a többi fajtánál pedig a *lőfolyóládába*. Amikor a zsák

megtelik, akkor a darát természetesen újra felöntik a garatra, illetőleg a *merigetőkálány*, *paprikalapát* néven ismert és már említett kézilapáttal gyorsan zsákba szedik és úgy viszik föl, hogy a kő ne járjon hiába. A zsákokról meg kell említenünk, hogy az őrlésben lévő paprika mindig ugyanabba a zsákba kerül. Különös gonddal vigyáz a kikészítő arra is, hogy olyan zsákba, amelyben már silányabb paprika volt, ne tegyen jobb minőségűt. Ezért különbséget tesz az *édős zsák*, *csörmőzsák*, meg *erős zsák* között. Kivételesen használatban volt még nem régen is a *főhordózsák*, amelybe olykor a kőről lefolyó paprikát szedték föl és benne vitték újra a garatra. Ezt a zsákot a malom tartotta készenlétben, igényesebb kikészítők azonban mindig ragaszkodtak a maguk zsákjához. Egyébként a zsák árát megfizette a vevő a kikészítőnek, vagy pedig visszaadta. A lefolyást különben egy szíj, az *aláeresztő* szabályozza. Annak a kis hengernek, amelyen ez a szíj forog, *kifogókerék* a neve.

Az utolsó dara után a *szítálás* szokott következni. A főmolnár elküldötte a garagyost a kikészítőhöz, hogy *szítás* jöjjön a malomba. Ez a munka ugyanis már nem a molnár, hanem a kikészítő feladata. Gondosabb kikészítő ezt nem is szeretne kiadni a kezéből. A szítálás célja az esetleg öröletlenül maradt törmelék eltávolítása a hibátlan őrleményből. Ez súlyra szinte csak ezrelékben fejezhető ki, de a minősítés érdekében igen gondosan szokták végezni. A szítálásra közepesnél silányabb őrleményeknél nem kerül sor. Legújabban a kézisztálás helyettesítésére villanyerővel hajtott készülékkel kísérleteznek, amelynek *szítológép* a neve.

Az őrléshez különös érzék, sok tapasztalat szükséges. Így az első és második felöntés után a köveket megfelelően összeszorítják, hogy a paprika puha legyen. A piros paprika őrlésénél széteresztik, hogy ne őrlődjék ki a szín. Régebben használatos volt hozzá a *pirosítókéű*, más néven *színősítőkéű* is. Ez a malom egyik kőpárja volt. Alig rémösölték, levegősátornája a szokottnál kevesebb, őrlőlappja viszont szélesebb volt. Nem mellették, fordulatszámja is alacsonyabb volt. Simán, gyorsan átmelegedve folyt le róla az őrlőnivaló, aminek következtében aztán szépen megpirosodott, bársonyos piros színt kapott. Ez a kőfajta azonban a nagy fordulat (1936) óta nincs használatban. Ezzel szemben a nagyon kemény szerkezetű *szívókéű*, másképpen *daráskéű* a csemegepaprika, főleg az első dara őrlésére alkalmas.

Az őrlésnek egyéb fortélyai is vannak. Így vigyázni kell a molnárnak, nehogy *előrje* a paprika színét. Ez különösen a forgásokoza magas hőfokon következik be.

IRODALOM

A paprikaőrlésre vonatkozólag számbavehető irodalmi forrásanyagunk nincs. Ezért magukhoz a paprikamolnárokhoz fordultunk. A vízimalmi őrlésre vonatkozólag Dobó Ignác, a gőzmalmi őrlésre pedig főleg Nagy István és Fodor József baráti készséggel nyújtott, kitűnő felvilágosításaiból merítettünk.

Utószó. Ezek a szemelvények a szegedi paprika néprajzát és gazdaságtörténetét tárgyaló, évek óta kéziratban heverő monográfiáinknak három fejezetét tartalmazzák. Az utalások néha a kézirat itt nem olvasható részleteire történnek. Az adatok túlnyomóan az 1944, illetőleg 1936 előtti állapotokra vonatkoznak.

A FUNKCIONÁLIS MONDATTANI SZEMLELET KÉRDÉSÉHEZ

BÁRCZI GÉZA a következőket írja „Bevezetés a nyelvtudományba” című munkájának 40. lapján: „A mondat nem elvonás, mint a szó vagy a hang, hanem valóságos reális egysége a beszédnek: a gondolatok közlése mindig mondatokban történik. Egy-egy mondat egy teljes tudattartalom nyelvi jelölője.”

Tehát a hang és a szó (és hozzátehetjük: a szó szerkezet) *langue* jelenségek, olyan nyelvi jelek, amelyek alkalmasak arra, hogy mint a nyelv „épületelemei” részt vegyenek egy gondolatközlő mondat megalkotásában. Ezeknek a nyelvi jeleknek alakí és jelentésbeli vizsgálata nyilvánvalóan hozzásegít lényegük megismeréséhez. A mondat mivoltának ugyanilyen módszerű tanulmányozása — tipikus *parole* jellege miatt — megnyugtató eredményre nem vezethet. Nézzük meg a következő példát: *A nap kisütött*. Ebből a három szóból elvonhatjuk a hangokat, és megállapíthatjuk minőségüket különböző szempontokból; elvonhatjuk a szavakat, és megtudhatjuk, milyen fogalmak nyelvi jelei; végül elvonhatjuk „a nap kisütött” szó szerkezetet, amely logikai szempontból egy tárgyfogalom és egy cselekvésfogalom tartalmi viszonyát jelzi. Hogy azonban e szó szerkezet mint mondat mit jelent, tudnunk kell azt is, hogy hol, mikor, miért keletkezett, kinek, milyen egységes tudattartalmát fejezi ki. Minden mondatot bele kell ágyaznunk egy bizonyos beszédhelyzetbe vagy szövegösszefüggésbe, mert minden mondatnak van — alakján és jelentésén kívül — funkciója is. Ez az *életfunkció* határolja el és különbözteti meg élesen egymástól az „*a nap kisütött*” szó szerkezetet és az „*A nap kisütött*” mondatot. A következőkben szeretném — csak körvonalakban és vázlatyszerűen — véleményemet ismertetni e „bűvös többlet” mivoltának kérdésében.

Amikor GOMBOCZ ZOLTÁN 1934-ben funkcionális nyelv szemléletének alapját kifejtette, SAUSSURE tételéből indult ki. Eszerint a nyelvet és beszédet külön kell választanunk egymástól, mert „a nyelv szociális termék, beszédképzetek, jelek rendszere... Ezzel szemben a beszéd egyéni tevékenység: a nyelv konvencionális jeleinek felhasználása a gondolatok közlésére.” (Funkcionális nyelv szemlélet MNy. 30: 1.). GOMBOCZ maga ennek alapján úgy alakította ki funkcionális nyelv szemléletét, hogy megvizsgálta: mi a szerepük ezeknek a konvencionális jeleknek a gondolatok közlésében. Tehát amikor megállapította, hogy a hangnak jelentés elkülönítő, a szónak képzetkeltő, a szó szerkezetnek viszonykeltő funkciója van, tulajdonképpen szakított a nyelv és beszéd édes elkülönítésével, és SAUSSURE

tételét dialektikus egységben fogta fel. De nem is lehet másként: hiszen a nyelv mint lélektani valóság a nyelvtudomány számára csak akkor lehet vizsgálódásának tárgya, ha a beszéden keresztül közelíti meg. A kollektív nyelvtudatban élő jelrendszer igazi mivoltához csak akkor jutunk közelebb, ha konkrét megjelenési formájában vesszük szemügyre. Mint-hogy pedig a nyelv mint absztrakció csak konkrét formában érzékelhető, konkrét formában pedig mindig valamiféle funkciót teljesít, nem lehet elvitatni a funkcionális nyelvszemlélet jogosságát.

Hogy a mondatnak mi a funkciója, azt PAPP ISTVÁN vizsgálta meg egyik 1952-ben megjelent tanulmányában. (A mondat funkciója MNy. 48:89—102.) A mondat grammatikai, logikai és lélektani meghatározásainak bírálata után a következő eredményre jut: „A mondat az a legkisebb nyelvi képlet — úgy is mondhatjuk: a nyelvbeli egyén, — amely mind a három életmezőt feltárja előttünk, amely mind a három nyelvi szerepet betölti: van ábrázoló, kifejező és felhívó szerepe.” A nyelvtani, logikai és lélektani meghatározások valóban nem kielégítőek önmagukban, mert egyszerűen csak a már létrejött mondat alakját és jelentését, másrészt csak a keletkezés lélektani folyamatát rögzítették. PAPP ISTVÁN szerint a mondat „életszerepének” szem előtt tartásával lehetséges egy komplex szemléletmód kialakítása, amely megszüntetné a különböző meghatározások hiányosságait. Véleményem szerint ez a felfogás egy ponton, a mondat keletkezésének tudatbeli előzményei és grammatikai megformáltsága közötti összefüggés mivoltának kérdésében kiegészítésre szorul. A mondat legfontosabb funkciója kétségkívül az, hogy gondolatközlést teljesít, és ezért az emberi érintkezés eszköze. A gondolatközlést pedig, ez is kétségtelen, a minden mondatban megtalálható alany-állítmányi (predikatív) viszonyítás segítségével teljesíti. Ha azt vizsgáljuk meg, hogy a gondolati tartalom, amit kifejezni kívánunk a mondatban, hogyan kap aktuális kifejezést a predikatív viszonyítás segítségével — a mondat mibenlétéhez is közelebb juthatunk. Mielőtt érinteném most a mondat legfontosabb lélektani szempontú tanulmányozási módjait, előrebocsátom, hogy a következő megjegyzések nem vonatkoztathatók mechanikusan az ún. mondatpótlókra, kihagyásos mondatokra és az egy-két szavas érzelem- és indulatkifejező mondatzókra, csupán a fejlett nyelvek teljes mondataira.

A mondat alaki, jelentésbeli és lélektani viszonyait vizsgáló nyelv- tudósok általában megegyeznek abban, hogy a mondat mint nyelvi jel az objektív valóság tükröződése. De éppen a valóság tükröztetésének módjaira nézve nincs egységes vélemény a nyelvészek körében. Főlöszleg lenne itt ismertetni azt a küzdelmet, amely az idők folyamán előbukkant különböző mondatmeghatározások körül folyt, és folyik ma is. Ami a lélektaniakat illeti: ha nem is a legutóbbi, de a leghíresebb és ma is a legnagyobb hatású WUNDT meghatározása, mely szerint „Der Satz ist der sprachliche Ausdruck für die willkürliche Gliederung einer Gesamtvorstellung in ihre in logische Beziehungen zueinander gesetzten Bestandteile.” (Die Sprache II. 248.) J. RIES „Was ist ein Satz?” c. tanulmányában ízekre szedte szét ezt a meghatározást, bebizonyítva, hogy a „logikai viszony” kifejezés nem pontos, hiszen pl. ha egy összképzetet (piros rózsá) egymással logikai viszonyban álló alkotórészekre tagolok, nem bizonyos,

hogy mondatot kapok, (A rózsá piros), hanem lehet abból jelzős szerkezet is (piros rózsá)! A meghatározással kapcsolatban PAIS DEZSŐ is kifejezte fenntartásait, és kétségbe vonta, hogy a mondatalkotásnál föltétlenül egy egységes összképzetnek kell jelen lennie. (Két fejezet a mondattanból 1952.) A WUNDT-féle álláspont azonban néha még mindig felbukkan PAPP ISTVÁNNál is, aki a magyar nyelvészek közül az utóbbi időben a legtöbbet foglalkozott a kérdéssel, pl. egy ilyen részmeghatározásában: „a mondat tagolt nyelvi egység” (vö. A mondat fogalmának tanítása Nyr. 76:99—107); ezzel nyilván a már idézett művében részletesen is tárgyalt analízis-szintézis szempont egyidejű alkalmazására utal. Szerinte a mondat a hallgató és beszélő szempontjából egyaránt analitikus és szintetikus folyamat egyszerre. Tehát pl. a „Repül a madár” mondat így keletkezhetik: a „repülő madár” képegész elvonul egyes mozzanataival a tudat gyűjtőpontjában. A mondatalkotás első fázisában szándékosan két képzetre, egy tárgyképzetre és egy cselekvésképzetre tagoljuk (analízis). A második fázisban következik a szintézis: a szándékosan kiemelt képelemek tudatos egybefogása. A tárgy- és cselekvésképzetet a cselekvő és cselekvése logikai egészébe fogjuk össze. (A mondat funkciója 96—97.)

Ha elfogadjuk PAPP ISTVÁN intencióját, tehát egyetértünk azzal, hogy ilyenformán nem a „repülő madár” logikai (jelzős) viszonya, hanem a „Repül a madár” logikai (és funkciós!) viszonya keletkezik, akkor is nyitva marad néhány kérdés. Pl. mi a helyzet akkor, ha nem konkrét, hanem elvont „képzetekkel” van dolgunk egy mondat keletkezésénél? Hogyan lehetne leírni — mondjuk — ennek az, egyébként sok igazságot tartalmazó mondatnak a keletkezését: „Az esetek túlnyomó többségében a szavakat a nélkül használjuk, hogy a tartalmat teljesen elképzelnök és kifejeznök.” (H. Lefebvre: Formális logika — dialektikus logika 91.) Bizonyos, hogy beható kutatással esetleg tisztázni tudná a beszélő, hogy a fenti mondatban előforduló szavak milyen tartalmú és milyen fajtájú fogalmakat jelölnek, de nehezen „képzeltető” el, hogy a mondatalkotás szukcesszív folyamatában akárcsak megközelítőleg is világos „képzete” lett volna pl. az *eset* vagy *többség* szó fogalmáról. Hogy pedig az ilyen jellegű mondatok a gyakoribbak, nem pedig a közvetlen érzéki észlelet egyszerű közlése, az könnyen belátható, bár véleményem szerint a PAPP ISTVÁN által említett „Repül a madár”-féle mondatok lélektani előzményeire is az jellemző, amit bárki ellenőrizhet a WUNDT által is kedvelt *önmegfigyelés* (Selbstbeobachtung) segítségével.

Egy — tegyük fel — bonyolultabb mondat születésekor teljesen világos az akarat feszülése, amely a *közlés* vágyából fakad, a közlés vágya pedig a mondat születésének pillanatában a nyelvtudat számára úgyszintén világos *jelentésegész*hez kapcsolódik. Észrevehetjük, hogy ennek a jelentésegésznek vagy másképpen: „közölni akart valóságnak” a tükröztetése, tehát nyelvi megjelenítési formája egészében tudatos, szándékos, részleteiben azonban a tudat számára már többé-kevésbé sablonos, megszokott művelet. Nem tudnék ugyanis mondatot alkotni, nem tudnék beszélni, ha a pillanatnyilag a tudat világosságába került jelentésegész valóságos alkotórészeinek megfelelő fogalmi képzetek nem lennének már eleve elraktározva a nyelvtudatban. Hiszen így lehet csak a nyelv az emberi

érintkezés eszközévé, ha a közlés akaratától működésbe hozott tudat az éppen szükséges fogalmi képzetek logikai (és predikatív) viszonyításával gondolatot hoz létre, és ugyanakkor, szimultán módon a közölni kívánt valóság egésznek immár tökéletesen megfelelő gondolategész fogalmi alkotórészeit automatikusan hozza kapcsolatba a szükséges szóképzetekkel. Ilyenformán a szót, szavakat vagy szó szerkezeteket hangoztatással vagy leírással bizonyos fajta olyan rendbe állíthatjuk, amely szokásos bizonyos fajta szubjektív tükrözési folyamat eredményeként szerepelni, tehát képes predikatív funkciót teljesíteni.

Nyilvánvaló, hogy a mondat felfogása csak akkor lehet tökéletes, ha az érzékelt (hallott vagy látott) mondat a közlésfelfogó tudat számára a mondatalkotás közben csak félig-meddig tudatos tükrözési folyamatot részleteiben is rekonstruálni képes. És ahogyan a mondatalkotó tudat működése sem volt a tükrözési folyamat részleteiben tudatos, hanem csak a meglévő fogalmi képzeteknek megfelelő szóképzetek gépies vonatkoztatása a közölni kívánt valóság összetevőire, mindezt alárendelve annak, hogy a születő mondat betölthesse predikatív funkcióját, éppen így: a mondatot újraalkotó tudat egészen addig, amíg teljesen világos nem lett számára az érzékelt szócsoport predikatív jellege, a fogalmakat csak „fel-színesen, derengő félhomályban” veszi tudomásul. (Vö. PAIS im.). A mondatalkotó és a mondatot felfogó ill. újraalkotó tudat működése mechanikai szempontból teljesen ugyanaz, csak éppen: amíg a mondatalkotó tudat ezért keres és talál *gépiesen* olyan fogalmakat, amelyeknek megfelelő szavak ill. szócsoportok alkalmasak az aktuális predikatív funkció kifejezésére, hogy azokat alkalmazza alany-állítmányi viszonyításra, addig a mondatfelfogó tudat azért veszi tudomásul *gépiesen* az érzékelt szónak, ill. szócsoportnak megfelelő fogalmakat, hogy azokat felfogja alany-állítmányi viszonyításban. (Hogy a mondat tudatbeli előzményei és grammatikai megformáltsága között ilyen összefüggés lehet, arra nézve vö. WUNDT im. I. 585, JODL: Lehrbuch der Psychologie II. 275, BR. EGGERT: Der psychologische Zusammenhang in der Didaktik 21.) A mai nyelvérzék tehát csak annyiban tekinthető elvontnak, hogy számára a mondatban előforduló szóhangsor által keltett képzet nem konkrét abban az értelemben, amelyben a primitív tudat számára lehetett a hangnyelv kialakulása idején. A nyelv őskorában pl. maga a tárgy lehetett az, amire az elsődleges absztrakció alapozódott, és ennek a folyamatnak eredménye lett a (név)-szó, amely viszont ilyenformán a tárgyképzetkeltés eszköze is lett. A mai nyelvállapot vizsgálatánál — különösen a mondat lélektani vonatkozásaival kapcsolatban — nem indulhatunk ki a szónak ezen elsődleges szerepéből. Lehetett olyan korszaka a nyelvtörténetnek, amikor a hang jelentéskülönítő szerepe a nyelvtudat számára is eleven valóság volt. Amikor azonban e hangok alkotta szavak feladata nemcsak a tárgyképzetkeltés volt, hanem e képzetek *közlése* is egyidejűleg, a hang elvesztette eredeti funkcióját, és a szóalkotás mechanikai eszközévé vált, mert alárendelődött a mondat szóban kifejezést kapott predikatív viszonyításnak.

A mai mondat nem egy hangból, rendszerint nem is egy szóból. hanem szavak kapcsolatából, szó szerkezetekből áll. Általánosnak mondható felfogás szerint — történeti szempontból — a tárgyas, határozós és jelzős

szószerkezetek megmerevedett alakulatok, melyek az eredeti alany-állítványi szerkezet megisméltésével jöttek létre. Ezek a szerkezetek a fogalmak tartalmi viszonyát jelentik csupán, míg az alany és állítvány pl. a cselekvő-cselekvés logikai viszonyítása útján a predikatív funkciót is kifejezi (valamit állítok valamiről). Újabban azonban előtérbe került az a felfogás, hogy a tárgyias, határozós és jelzős szintagmák tartalmi viszonyai mellett meg kell különböztetnünk — egyidejűleg — e szintagmák alanyi-állítványi funkciós voltát is. (Klemm: A mondattan mivolta MNy. 52:406—415.) Ez természetes is, hiszen a fejlett nyelv mondatában ezek a szintagmák „szellemi raktárányagként” kerülnek elő, és fogalmi viszonyok jelölésével mechanikusan vesznek részt a mondat közlő szerepének betöltésében.

Véleményem szerint tehát a tudatban ilyen folyamatok útján létrejött legfontosabb nyelvi jelnek, a mondatnak lényege nem annyira az egységes tudattartalom *logikai* tagolásában, mint inkább *predikatív* viszonyításában keresendő. A mondat rendszerint nem azonos azzal a gondolati tartalommal, amely benne kifejezésre jut. Az aktuális gondolat kénytelen a nyelvfejlődés eredményeképpen hagyományossá vált logikai (értelmi) összefüggésekben testet ölteni, hogy mondatná legyen. A mondat éppen ezért — keletkezését és felfogását tekintve — tudatmechanizmus eredménye, melynek feladata: *hagyományos logikai viszonyok alapján*, a közös nyelvtudat előtt ismeretes szó vagy szócsoport segítségével *egyéni gondolatot közölni*. A gondolatközlés a mondat két főrésze között szándékosan megteremtett predikatív viszonyításban történik.

Anélkül, hogy a mondatmeghatározások tengerét kívánnám szaporítani, hiszen a mondat mint nyelvi jel tapasztalati fogalom, s mint ilyen „kann nicht definiert, sondern nur expliciert werden” (Kant), mégis meg kell határozni a mondat jellegét funkcionális-lélektani szempontból is. Tehát: *a mondat a beszélő és hallgató szempontjából nyelvi jele annak, hogy a közölni akart objektív valóságnak megfelelő fogalmi tudattartalmat predikatív viszonyításban fogjuk fel.*

Nem akarván az egyoldalú pszichologizmus látszatát kelteni, megjegyzem, hogy a mondat grammatikai és logikai szempontú vizsgálatát is jogosultnak tartom, csupán a lélektani módszer fontosságára szerettem volna a figyelmet felhívni.

BODNÁR FERENC

GERMÁN EREDETŰ MAGYAR SZEMÉLYNEVEK A KÖNYVNYOMTATÁS KORÁIG

II.

Calan*

1211: *Calano* (E. X, 516). A személynév esetleg összefüggésbe hozható a germ. *gal* tövel (l. a **Calud** cikket), amelynek van egy *Galand* ~ *Kalant* participiális személynévi származéka. A véghangzó exploziva lekopása és a második *-a-* feltehető megnyúlása magyar fejlemény lehet.

Calud

1211: *Calud* (E. X, 512). Elképzelhető, hogy a név a germ. *gal* (asz. *galan* „canere”) vagy *col* (óé. *kollir* „helm”) tövek valamelyikén épülő személynévek egyikének származéka. A két tő különválasztása germanisztikai tekintetben sem mindig lehetséges, sőt a vonatkozó germ. nevekbe egy harmadik tő, a *gol* (asz. *góljan* „salutare”) is belejátszhat. Az ófn. *Colo-*, *Golo-*, *Calo-*, *Galo-* + második tő személynévek első tövének véghangzója a kfn.-ben elizió útján általában kiesett, úgyhogy átvétel szempontjából a *Cal* ~ *Col* kurtítás jön számításba. A *Calud* *-u-*-ja minden valószínűség szerint tövégi magánhangzó, a *-d* pedig magyar kicsinyítő képző.

Campa

1237—1240: *Campa* (E. I, 778). Az ófn. *Campo* név átvételét láthatjuk benne, amelynek alapja az ófn. *kamfo* „kämpe” szó (vö. Först. 357). Az ófn. személynév csak a jelzett kurtított deminutivumként fordul elő a VIII. századtól kezdve. A véghangzó rövid *-o* > magyar *-a* gyakori jelenség.

Carol(us)

A név okleveleinkben a XIII. század második felében tűnik fel. 1263: „*Karul* filius Reynoldi” (W. VIII, 37), 1268 k.: *Carul* (Z. I, 18), 1268 k.: *Karul* (Z. I, 17), 1294: *Karul* (W. X, 102), 1298: „*Petro filio Karul*” (Z. I, 90) s a XIV. század első felében még kétszer. A latinositott alak első előfordulása 1270-ben: *Karulus* (W. VIII, 216). További adatok: 1300: „*Karulus* frater Rolandi” (W. X, 257), majd ezután harminchatszor 1422-ig. A XIV—XV. századi adatok legnagyobb része Róbert Károly királyra vonatkozik. A másik nagy csoportot a *Carolus* ~ *Karolus* típus alkotja. Az

* A rövidítésekre vonatkozóan l. Acta Universitatis Szegediensis Sectio Philologica 1956, 66.

első vonatkozó adat 1271/1326-ból: „*Karolus filius Alexandri*” (W. VIII, 226). Róbert Károly uralkodásától kezdve — döntő többségben a király nevéként — a XIV. század második felében kétszáznyolcvanszor fordul elő a feldolgozott anyagban, igen gyakran ragozva. Említésre méltó, hogy a *Carolus* helyesírási változatra két adat van csupán (Z. II, 323 és 325) s hogy latinos végződés nélküli példával nem találkoztunk. A teljesség kedvéért meg lehet említeni egy eltérő adatot: 1346: *Koroli regis* (Z. II, 220), de azonnal hozzá kell tenni, hogy jelentősége nincs, mert elírás, ugyanabban az okl.-ben ugyanis tizenkétszer fordul elő a név *Karolus*, *Karoli* alakban. A két változattal kapcsolatban általában azt lehet megállapítani, hogy a *Carul* ~ *Karul(us)* valamivel régebbi, mint az -o-s variáns s hogy nem latinosított alakban csak ezek fordulnak elő.

A név eredete nem látszik kétségesnek, legalábbis a király nevét illetően. Egy germ. személynév csonkulatával állunk szemben s ez a maradék első tő a germ. *carl* töre vezethető vissza (ófn. *carl* vagy *char(a)l*, óé. *karl* „vir”). A *carl* a VII. századtól kezdve mutatható ki személynévben s a kurtított alak német nyelvterületen a következő főbb változatokat mutatja: *Carolus* ~ *Karolus*, *Carulus* ~ *Karulus*, *Caralus* ~ *Karalus* (vö. Först. 359). A leggyakoribb a német forrásokban is az első változat-pár. Nyilvánvaló, hogy a mi adataink nem egyebek, mint ennek a germ. személynévnek az átvétele s meg lehet jegyezni, hogy a változatok megoszása terén is analóg módon viselkednek.

Ha ezzel a származtatással kapcsolatban kételyek merülhetnek fel, akkor ez csak a XIII. századi adatoknál lehetséges. Fel lehet ugyanis vetni a kérdést, vajon a *Carul* ~ *Karul(us)* név azonos-e a *Carolus* ~ *Karolus* névvel? Feltűnő ti., hogy az előbbi egy kivétellel mindig -us nélkül szerepel a XIII. században s a *Karulus* változat tulajdonképpen csak Róbert Károly nevével terjed el. Nem látszik tehát teljesen lehetetlennek, hogy a *Carul* ~ *Karul(us)* esetében különálló névvel állunk szemben, amely esetleg a *karvaly* (*accipiter* Boiss.) állatnév személynévi használatának minősíthető. Bizonyosat természetesen nem lehet mondani, annál kevésbé, mert a *karvaly*ra vonatkozó első vitathatatlan adat az OklSz. tanúsága szerint 1412-ből származik.

Chebe

1211: *Chebe* (E. X, 513). Germ. származtatásra csak abban az esetben lehet gondolni, ha a szókezdő *ch*-nak *k* hangértéket tulajdonítunk. Ekkor a névben valamely a *gib* töből (gót *giban*, ófn. *geban* „geben”) képzett germ. személynév kurtításos kicsinyítésének átvételét láthatjuk. A következő variánsok bármelyike számításba jöhet: *Gebi* ~ *Kebi*, *Geba* ~ *Keba* (vö. Först. 630—31). A véghangzó ugyanis a kfn.-ben redukálódott és *e*-vé alakult át, amint ezt az úfn. *Käbe* ~ *Käbbe* stb. családnevek is mutatják.

Chef

1342: *Chef* (kétszer, mindig így, E. VIII, 315). A *ch*-nak ismét csak *k* hangértéket tulajdonítva a *Chef* összevethető a *Chebo* ~ *Cheffo* személynévvel, amelyek nyilvánvalóan deminutivumok, amelyeknek eredete azonban germanisztikai vonatkozásban sem tisztázott (vö. Först. 364).

C(h)ikuid

A Tihanyi Összeírás két adata tartozik ide, amelyeknek egyébként a fogalmazványban két eltérő változata is szerepel. Az első a *Cinguidu* név (a fogalmazványban *Ciguidu*, E. X, 505). A második a *Chikuid* név (E. X, 513), amely a fogalmazványban *Cikuid* alakban szerepel. Nyilvánvalónak látszik, hogy ezek az adatok összefüggnek a négy különböző személy nevéként előforduló négy *Syquid* adattal (E. X, 503, 504, 506 és 508). A *Syquid* következetesen megtartott helyesírására való tekintettel annyi eltérést tartunk valószínűnek a két csoport között, hogy a *Syquid* szókezdő s-ének hangértékét s-nek vesszük, a c(h)-nak ellenben ts hangértéket tulajdonítunk. A név etimológiájára vonatkozóan l. a *Syquid* cikket.

Chod l. C(h)ot

Chon

1237—1240: *Chon* (E. I, 779). A *ch-* *k* hangértéke esetén összevethető a germ. *cônja* (ófn. *kuoni* „audax”) tövel, amely ófn.- és kfn.-ben számos összetélt alkot. Az adat ezek valamelyikének kurtításos kicsinyítése lehet, vagy az igen gyakori *Cono* ~ *Chono* ófn. deminutivum átvétele, a véghangzó -o lekopásával (vö. Först. 372).

C(h)ot

1211: *Chot* (a fogalmazványban *Cot*, E. X, 514), 1211: *Cot* (E. X, 514), 1237—1240: *Chod* (E. I, 772). Germ.-ből való származtatására kétféle, részben összefolyó lehetőség nyílik. A *gôda* tóból (gót *gôds* „bonus”) alkotott személynévek ugyanis éppúgy tekintetbe jöhetnek, mint a *guda* tő (gót *guths* „deus”, esetleg ófn. *goto* ~ *gota* „pate”) származékai. (Vö. ezzel kapcsolatban FÖRSTEMANN megjegyzését a *guda* tő elemzése során: „sehr unsicher ist die scheidung von *gôda*” (Först. 676). Ha azt feltételezzük, hogy a *C(h)ot* germ. kurtítás eredménye s esetleg valamelyik ófn.—kfn. deminutivum átvétele, melynek során a már meglévő kicsinyítő képző lekopott, akkor elsősorban a *gôda* tő jön számításba, tekintettel arra, hogy a *juda* összetételeinek jelentéstani okoknál fogva igen ritka ófn.—kfn.-ben a kicsinyített alakja. Nem lehetetlen azonban, hogy a kurtítás nálunk következett be, úgyhogy ennek az érvelésnek nincs elhatározó jelentősége. (A lentebb tárgyalandó *Coda* ~ *C(h)uda* csoport persze inkább a mellett szól, hogy kiindulópontul a *Godo* ~ *Goto* ~ *C(h)oto* deminutivumot kell feltételeznünk.)

Hangtani illetve helyesírási szempontból a szókezdő és a szóvégi mássalhangzóhoz kell megjegyzéseket fűzni. Szókezdeten a *ch-* *c*-vel váltakozik. El lehetne képzelni, hogy a *ch-* hangértéke *tš*, ezt azonban éppen a *c*-vel kezdődő alakok teszik valószínűtlenné. E mellett pedig nem szabad megfeledkezni arról, hogy a *gôda* és a *guda* származékok a felnémet zárhang-elzöngétlenülés eredményeképpen már az ófn. korszakban gyakran szerepelnek szókezdetben zöngétlen explozívával s ez fonetikai tekintetben mindig hehezett. Ehhez igazodik a délnémet helyesírás, melyben többször

találkozunk ilyen alakokkal, mint *Chotperht* (< *Godabert*), *Chuderat* (< *Goderad*) stb. Felnémet sajátosságot mutat a véghangzó zárhang is, amely az összetételekben többnyire zöngétlen, bár — főképpen magánhangzó előtt — zöngésen is előfordul. Adataink $t \sim d$ -je ezt az ingadozást mutatja.

Ugyancsak felnémet hangtani sajátosság kapcsol ide egy eddig még nem tárgyalt adatot s ezen kívül egy továbbképzett egész személynévcsoportot. A már idézett 1237—1240-es okl. *Kud* adatában (E. I, 783) ugyanis szintén a *gôda* vagy a *guda* tövet láthatjuk, mégpedig oly módon, hogy a valószínűbb *gôda* töből való származtatás esetén a számos példán keresztül nyomkövethető felnémet $-o- > -oa- > -ua- > -uo- > -u-$ fejlődés eredményével állunk szemben.

Ezen a zártabb magánhangzós változaton alapul — legalábbis zömében — az a személynévcsoport, amelyet az OklSz.-ral és az EtSz.-ral szemben ide sorolnánk. Az OklSz. a *csoda* közszo személynévi használatának minősíti a következő adatokat: 1198: *Chuda*, 1211: *Coda*, 1228: *Chuda*, 1237—1240: *Cuda*, 1322: *Chuda*, 1358: *Chuda*. Ezeket az adatokat a már többször idézett 1237—1240 közötti okl. egy másik nevével egészítenők ki; *Kuda* (E. I, 780). Ez az adat a székezdő k révén valószínűvé teszi, hogy a *Cuda* c -jének hangértéke is zárhang és nem affrikáta, s ugyanez érvényes a Tihanyi Összeírás említett adatára is. Bizonyos, hogy a *ch*-val kezdődő neveknél fennáll a közszoval való azonosítás lehetősége. De semmi sem szól az ellen, hogy ezeket a neveket is ide soroljuk, különös tekintettel a *C(h)ot* ~ *Chod* csoportra és az oklevelünkben szereplő vitathatatlan *C(h)ot* összetételekre. Felfogásunk értelmében tehát a felsorolt nevek a *C(h)ot* magyar $-a$ kicsinyítő képzővel ellátott származékai volnának. Az $-a$ előzménye ófn.—kfn. $-o$ lehetett, úgyhogy az egész csoport fejlődése a következőképpen alakulhatott:

Godô ~ *Goto* ~ *C(h)otô* > *C(h)od* ~ *C(h)ot*

Gudo ~ *Guto* ~ *C(h)udo* > *Kud* ~ *C(h)uda* ~ *C(h)oda*

Chotina

1237—1240: *Chotina* (E. I, 772). Ismét csak a *ch*- k hangértékének előfeltételezéséről kiindulva s a *C(h)ot* cikkben kifejtett gondolatmenet alapján a nevet a germ. *gôda* tövel lehet kapcsolatba hozni. A *gôda* deminutivumai között sorolja fel FÖRSTEMANN a *Godin* ~ *Godino* ~ *Godina* változatokat, melyeknek a germ. $-in(o) \sim -in(a)$ kicsinyítő képző-bokor a képző-eleme. A *Chotina* adatot ezek közül a *Godino* változattal hoznók közvetlen kapcsolatba s a véghangzó $-a$ -ban a szokott fejleményt látnók. (Az ófn. *Godina* név ugyanis nőnemű.) Ami a fő mássalhangzóinak elzöngétlenülését illeti, FÖRSTEMANN erre nem hoz fel példát, de felnémet nyelvetületen teljes joggal tételezhető fel a *Godino* > *Chotino* fejlődés a *Godô* > *Choto* analógiájára.

Chotober

1221: *Chotober* (E. I, 651). Ebben a névben is a *gôda* vagy *guda* csoporthoz tartozó germ. személynév átvételéről van szó. Az alap éppúgy

lehet a *Godabert* mint a *Gudabert*, hangtani okoknál fogva azonban inkább a *Gudabert*ből való származtatás látszik valószínűnek. A közvetlen forrás nyilván a *Cotobert* változat (vö. Först. 678), melynek véghangzó -t-je lekopott. (A véghangzó -t hiányát egyébként másképpen is lehet magyarázni, vö. ezzel kapcsolatban az **Alber** cikkben mondottakat.)

C(h)uda l. C(h)ot Chuhouigh

1334: „Stanech filio *Chuhouigh*” (Z. II, 138). A név a következő két germ. elemre vezethető vissza: az első tő a *hugu* (gót *hugs*, ófn. *hugu* „sinn, verstand, mut”) tő fejleménye, a másodikban a *viga* (gót *veihan*, ófn. *wihan* „kämpfen”) tövet kereshetjük. Jelentéstani tekintetben tehát kifogástalannak látszik az összetétel. Hangtani szempontból sem okoz nehézséget, hiszen a *g ~ ch* ófn. és kfn. nyelvjárási vonatkozásban nem ritka, az összetételekben pedig a *hug ~ huch* gyakran megtartja a casus obliquusból eredő magánhangzót (vö. *Hugibalt*, *Chuchobert* stb., Först. 923—24). Ilyen körülmények között az adatot a *Huguwig névre vezethetjük vissza, amellyel kapcsolatban azt kell megjegyezni, hogy FÖRSTEMANN nem ismeri.

Chule

1237—1240: *Chule* (E. I, 778). A név származtatását a *ch-* hangértéke teszi problematikussá. Germ. összefüggésekre csak a *ch = k* esetben lehet gondolni s ekkor a névben az ófn. *Culo* kfn. fejleményét lehet látni. A véghangzó -e e szerint a kfn. véghangzó-redukció eredménye volna.

C(h)una l. Cunou Chuncil l. Cunch Chvna l. Cunou C(h)urt

1211: *Curt* (a fogalmazványban *Churt*, E. X, 515). Más lehetőségek mellett elképzelhető, hogy ez a név is a *cônja* tő egyik összetételéből fejlődött. A teljes alak a *C(h)unrad*, ebből *C(h)uorat*, majd *C(h)uort* illetve *C(h)urt* (vö. HC. 313 és Först. 374).

C(h)ybak

1362: „... filios *Chybak* de Palata” (Sz. I, 324), 1413: „Adrianus dictus *Chibak*” (OkI Sz.), 1446: *Chybak* de Palotha (ötször így, egy ízben azonban *Cybak* változatban, Sz. II, 376—377), 1447: *Chybak* de Palotha (Sz. II, 398), 1449: *Chybak* de Gewres (Sz. II, 415). Az Etsz. a névvel kapcsolatban 6. *Cibak* címszó alatt a következőket jegyzi meg: „első adat 1413-ból (idézve az OkI Sz. adata) ... Eredete ismeretlen.” Az első adatra vonatkozó megállapítás a fentiek alapján korrekcióra szorul. Ami a név eredetét illeti, nem látszik lehetetlennek a következő származtatás: a *C(h)ybak* nevet a germán *Sigibag* személynév átvételének tekinthetjük oly módon, hogy a *Sigibag*nak kfn.-ben létrejött fejleménye. A *sigu* (ófn. *sigu* „vic-

toria”) tő összetételei között nem ritka — sőt igen gyakori — az *-igi* sajátos fejlődése (a *g* eliziója) révén létrejött *si(e)*- + második tő típusú alakulat — mégpedig a XI. század derekától kezdve. (Vö. a *Siebold*, *Siebrecht*, *Siebert* stb. nevekkel.) Felnémet nyelvjárási sajátosság (s elsősorban az alemannban érvényesült) a szókezdő *s* > *z* fejlődés. (Az előbb idézett neveknek változatai mutatnak erre: *Ziebold*, *Zieprecht*, *Ziebert* stb.). Ily módon a *C(h)ybak* első szótagja minden nehézség nélkül magyarázható. Ami a második szótagot illeti, a legkézenfekvőbbnek a *bag* tövel való azonosítás látszanék olyan formán, hogy a zöngétlen véghangzóban a *kfn.* hangtörvény érvényesülését látnók.

C(h)uko(u)

Vár. Reg.: *Chicou* (239 §), „... pristaldo *Chikou*” (267 §), 1343: „Magistrum *Chykow* filium *Chyko*” (Oklsz.), 1346: *Cykou* (Z. II, 194, ugyanitt *Chyko* alakban is), 1346: *Chyko* (hatször, Z. II, 201, 355 stb.), 1358: „*Cyko* magistri tavernicorum regalium” (Sz. I, 296), 1409: Paulus *Chyko* (Z. V, 607), 1420: *Chyko* de Rymalaza (kétszer, Sz. II, 215—16), 1446: *Cyko* de Pomaz (Sz. II, 374), 1447: *Chykonis* (Sz. II, 405). A felsorolt adatok egy része az EtSz.-ban is szerepel, a *csikó* címszó alatt. Az olvasás tekintetében tehát az EtSz.-ban is szókezdő *ch-* ts hangértéke mellett foglal állást, megjegyzi azonban, hogy a személynév értelmét tekintve „aligha tartozhat ide”, azaz a *csikó* közszóhoz, s ezt a negatív megállapítást azzal okolja meg, hogy „hasonló eredetű személynévek... a régi m.-ből nem mutathatók ki”. Az adatok olvasása nem feltétlenül bizonyos, s nem látszik kétségesnek, hogy a szókezdő *ch-*nak *ts* hangértéket is lehet tulajdonítani. A kisebb számban található *Cyko(u)* változat ugyan nem bizonyítja ezt döntő módon, de mégis bizonyos mértékben valószínűsíti. Ha viszont a nevet *Cikónak* olvassuk, akkor össze lehet vetni a *sigu* töből alkotott germán személynévek valamelyikének kurtításos és a germ. *-o* kicsinyítő képzővel ellátott deminutívumával. A *kfn.*-ben ugyanis — sőt már korábban — elég gyakran találkozni az említett módon létrejött *Sigo* ~ *Sico* névvel, amelynek nyelvjárási változata a *Sikko* (> úfn. *Zicke* ~ *Zick*) személynév. Adataink véghangzója nyilvánvalóan megnyúlt, ebben azonban a germ. véghangzó rövid *-o* magyar fejlődésének egyik megszokott típusát láthatjuk.

Chynt

Egyetlen adat 1237—1240-ből: *Chynt* (E. I, 778). A szókezdő *ch-*nak *k* hangértéket tulajdonítva a germ. *chind* (ófn. *chind*, *kfn.* *kint* „soboles”) töből származó személynévek valamelyikének kurtításos deminutívumával azonosítható (vö. Först. 365 és HC. 292).

Chypcher

1347: „Johannes filius *Chypcher*” (Sz. II, 338). A név származtatása nem problematikus: a *Zips* földrajzi névből származik, amelyhez az *-er* lativusrag járul. Két mozzanat azonban említésre méltó. Az egyik az, hogy a

jellegzetes családnév itt személynévi funkciót tölt be, a másik, hogy jóval korábbi adat, mint amelyet HEINTZE-CASCORBI számontart. (A Zipser névre az eddig számontartott első adat 1475-ből származik, Görlitzből, vö. HC. 531.)

**Cikuid l. C(h)ikuid ill. Syquid
Ci(n)guidu l. C(h)ikuid ill. Syquid
Ciquilou**

1211: *Ciquilou* (E. X, 510). A Tihanyi Összeírásnak ez a neve is a germ. *sigu* fő származékai sorába tartozik nézetünk szerint, akár csak a *C(h)ikuid ~ Syquid* név. Adatunk alapja a germ. kicsinyítő képző-bokorral ellátott fő, a *Sigilo* lehetett. A szókezdő *c-* hangértéke itt is valószínűleg *ts* volt — a *C(h)ikuid* analógiájára (l. erre vonatkozóan a **Syquid** cikket.). Ily módon viszont a *Ciquilou* a *Sigilo* névnek kfn. nyelvjárási alakját örizte meg, mint ahogy a *-g-* elzöngétlenülése is erre mutat (vö. a *Zickel*, *Zieckel* stb. úfn. családnevekkel, HC. 440). A véghangzó megnyúlása a szokásos magyar fejlemény, úgyhogy csupán a *-qu-* szorul magyarázatra. A *-qu-*nak tulajdonképpen *kv* hangértéket kellene tulajdonítanunk. Azt gondoljuk azonban, hogy az *u* csupán analógia folytán került a névbe és csak grafikus szerepe van. Elképzelhető persze az is, hogy a *Ciquilou* ejtése *sikvilou* volt, a fonetikus *v-t* azonban ebben az esetben is analógiás fejleménynek tartjuk, a *Syquid* nyomán (l. a **Syquid** cikket).

Cocu

1171 k.: *Cocu* (E. VIII, 275). Összevethető a germanisztikai vonatkozásban egyébként nem egészen tisztázott *gug* fő kfn. személynévi származékaival. (A főre vonatkozóan vö. óé. *gȳgr* „gigas femina” vagy „securis”, de összefüggésben lehet egy feltételezett **giugan* ige **gugum* participiumával is (Först. 690). FÖRSTEMANN számos származékot tart számon, összetett és kurtítottat egyaránt. Az utóbbiak között szerepel a *Gogo ~ Kogo ~ Coco* deminutivum. A *Cocu* nevet a kicsinyített alakulatok közül az utolsó, felnémet változattal azonosítanók, oly módon, hogy a véghangzó rövid *-o* lekopását tételezzük fel s az *-u-*ban a helyébe került tövégi magánhangzót látjuk.

**Coda l. C(h)ot
Colov**

1237—1240: *Colov* (E. I, 776). A név morfológiai tekintetben világos: az *-ov* nyilvánvalóan magyar kicsinyítő képző, amely a *col* tőhöz járul. A *col* fő kérdése azonban nem tisztázott. FÖRSTEMANN az óé. *kollir* „helm” szóval veti egybe, megjegyzi azonban: „dazu mischt sich auch wol slavisches” (Först. 371). HEINTZE—CASCORBI viszont egyszerre három származtatási lehetőséget sorol fel. A tövet egyrésztől az *l-*vel bővített *guda* tövel hozza kapcsolatba (gót *guths* „deus”, esetleg ófn. *goto ~ gota* „pate”) s a *gudal ~ godal* összetételeinek haplologikus fejlődésen keresztülment

első tagjából vezeti le másodlagosan a *gol(l)* ~ *gol(l)* tövet. Másrésről a *col*, illetve *colo* töben a *kullas* (vö. óé. *kollr* „abgerundeter gipfel, haarloser kopf”, kfn. *kol* ~ *kolle* „oberster teil von pflanzen”) nyomát keresi. Harmadsorban pedig azt sem tartja lehetetlennek, hogy a töben az egyh. lat. *Gallus* személynév maradt meg (vö. HC. 228, 312 és 208). (Megjegyzendő, hogy a második HEINTZE—CASCORBI-féle magyarázat nem egyéb, mint FÖRSTEMANN idézett származtatási kísérletének továbbfejlesztése, a bővített *guda* tövel kapcsolatos feltevés pedig alapján véve FÖRSTEMANN-nál is megtalálható (686), azzal az eltéréssel, hogy FÖRSTEMANN nem tart számon sem haplologikus, sem pedig kurtított alakulatokat.)

A *Colov* név ily módon többféleképpen magyarázható. Mégis, a *kullas* szón épülő származtatás látszik a legvalószínűbbnek, részben azért, mert az összetételek legnagyobb része hang- és jelentéstani tekintetben ebből vezethető le leginkább, vagyis az elvonás *kullas* > *col(l)e* > *col* összetételből következhetett be, részben viszont azért, mert a *kolov* hangalak az egyszerű *-l*-re való tekintettel ezen az úton magyarázható a legegyszerűbben. Végül pedig azért is, mert a FÖRSTEMANN által felsorolt *Colo* ~ *Cholo* nevek, amelyek a *Colov* közvetlen előzményei lehetnek, leginkább a *kullas* származékainak látszanak. A magyar adat véghangzó diftongusa vagy a német *-o* megnyúlása, vagy, ha a név az átvételkor csonkult, egészében magyar fejlemény, funkcióját tekintve azonban mindenképpen kicsinyítő képző.

Compoldus

1301: „*Kompolth* filius Ananie” (Z. II, 106), 1423: „*Stephani Kompolth de Nana*” (E. VIII, 457), 1423-ban még kétszer ugyanígy más oklevelekben, 1435: „*Johanne Kompolth de Nana*” (Sz. II, 321). 1353-ból származik egy eltérő változat: „*Conpolth* filij Ananye” (Z. II, 527). A leggyakoribb viszont a XIV. században a név latinosított alakja, amely 1328 és 1330 között — gyakran ragozva — ötvennyolcszor fordul elő különböző oklevelekben, *Compoldusként*. A *Compoldus* helyesírási változat valamivel ritkább, mert ugyanebben az időszakban csupán huszonkét adatot találunk rá. A név feltétlenül germ. eredetű s a kfn. *Compolt* ~ *Kompolt* személynév átvétele. Az abszolút szóvégen álló zöngétlen exploziva szemben az *-us* végződés vagy más latin ragok előtti *-d*-vel közvetlen kfn.-ből való átvétel mellett tanúskodik, amennyiben az adatok a kfn. véghangzó-törvényhez igazodnak. Magának a kfn. *Compolt* névnek a származtatása viszont nem egyértelmű. A második tő, a *polt* ~ *pold* ~ *bolt* ~ *bold* ugyan feltétlenül a germ. *balda* tő fejleménye (vö. gót *balths*, ófn. *bald* „audax”), az első tövet azonban éppúgy kapcsolatba lehet hozni a germán *gund* ~ *gundi* ~ *gundjō* tövel (vö. ófn. *gund*, ósz. *gūdea*, óé. *gūdr* vagy *gunnr* „krieg”), mint a másutt is idézett *cuni* tövel. Magyar vonatkozásban azonban ennek a kérdésnek nincs jelentősége. Az 1353-ból idézett *Conpolth* változattal kapcsolatban a szabályos *-m-* helyén álló *-n-*re vonatkozóan kell még megemlíteni annyit, hogy asszimilációs hatás eredménye s német nyelvterületen csakúgy létrejöhetett, mint az átvétel után.

Condram

1255: *Condram iobagio* (W. II, 171). A nélkül, hogy teljesen elutasítanók azt a lehetőséget, amely szerint a *Condram* nem egyéb, mint egy *Condrand-féle *Conrad* változat eltorzított formája, arra gondolunk, hogy adatunk a *cônja* vagy *cuni* tő (l. a *Conrad* cikket) és *hraban* tő (ófn. *hraban* „corvus”) összetételéből alakult, *Chuniramnus* alakban számontartott germ. eredetű személynév nyelvjárási változata (vö. Först. 869). A *chuni* > *cond* fejlődésben ugyanazt a folyamatot keressük, mint amelyet a *Kondrad* név első szótagjával kapcsolatban vázolunk (l. ugyancsak a *Conrad* cikket), a *hraban* viszont második tőként abszolút szóvégen általában *-ram* alakban szerepel (vö. Först. 869).

Conpolth l. Compoldus

Conrald l. Conrard

Conrard l. Conrad

Corlald l. Conrad

Corlard l. Conrad

Corlat l. Conrad

Cor(r)ad l. Conrad

Cor(r)ald l. Conrad

Corrand l. Conrad

Cor(r)ard l. Conrad

Conrad

A név germ. eredetéhez nem fér kétség, az első tő származtatása azonban germanisztikai szempontból nem egyértelmű. Lehet, hogy a *cônja* töre (ófn. *kuoni*, asz. *cêne*, *cýne* „audax”) vezethető vissza, de az sem lehetetlen, hogy a *cuni* tő az alapja. FÖRSTEMANN az előbbi lehetőséget tartja valószínűbbnek s a nevet a *cônja*-cikkből tárgyalja, de a *cuni*-cikkből megjegyzi: „*Cunrad* usw. liess sich nicht von *cônja* trennen, eben so wenig wie ags. *Cynréd* von *Cênrêd*” (Först. 382). A második tő viszont csak a *râdi* tővel azonosítható (ósz. *râd*, ófn. *rât*, asz. *raed* „consilium”, vö. Först. 1203). A *Conrad* ~ *Konrad* — vagy a kfn. véghangzó exploziva-elzöngétlenülés eredményeképpen *Conrat* ~ *Konrat* — igen gyakori német nyelvterületen a VIII. századtól kezdve s számos változata van (vö. Först. 373—74 és HC. 313). A név hazai okleveleinkben is az egyik leggazdagabban képviselt személynév s igen sok változatával lehet találkozni. Meg kell jegyezni, hogy kezdőbetűje az esetek túlnyomó többségében *c*, a *k*-val kezdődő helyesírási variánsok szinte elenyészően ritkák.

A teljesen szabályos *Conrad*, amelyet kiindulópontnak veszünk, 1172-től kezdve követhető nyomon, „*Conradus... regis ioubagio*” (E. I, 605), s még huszonhét-szer fordul elő a XV. század végéig, egy kivétellel mindig latinosított formában, legtöbbször ragozva. Az egyetlen *-us* nélküli adat véghangzója is *-d* (a közvetlen átvétel esetében szabályosnak tekintendő *-t* helyett), úgyhogy azt a tanulságot lehet leszűrni, hogy a név minden bizonnyal egyh. lat. közvetítéssel került hozzánk.

A ófn.—kfn. $o > oa > ua > uo > u$ fejlődés eredménye a *Cunrad* ~ *Cunrat* változat, amelyet a német királyok elég gyakran használtak. Okleveleinkben ezzel egyetlen esetben találkozunk: 1214: *Cunradus* (W. VI, 224).

Asszimilációs fejlődés jelentkezik a *Corrad* változatban, melynek van egy redukált alfaja is, a *Corad*. Az asszimilációs folyamat lejátszódhatott a kfn.-ben is, bár kétségtelen, hogy a leggyakoribb az itáliai oklevelekben, úgyhogy inkább olasz fejleményt láthatunk benne. A *Corradra* tíz példát tudunk felhozni a XIII. századból, melyek közül csak az első (1211-ből, E. X, 505) szerepel latinos végződés nélkül. A redukált alakra vonatkozóan egy 1465-ös oklevelet idézhetünk: *Coradi* (E. VIII, 528).

Egy másik változat-csoport úgy jött létre, hogy a második töbe — valószínűleg távasszimilációs hatás következtében — anorganikus *-r*-csúsztott be. Ez a *Conrard* alak (FÖRSTEMANN is idézi, vö. Först. 374) nálunk tizennégyszer fordul elő, első ízben 1263-ban: „*Conrardus de Ouvar*” (W. VIII, 33) s ettől kezdve folyamatosan a XV. század elejéig. Ennek a változatnak másodlagos disszimiláción alapuló módosulása a *Conrald* név, amelyre viszont egyetlen egy példát tudunk csak felhozni: „*comes Conraldus de Gug*” (E. II, 317).

A *Corrad*, illetve *Corad* és a *Conrard* típus keveredik abban a változatban, amely a leggyakoribb alakja a névnek okleveleinkben: a *Corrard(us)*ban. A *Corrard(us)* név 1250-től kezdve a XIV. század közepéig ötvenhétyszer fordul elő, a redukált *Corard(us)* változat pedig ugyanebben az időszakban hetvenhatszor. Helyesírási tekintetben az említettek kivül két eltérő adatot kell megemlítenünk. Az egyik az 1290—1301-ből származó *Chorrardus* (W. X, 289), a másik egy 1312-es okl. részlete: „*Boda filius Korardy*” (Z. I, 136).

Az *nr > rr > r* asszimilációs folyamaton és a második szótag anorganikus *r* hangjának disszimilációján alapul a *Corraldus* variáns (első előfordulása 1247-ben, W. VII, 172), amely a XIII. században nyolcszor szerepel s ennek redukált változata, a *Coraldus* (1253-től kezdve ötször ugyanezen idő alatt). Ennél a csoportnál egy adat érdemel külön említést: 1239: „*Curraldus filius Mychani*” (W. II, 57), mint a fentebb említett ófn.—kfn. $o > u$ fejlődés egyetlen példája a változatok között.

Ugyancsak disszimilációs folyamaton alapul — amelyhez utólag járul az ellentétes hatás — a *Corlardus* illetve a *Corlaldus* változat. Az előbbire két példát lehet felhozni, mindkettőt 1290 és 1301 között: „*Magister Corlardus*” (W. X, 293 és 319). Az utóbbit egyetlen adat képviseli: 1249/1260: *Corlaldus pristaldus* (W. VII, 213). Azt a kérdést, vajon azok a hasonulási illetve elhasonulási folyamatok, amelyek e változatok kialakulásához vezettek, német nyelvterületen zajlottak-e le, vagy a név fejlődésének az átvétel után bekövetkezett fejleményei-e, nem lehet eldönteni. Mégis az a tény, hogy sem FÖRSTEMANN, sem pedig HEINTZE—CASCORBI nem sorol fel hasonló alakulatokat, arra enged inkább következtetni, hogy hazai folyamatról van szó.

Csaknem bizonyos viszont, hogy magyar nyelvi jelenséggel állunk szemben akkor, amikor az előbb említett változatok egyikének továbbfejlődésével találkozunk a következő adatokban: 1268: „*Corladus de Arcay*”

{W. VIII, 146), 1261: „Corlat . . . de genere Raad” (E. II, 312) s ehhez járul még három adat a XV. század derekáról „Georgius Korlath” (Sz. II, 314, 368 és 468). De ide sorolnók az OklSz. egyik adatát is: 1522: „Bartholomeus Korlaat”, s ezzel az OklSz. *korlát* cikkének megkérdőjelezett *Conradus*-azonosítását kérdőjel nélkül fogadnók el. Az első fejlődési fázist az időrendben második helyen következő *Corladus* alak mutatja. Ez ugyanis nyilvánvalóan a *Corlaldus*ból keletkezett, a *-d-* előtt álló *-l-* eliziójának s ezzel egyidejűen az *-a-* megnyúlásának útján. A *Korlath* egy *Korlalt alakból származhat, vagyis az *-us* nélküli, a kfn. véghangzó-törvénynek megfelelően alakult változathból. (A rövid magánhangzó + *ld* ~ *lt* > hosszú magánhangzó + *d* ~ *t* fejlődésre germ. eredetű személynéveknél vö. *Oswald* > *Osvad* ~ *Osváth*, *Ombold* > *Ombód* stb.).

Anorganikus hangok becsúsztása jellemzi azt a néhány adatot, amelyek kívül esnek a név eddig említett változatainak csoportjain. A két tő közé becsúsztott *-d-* a sajátossága az 1449-ből származó *Kondrad* személynévnek (Sz. II, 444). A *kond-* szótag kialakulásában lehet regresszív asszimilációs hatást keresni, valószínűbb azonban, hogy az anorganikus *-d-*ben jellegzetesen felnémet nyelvjárási sajátságot láthatunk: az *-an* vagy *-on* szótag végén fellépő, előzmény nélküli *-d* nem ritka a felnémet dialektusokban (vö. *-ran* > *-rand*, *-man* > *-mand*). A *Kondrad* *-d-*jével szemben *-n-* becsúsztását lehet megfigyelni az 1258-as *Corrandus* adat (W. VIII, 314) második szótagjában. A kiindulópont itt a *Conrad* lehetett s a *-rad* > *-rand* az első tő véghangzójának hatására következhetett be. Ezt követte az *-nr-* > *-rr-* asszimiláció. Nem szabad ugyan megfélekedezni arról az eshetőségről sem, hogy a *Corrandus* egy a *cônja* vagy *cuni* tövön s *randu* tövön (ófn. *rant*, óé. *rönd* „szegély”) alapuló összetételt őrzött meg. Ez ellen azonban jelentéstani nehézségek mellett az is szól, hogy FÖRSTEMANN ilyen személynévet nem ismer.

Cornolt

1222: „Cornolt de villa Dagu” (E. I, 657). Feltétlenül germ. eredetű személynév, konkrét származtatása azonban nem világos. A nehézséget a feltehető összetétel első tagja, a *corn-* okozza. Ezt ugyanis semmilyen ismert személynévalkotó tövel nem lehet összefüggésbe hozni. (Az ilyen lehetőségek, mint < *hurna* (gót *haurn*, ófn. *horn* „kürt”) hangtani okoknál fogva, a < *korn* „fruchtkorn, getreidekorn” jelentéstani okoknál fogva nem jöhet számításba.) Az *-olt* elem viszont a hasonló helyzetben rendkívül termékeny *vald* (gót *valdan* „regnare”) tövel azonos. Adatunkat a *Corsolt* névvel tudjuk egy sorba venni s a tisztázatlan germ. személynévek közé lehet egyelőre beilleszteni.

Cothob

1237—1240: *Cothob* (E. I, 778). Ez az adat közvetlen kapcsolatban van a *Chotober* névvel s töve, a *Coth(o)* nyilvánvalóan a *guda* ill. *gôda* töre vezethető vissza. A véghangzó *-b* viszont valamely *b-* kezdetű második tőnek a maradványa (*balđ*, *bert* stb.). Morfológiai tekintetben nem egyéb a név, mint az ún. „kéttövű kurtítás” egy példája, amely a konkrét esetben a

godo + *b* > *godb* fejlődés útján az úfn. *Gob* ~ *Göb* családneveket eredményezte (vö. HC. 228). Külön címszóként azért szerepeltetjük, mert több-fajta összetételből is származhat. Az első töre vonatkozóan l. a **C(h)ot**, **Chotina** és **Chotober** cikkekben mondottakat.

Cumpurd

1211: *Cumpurd* (E. X, 508), 1243: *Cumpurd* (E. X, 520). Ezt a két adatot egyrésztől a *Compold* változatok sorába lehetne beosztani, hiszen az *-l* > *-r*-re van példa (*Gottschall* > *Kocsárd* stb.). Ugyanakkor azonban az is lehetséges — s ez a valószínűbb —, hogy egy másik germ. személynév átvételéről van szó. Ez a kfn. *Cumpert*, melynek második töve az ismert germ. *berhta* tő. A magyar adatok második szótagbeli *-u*-jában asszimilációs jelenséget figyelhetünk meg.

Cunch

Ugyancsak a *cuni* összetételeinek kurtítását, s ezzel egyidejűen germ. képzővel történő kicsinyítését mutatják a következő adatok: 1001: *Cuntio* (E. I, 589), 1268 k.: *Cunch* (Z. I, 17). Az átvétel alapjául szolgáló deminutivum teljes alakjában *C(h)unizo* (*C(h)uni* + *zo*, vö. Först. 1669). Ebből fejlődött elizió útján a *C(h)unzo*, majd véghangzó-redukcióval a *C(h)unze* illetve a *C(h)unz* alak. Adataink a legutolsó változatot képviselik, a *Cuntius* ennek is latinositott formáját. Igen érdekes azonban, hogy okleveleinkben egy alkalommal a teljes germ. alakkal is találkozunk: 1263/1273: *Kunnizzani* (E. II, 322). Ez a dativus egy *Kunnizza nominativusra enged következtetni, amely pontos megfelelője a *C(h)unizonak*, azzal a különbséggel, hogy a véghangzó rövid *-o* helyén a szokásos *-a* áll.

A germ. *z* + *l* kicsinyítő-képző bokor mutatkozik az idézett 1268 k. okl. egy másik adatában, a *Chuncil* névben (Z. I, 17).

Végül pedig két XIV. századi adat egészíti ki az egész névcsoportot: 1338: „*Kunchlinum* diaconum nostri” (Sz. I, 153), 1348: „*Kunchlino* presbytero” (Z. II, 333). Itt a *z* + *l* képző-bokor további bővülésével állunk szemben, a *z* + *l* + *n* kicsinyítő képző-bokorral. Magyar vonatkozásban az elmondottakhoz nincs mit hozzátenni, csupán annyit kell megemlíteni, hogy a *Chuncil* illetve a *Kunchlin(us)* első szótagbeli *-u*-jának olvasása minden valószínűség szerint *y*, tekintettel arra, hogy a következő szótag *-i*-jének hatására ez az *-u*- a kfn.-ben már umlautosodott.

Cuneh l. Cunou

Cunei l. Cunou

Cunes l. Cunou

Cunou

1211: *Cunou* (E. X, 510). Nem látszik kétségesnek, hogy a Tihanyi Összeírásnak ez az adata a germ. *cuni* tő (gót *kuni*, ófn. *chunni*, óé. *kyn*, „genus”) valamely összetételének kurtításából származik. A kurtítás bekövetkezhett már az átadó nyelvben, de átvétel utáni fejlemény is lehet. Az előbbi esetben adatunk alapja az ófn. és kfn. korszakban egyaránt igen

gyakori *Cuno* ~ *Chuno* ~ *Kuno* kicsinyített személynév, véghangzó diftongusa nem egyéb, mint a magyarban ismeretlen szóvégi rövid -o továbbfejlődése s a germ. kicsinyítő képzőnek magyar felel meg. Az utóbbi esetben viszont a *Cunou* előzménye bármely *Cun-* kezdetű germ. személynév lehet (pl. *Cunbert*, *Cunhart*, *Cunrich* stb.) s a csonka tőhöz germ. előzmény nélkül járult a magyar kicsinyítő képző.

A germ. *cuni* többől származik — a *Cunouval* csaknem teljesen analóg módon — középkori okleveleink egy másik személynéve is, amelyet eléggé gazdag sorozat képvisel a XI. századtól kezdve. 1086 után: *Cuna* (E. VIII, 270), ugyanebben az okl.-ben: *Kuna* (E. VIII, 271), 1131: *Cuna* (E. VIII, 272), 1237: *Chuna* (Oklsz.), 1244: *Chvna* (Oklsz.). Az Oklsz. az általa felsorolt adatokat a *csúnya* „rudis, incompositus, opicus, turpis” közszó tulajdonnévi használatának minősíti ugyan, az EtSz. azonban megjegyzi — s a megjegyzésbe beleérti a MNy. XI, 329 alatt közölt XIV. századi női neveket is —, hogy nem tudja eldönteni, vajon az idézett tulajdonnevek valóban a közszóval hozhatók-e összefüggésbe. A kérdés eldöntése szempontjából két mozzanatot tartunk lényegesnek. Az egyik az idézett 1086 utáni okl. *Cuna* ~ *Kuna* változataiból következik: a *c* ~ *k* ortografikus megfelelés alapján minden kétséget kizáróan kiderül az, hogy a név *k* hanggal kezdődik. A másik pedig az, hogy *ch*-val kezdődő adatok azért tartoznak bele a *Cuna* ~ *Kuna* nevekkel induló sorba, mert az ugyan-ebből a többől származó más deminutivumok a XIII. században általában ezt a sajátosságot mutatják s egyébként is, mint fentebb már jeleztük, a kfn. helyesírás is egyformán használja az idetartozó személynéveknél szókezdeten a *c*-t, a *k*-t és a *ch*-t. A véghangzó -a-ra vonatkozóan a *Cunou* -ou-jával kapcsolatban mondottak érvényesek, az -a funkciója egyértelmű, származtatására viszont mindkét említett lehetőség alkalmazható.

A MNy.-ben idézett női nevekben a tő egyik leggyakrabban használt nőnemű deminutivumát keressük, a *C(h)una* nevet (vö. Först. 378).

Ugyancsak a germ. *cuni* tőn alapuló személynévek magyar kicsinyítő képzővel ellátott csonkját őrizte meg három adat a XI—XIII. századból. 1086 után: *Kuney* (E. VIII, 271), 1131: *Cunei* (ugyanaz a személy, mint az előbbi okl.-ben, E. VIII, 272). 1211: *Cuneh* (E. X, 512). A szókezdő *c*-hangértéke szempontjából itt is perdöntő a két változat, a *Cunei* mellett a *Kuney*. A Tihanyi Összeírásból idézett név -eh eleme viszont a képző alakváltozatára példa (vö. ezzel kapcsolatban a *böht* ~ *böjt*, *Buhtus* ~ *Beythes* párokat).

Ide sorsoljuk végül egy 1135-ös okl. *Cunes* adatát is (E. VIII, 273), melynél egy negyedik fajta magyar kicsinyítő képző járult a kurtított germ. személynévhez.

Cunold

1259/1361: *Gunolth* de Holpar (W. VII, 368). A név a *cuni* és a *vald* (gót *valdan* „regnare”) tövek összetétele, bár az is lehetséges, hogy az első tőben a germ. *cônja* tövet kereshetjük. Közvetlen előzménye a *Cunuald* > *Cunold* alak lehetett, melynek véghangzó explozivája zöngétlenné vált. A szókezdő *g* éppúgy lehet felnémet nyelvjárási sajátosság, mint

ahogy analógias hatás következménye (ti. a *gundi* többől képzett nevek hatása). A zöngétlen véghangzó alapján közvetlen átvételre következtethetünk a kfn.-ből.

Cusula

1086 után: *Cusula* (E. VIII, 269). A nélkül, hogy kétségbe vonható volna más származtatási kísérlet, feltételezhető az is, hogy a név germ. eredetű. A germ. származtatásra viszont négy lehetőség nyílik. 1. A *Cusula* összevethető a germanisztikai szempontból tisztázatlan *куси tővel, amelyet a *Cuso* személynév őrzött meg (vö. Först. 383). Ebből fejlődhetett másodlagos kicsinyítéssel egy ófn. *Cusulo ~ *Cusilo alak, melynek a *Cusula* egyenes átvétele lehet, a szokványos véghangzó -o > -a változással. 2. A *gauta* tő (vö. *Gaut*, *Gautra*, *Geát*, a gótok mítikus ősapja) származékai között sorolja fel FÖRSTEMANN a *Causulu* változatot (Först. 612). Az -au- > -ou- > -u- fejlődés ófn.—kfn. relációban nem rendkívüli, sőt éppen a *gaut* tőnél is kimutatható (pl. *Gautlindis* > *Gozlint* > *Gutzelinda*). A *Causulu* esetében a második szótag -u-ja ezt a fejlődést még inkább valószínűsíti. 3. Az előbb említett *Cuso* név mellett FÖRSTEMANN egy *Guso* adatot is számontart. Ez sem egészen világos germanisztikai tekintetben — lehet, hogy a *gauta* csoporthoz tartozik. Adatunk szempontjából ez nem döntő kérdés, hiszen ha feltételezzük is, hogy a *Guso* a kiindulópont, a további fejlődés nyilván úgy zajolhatott le, mint ahogy a *Cuso* esetében körvonalaztuk. 4. Az -u- hangértékét az eddigiek során u-nak vettük. Nem kétséges azonban, hogy az oklevél korát tekintve az -u-nak y hangértéket is lehet tulajdonítani. Ekkor viszont a *Cusula* < *Gisilo* származás válik valószínűvé, vagyis a név alapja a *gis* ~ *gisil* (vö. óé. *gisli* „pfeil, stral, stab”, ugyanakkor azonban személyre vonatkoztatva „obses” illetve „zeuge, beamter”) tő. Ehhez járul az -o vagy -a képző. (Az utóbbival kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy FÖRSTEMANN kétségen kívül hímnemű -a végződésű adatot is közöl.) Egyébként a *Gisilo* > *Cusula* fejlődésre vonatkozóan is a *Cusoval* kapcsolatban mondottak érvényesek. A 3. és 4. alatt ismertetett feltevéshez annyit kell még hozzátenni — s ez hallgatólagosan a 2.-re is áll — hogy a szókezdő g > k felnémet fejlemény.

Cziglyn

1449: Anthonii *Cziglyn* (Sz. II, 445). A név minden kétséget kizáróan a *sigu* tő kicsinyített származékának, a *Sigolin* > *Siglin* névnek az átvétele. A szókezdő affrikátára vonatkozóan l. a *C(h)ybak*kal kapcsolatban mondottakat.

Czyller

1471: Johanne *Czyller* (H. I, 368), 1472: Johanne *Czyller* és Elia *Czyller* (H. I, 374). Ez a német családnév — amely úfn.-ben egyébként *Zieler* és *Ziller* alakban fordul elő — foglalkozásnévből származik. Eredeti jelentése: „geschworener Zeiger heim Scheibenschieszen” (HC. 530).

Daan

1427: *Daan* vayvodam (kétszer, Sz. II, 253). Tekintettel arra, hogy a szóbanforgó személy a havasalföldi vajda, minden bizonnyal román eredetű névről van szó. Mindazonáltal nem lehetetlen, hogy a *Daan* mégis germ. eredetű s a *dana* tővel azonosítható, amely a dán népnevet őrizte meg. Ehhez még csupán azt a megjegyzést lehet fűzni, hogy a *dana* tő a IX. századtól kezdve meglehetősen termékeny s mind összetételekben, mind pedig önmagában, kurtítás eredményeképpen, gyakran fordul elő személynévekben vagy személynévként (vö. Först. 400—402).

Dabouch

1403: „... filiorum Ladislai filii *Dabouch* de Chemernye...” (Sz. II, 31). Bizonytalan eredetű névnek látszik, de össze lehet vetni a germ. *dab* tővel (gót. *gadaban*, asz. *dafan* „convenire”, gót. *gadôbs* „conveniens”). FÖRSTEMANN ebből a tőből származtatja a *Dabo* ~ *Tabo*, *Dabicho* személynéveket. A *Dabo* > *Dabouch* összefüggésnek nincs hangtani akadály, a véghangzó rövid -o megnyúlásáról van szó, amelyhez még egy magyar kicsinyítő képző járulhatott.

Dacho(u)

1365: „*Dachou* filius Petri de Bothfalua” (háromszor, Sz. I, 343—344), 1405: „*Demetrius dictus Dachow*” (OkISz.), 1416: „*Nicolaum dictum Dacho* (OkISz.), 1449/1756: „*Georgius Dacho* de Eur” (Sz. II, 425). Az EtSz. az OkISz.-hoz hasonlóan a nevet *Dacsónak* olvassa s eredetét tisztázatlannak tartja (CzF. magyarázata, amely szerint a *Dániel* < *Daniel* becéző származékáról volna szó, nem látszik kielégítőnek). A *Dacsó* nevet mi sem tudjuk megmagyarázni. Fel lehet azonban vetni a kérdést, vajon az idézett adatok olvasása valóban *Dacsó*-e? A -ch- hangértéke nem szükségképpen *tš*, feltétlenül lehet *ts* is, vagy esetleg *h*. (Az adatok korát tekintve az előbbi látszik valószínűbbnek.) Ha a két lehetőség bármelyikét tételezzük is fel, a nevet germ. eredetűnek tarthatjuk. A -ch- nak *ts* hangértéket tulajdonítva, vagyis a nevet *datso(u)*-nak olvasva adataink összevethetők a kfn. *Datze* ~ *Datz* személynévvvel. A kfn. név a germ. *dâdi* (gót. *dêds*, ófn. *tât* „opus, facinus”) tő származéka, mely a tövön alapuló személynévek kurtítás és -z kicsinyítő képzővel való ellátása útján jött létre. Feltevéssünk értelmében a kfn. deminutivumhoz járulhatott hozzá a magyar *ou* ~ *o*: kicsinyítő képző. E származtatás mellett azonban figyelembe kell venni azt a tény is, hogy a germ. *dâdi* tő gyakran összefolyik a *daga* tővel (közg. *dag* „dies”), melynek kicsinyített származékai között ilyen nevek szerepelnek, mint *Dagizo* ~ *Tagizo* (vö. Först. 392 és HC. 166). A *Dagizo* ~ *Tagizoból* le lehet vezetni *Dagzo*- ~ *Tagzon* keresztül egy *Dazzo* ~ *Tazzo* alakot, mely a *Dacho(u)* közvetlen előzménye lehetett.

Fentebb megjegyeztük, hogy a -ch-nak a hangértéke lehetett *h* is. Ebben az esetben a *Dacho(u)* olvasása *dahou* vagy *daho*: volna. Ezt a nevet viszont a *daga* tőből származó ófn.—kfn. deminutivummal, a *Dahoval* lehet egyeztetni. (Az ófn. személynév származása: *Dago* ~ *Tago* > *Dacco*

~ *Tako* > *Daho* (vö. Först. 391.) A magyar adatok véghangzó diftongusában vagy hosszú -o-jában a szokásos fejlődést lehet látni.

Damana

1264: „comitem Ivankam, filium *Damana*” (E. II, 329). A név származtatására több — egyébként nem meggyőző — lehetőség nyílik. Lehet benne *Damianus*-származékot látni, de a *Domokossal* való összefüggés sem utasítható teljesen el. Germ. vonatkozásban a *Thancman* személynévre lehetne gondolni, mint a *Damana* előzményére. A *Thancman* a *thanc* tő (ófn. *dankjan* „cogitare”) és a *man(n)a* tő (*man* „vir”) összetétele s a német oklevelekben a XI. századtól kezdve fordul elő (vö. Först. 1404). A *Thancman*ból asszimiláció útján fejlődött a *Thamann* ~ *Damman* alak. A *Damana* a zöngés változat átvétele lehet, véghangzója, az -a, magyar kicsinyítő képző.

Danch l. Donk

Ded(a)

Eléggé gazdagon képviselt s több változatban előforduló név XII—XIII. századi okleveleinkben. 1111: *Deda*, nyitrai comes (FEJÉRPATAKY, Kálmán kir. okl. 43), 1116—31: *Deda* abbas (E. I, 595), 1146: *Deda* (E. I, 598), 1236/1239: „Dicti Modoros *Dedfia* uinitoris” (Oklsz.). Nyilván ugyanide vehető a Tihanyi Összeírás egyik személynéve: *Dedus* (E. X, 513), illetve a Vár. Reg. 367 §-ának adata: „... iobagionibus... Zador, Petro, *Dedo*...”. Az EtSz. egy 1198-as okl.-ből idézett *Ded* alakot tekinti az alapalaknak s „ó-magyar *Déd* személynév”-ről beszél, megjegyzi azonban, hogy a „felsorolt magy. *Déd*-nevű személyek közt lehet szláv eredetű ember is, s így egyiknek-másiknak a neve is eredetileg szláv is lehet”. Formális tekintetben az EtSz. megállapításai feltétlenül megállják a helyüket: nem látszik kétségesnek, hogy a *Deda* és a *Dedus* összefügg a *Deddel*, mégpedig oly módon, hogy a két előbbi az utóbbinak kicsinyített származéka. Ugyanakkor azonban nem feltétlenül bizonyos, hogy a név eredete az idézett módon tisztázott-e? Különösen akkor nem, ha a már felsorolt adatokon kívül a következő sort is tekintetbe vesszük: 1225: „*Detha*, filium *Cornelii comitis*” (E. I, 672), 1250: „*Deta* et *Gregorius filii Cornelii*” (E. II, 300), 1251: *Deta* (E. VIII, 291), 1354: „*Detha*, filium *Cornelii comitis*” (E. II, 413). A *Det(h)a* névben ugyanis a *Ded* csoport újabb variánsát láthatjuk, a *d* ~ *t*-re pedig hasonló helyzetben magyar illetve szláv hangtörténeti szempontból nehéz magyarázatot adni. Ha azonban germ. származtatással próbálkozunk meg, akkor ez a nehézség megoldódik, de a többi változatok is egyszerűen magyarázhatók. Adataink ósú az ófn.—kfn. *Dedo* deminutívumot tételezzük fel, amelynek gyakori a *Deto* változata is. A *Dedo* alapja a germ. *dâdi* tő (vö. a **Dacho(u)** cikk), mely a korai kfn.-től kezdve az umlautosodás eredményeként az első szótagban magasabb nyelvválású magánhangzóval szerepel. A *d* ~ *t* olyan felnevet sajátosság, amely a XII—XIII. században már igen széles területen elterjedt. A *Dedo* ~ *Deto* további fejlődése számos más példa analógiájára történt: a rövid véghangzó -o lekopása illetve magyar kicsinyítő képzőkkel való

helyettesítése gyakori, elég ezzel kapcsolatban a *Boða* és a *Bodus* névnek a *Boddal* való kapcsolatára utalni (l. a **Bod(o)** cikket).

A teljesség kedvéért meg lehet még a *Ded* ~ *Deda* ~ *Dedus* csoportra vonatkozóan említeni azt a lehetőséget, hogy esetleg a *Dedalus* név kurtításán is alapulhat. (A fentebb jelzett szlávból való származtatásra vonatkozóan l. MELICH, SzJsz. I/2, 110.) A *Det(h)a* ellenben valamely kéttövűként átvett germ. személynév — akár *dādi*-, akár *theuda*- származék — nálunk bekövetkezett csonkítása és másodlagos kicsinyítése is lehet.

Dedus l. Ded(a)

Deg

1237—1240: *Deg* (E. I, 777). Nagyon valószínű, hogy a *dög* közszo tulajdonnévi használatáról van szó (vö. erre vonatkozóan PAIS: MNy. XVIII, 95 és EtSz.). Meg kell azonban említeni azt az eshetőséget is, hogy a germ. *daga* tő (közg. *dag* „dies”) valamelyik személynévi összetételének kurtításos kicsinyítésével állunk szemben. Egyes ófn. nyelvjárásokban ugyanis **dagi* tövet kell feltételeznünk, mert az *-a-* palatalizációja más-képpen nem magyarázható. Az utóbbira viszont FÖRSTEMANN hoz fel példákat (vö. Först. 391), nem beszélve arról, hogy az úfn. korszakban a *Deck*, *Deege*, *Deg*, *Dege* családnév nem ritka (vö. HC. 166).

Nyilvánvaló, hogy az 1086 utáni *Deged* adat (E. VIII, 269) idetartozik, éppúgy mint a Vár, Reg. *Degus* neve (24 §). Az *-ed* illetve az *-us* elem mindenképpen magyar kicsinyítő képző, vagyis ez a két név feltétlenül a *Deg* magyar származéka, függetlenül attól, hogy a képző nélküli nevet honnan származtatjuk.

Deged l. Deg

Degus l. Deg

Depre(c)ht(us)

1291: „*Deprecht* filius Kunt, villicus Psoniensis” (W. X, 14), 1302/1324: „*Jacobus . . . filius quondam comitis Deprehti, civis Psoniensis*” (E. II, 349). A *theuda* és a *berhta* tövek összetételével alkotott, ófn.- és kfn.-ben gyakori személynév. Legrégibb és teljes alakja *Theudobert*, Az idézett alakok jellegzetesen felnémet változatot őriztek meg, melynek kialakulása német forrásokban világosan nyomonkövethető, magyar szempontból azonban nincs jelentősége.

Detbor

Egyetlen adat van rá: 1300: „*Magister Detbor filius Detricy*” (W. X, 261). A név eredete nem egészen egyértelműen dönthető el, hiszen szláv-
ból való származtatásra is lehet gondolni. Germ. összefüggésekben vizsgálva a kérdést, az első szótag azonnal tisztázható s a *theuda* töre vezethető vissza (vö. a **Det(h)mar(us)** és a **Detric(us)** cikkekkel). A második szótag magyarázata ellenben bizonyos nehézségekbe ütközik. FÖRSTEMANN számontart ugyan egy *bara* tövet (vö. *vir*), megjegyzi azonban róla,

hogy „als grundwort nicht sicher nachzuweisen” (Först. 246). Egy *theuda*+*bara* összetétel jelentéstani szempontból kifogástalan volna, s a *Detbor*-o-ja felnémet nyelvjárási sajátosságokból magyarázható, viszont sem FÖRSTEMANN, sem pedig HEINTZE—CASCORBI nem ismer ilyen összetételt.

Det(h)a l. Ded(a)

Det(h)mar(us)

1211: *Ditmar* (a fogalmazványban *Detmar*, E. X, 508), 1230: *Dethmarus* (W. VI, 307), 1270: „*Dethmarus nobilis de Saag*” (W. VIII, 220), 1283/1353: „*Dethmar* fily Herchuk” (kétszer, Z. I, 53—54), 1296: *Dethmar* (W. X, 153), 1297/1400: „*Stephanus et Jacobus filii Dethmar*” (W. X, 179), 1348: „*Georgio filio Detrici fily Dethmar*” (Z. II, 332). Ez a név is a *theuda* tön épül fel, második tagja azonban a *mâru* tő (gót (*vaila*-)*mêrs*, ófn. *mâri* „clarus”). A germ. *theuda > ófn. *diot* ~ *deot* > kfn. *diet*, ebből főként délnémet nyelvterületen *dît* illetve *det*. Adataink ezt a nyelvjárási jellegű alakot mutatják.

Deth(y)linus

1329: *Dethylinus* castellanus (nyolcszor, általában casus obliquusban. Ugyanebben az okl.-ben ötször szerepel a *Dethlynus* változat, ugyancsak többnyire ragozottan, E. II, 367—68), 1330: *Dethylinus* (négyszer, E. II, 369), 1347: comes *Dothlynus* (E. II, 399). A név germ. eredetéhez nem fér kétség, ezen belül azonban több lehetőség nyílik. A problematikus maga a tő, hiszen a *-lin(us)* elem nem egyéb, mint a germ. *l* + *n* kicsinyítő képzőbórok. A *Deth(y)*- illetve *Doth*-tövet egyeztetjük a germ. *theuda* (gót. *thiuda*, ófn. *diot*, kfn. *diet* „gens”) tővel s ez a feltevés elegendő magyarázat mind a magasabb, mind az alacsonyabb nyelvállású változatra, hiszen az *-eu-* > *-eo-* > *-o-* ~ *-u-* vagy *-o-* szabályos ófn.—kfn. fejlődés. E mellett azonban nem lehet elvetni azt az eshetőséget sem, hogy a *Deth(y)*- ~ *Doth*- a *dâdi* tőre vezethető vissza, bár ebben az esetben az alacsonyabb nyelvállású variáns magyarázata bonyolultabb s nem igen képzelhető el másként, mint rückumlautosodással. Magyar vonatkozásban az elmondottakhoz nincs hozzátenni való.

Detram

1324: „*Georgius filius Detrici fily Detram*” (Z. I, 256). Ha ezt az idézetet összevetjük a **Det(h)mar(us)** cikk 1348-as adatával, kiderül, hogy ott ugyanez a személy szerepel *Dethmar* néven, vagyis a két adat közül az egyik elírás lehet. Az látszik valószínűnek, hogy a *Detram* a téves, mint-hogy a *Dethmar* a *-th*-val is pontosan igazodik a szokott helyesírási alakjához. Ezzel szemben persze az is lehetséges, hogy az írnok a szokatlanabb *Detram* nevet egyszerűen a *Dethmarral* azonosította. Ebben az esetben viszont foglalkozni kell a névvel, mert különálló egységet alkot. Első tagja ugyan az ismert *theuda* tő, második tagja ellenben a *hraban* tő (ófn. *hraban* „corvus”) haplologiával összevont alakja. Az eredeti germ. név

teljes alakjában *Theutramnus*, ebből fejlődött felnémetben a *Diotram*, majd a *Dietram* s végül adatunk maga, a *Detram* (vö. Först. 1437).

Detre(h) l. Detric(us)
Detrich(us) l. Detric(us)
Detric(us)

Igen gazdagon képviselt név a XII. századtól kezdve. Számos változatban fordul elő, amelyek közül a leggyakoribb a latinositott *Detricus*. A Tihanyi Összeírás ugyan egy *Detric* nevű jobbágyot említ (E. X, 504), ezután azonban száznyolcszor találkozunk a *Detricus* alakkal, legtöbbször *casus obliquus*ban, utoljára 1465-ben (H. I, 312). Közvetlenül ide tartozik két adat, melyben a *-c-* helyett *-ch-*t találunk: 1268 k.: *Detricho* (Z. I, 17), 1282: *Detrichkuta* (W. XII, 375). Ugyancsak latinositott a *Ditricus* változat, de sokkal ritkább, mint a *Detricus*. Ennek is megvan a nem explozivára végződő variánsa: 1371: *Dythryhuagasa* (Oklsz.). Mindkét magánhangzó alacsonyabb nyelvállású a *Detreh* változatban, amely 1171 k.-tól kezdve követhető nyomon (E. VIII, 275), Vár. Reg.: *Detreh* (210 és 316 §§), 1250 k.: *Detreh* (Sz. I, 2). Utolsó adat 1469-ből: Blasio *Detreh* (H. I, 354). Ehhez csatlakozik a *Detre* változat, amely először a Vár. Reg.-ban fordul elő, igaz, hogy ott kettős *t*-vel, „*pristaldo Dettre*” (7 §). (Vö. ezzel szemben: 1312: *Detre* de Agcha (Z. I, 316), 1466: Egidius *Detre* (H. I, 318).)

A felsorolt változatok mellett egészen elszórtan találkozunk még más variánsokkal is. Ezek között ki kell emelni egy 1146-os okl. *Thidrich* adatát (E. I, 598), mert ez a név első okl.-beli előfordulása. Említésre méltó még egy 1306-ból származó adat is: „*Tederico abbate monasterii Sancte Andree*” (E. II, 589), bár magyar szempontból csak közvetett jelentősége van, mert egy római pápai okl.-ból származik.

Kétségtelen, hogy a különböző változatok végső fokon a *theuda* és a *ricja* (vö. gót *reiks* „könig”, gót *reiki*, óé. *rike*, ófn. *rihhi* „reich”) tövekből összetett germ. *Theudoric(us)* személynévre vezethetők vissza (Först. 1445). A felnémet hangfejlődés eredményeként a XII—XIII. században a névnek következő német változataival találkozunk: *Diteric* ~ *Ditricus* ~ *Dietric(h)* ~ *Tetrich* ~ *Thedric* ~ *Thidrich* ~ *Thederic* stb. Idézett legrégibb okl.-i adatunk tehát közvetlen átvétel s ugyanez vonatkozik a *Tedericus* változatra is. Feltehető, hogy közvetlen átvétel a *Detric(us)* és a *Ditric(us)* is, valamint a kettőnek réshangra végződő változata. A név azonban magyar hangfejlődés nyomait is mutatja, mégpedig a *Detreh* és az ebből származó *Detre* alakban. A *-ric(h)* szótag alacsonyabb nyelvállású változatára ugyanis nem találni példát a német forrásokban, nyilván jelentéstani okoknál fogva. A *Detreh* tehát magyar asszimilációs alakulat lehet, a következő fejlemény pedig a véghangzó *-h* lekopása útján jött létre.

Dettre l. Detric(us)
Deym

1327/1360: „*Deym filius Endus*” (Sz. I, 57). Esetleg összefügghet a *theuda* töre épülő germ. személynevek valamelyikének kéttövű kurtításával. Teljes névként természetesen csupán olyanok jönnek számításba, amelyek-

nek második töve *m*-mel kezdődik, tehát a *Thietman*, *Thietmod*, *Thietmund* vagy a *Thietmar* nevek valamelyike. Ezekből származnak a FÖRSTEMANN és HEINTZE—CASCORBI által számontartott deminutívumok: *Thimo* ~ *Dimo*, *Themo* ~ *Demo*, *Dehm* (vö. Först. 1455 és HC. 480).

Deyz

1344/1344: „Johannes filius *Deyz*” (Sz. I, 175). A név germ. származtatására két lehetőség is nyílik. Lehet a *theuda* többől összetett germ. személynevek valamelyikének kurtítása s másodlagos kicsinyítése a *-z*-kicsinyítő képzővel. A kiindulópont ez esetben a *Theuzo* alak volna, ennek fejleményei a későbbi *Teitze* ~ *Deitz* ~ *Deiss* változatok. A másik lehetőség viszont az, hogy *dagas*-származékkal állunk szemben. Az előzmény ebben az esetben a *Tagizo* ~ *Dagizo* deminutívum volna, ebből fejlődött a *Tayso* ~ *Dayso* alakon keresztül a *Teitz* ~ *Deitz* vagy a *Deiss* (vö. erre vonatkozóan HC. 480). Az említettekén kívül figyelembe kell venni egy harmadik eshetőséget is: a *Matthias* névnek — hangsúlyozási okoknál fogva — már a kfn.-ben vannak ilyen deminutívumai: *Deis* ~ *T(h)eis* (vö. HC. 343). Arra is gondolhatunk, hogy a *Deyz* ezen alapul.

D(h)enk

1337: *Denck* de Laz (Z. I, 516), 1362: „Johannis filii *Dhenk* de Laaz” (Sz. I, 323), 1375: „Cozme filii *Denk*” (Sz. I, 426). Kérdéses, mennyiben tartozik ide az a személynév-csoport, amelynek több változatát elsőnek a Tihanyi Összeírás őrizte meg. 1211: *Tenc* (fogalmazványban *Tencu*, E. X, 512), *Tenke* (kétszer, E. X, 505 és 510), *Thenki* (E. X, 510), *Thencu* (fogalmazványban *Tencu*, E. X, 508) és *Tencus* (E. X, 504). A továbbiak során csak az utolsó változattal találkozunk: 1302: „Johannes filius *Tenkus*” (háromszor, Z. I, 106—107), 1305: „Johannes filio *Tenkus*” (kétszer, Z. I, 110—111), ugyanígy még háromszor 1306 és 1336 között, mindig ugyanerre a személyre vonatkozóan (Z. I, 113, 154 és 489). 1327 és 1336 között szerepel ismét ugyanerre a személyre vonatkozóan négyszer a *Thenkus* helyesírási változat (Z. I, 298, 327 és 489).

A *D(h)enk* eredete nem látszik kétségesnek. A germ. *thanc* vagy *thancas* tő (vö. gót *Pagks*, ófn.—kfn. *danc* „geist, gedanke”) umlautos fejleményét kereshetjük benne, mégpedig valószínűleg az ófn.—kfn. kurtításos deminutívum, a *Danco* ~ *Denco* > *Denke* ~ *Denk* átvételét (vö. Först. 1402 és HC. 478). A kérdés az, amint már fentebb jeleztük, mennyiben tartoznak ide a felsorolt *t*-vel kezdődő változatok? Hangtörténeti szempontból semmi akadálya sincs annak, hogy az ófn.—kfn.-beli helyzet alapján a két csoportot azonosnak vegyük, hiszen az említett sorral párhuzamosan ófn.—kfn.-ben létezett a *T(h)anco* ~ *T(h)enco* > *T(h)enke* ~ *T(h)enk* sor is. Ugyanakkor azonban arra is kell gondolnunk, hogy pl. a Tihanyi Összeírás vonatkozó adatai a *tönk* közszó személynévi használatát mutathatják. E mellett a *Tenke* környezete szől, másodszori előfordulásakor: „... filii *Hecu*, *Tenke*, *Hede*...” (E. X, 510). A három nevet egyformán közszoí eredetűnek kell tartanunk s az *ék* után következő *tönk*, amelyet a *hegy* követ, jelentéstani oknál fogva igen valószínűvé teszi,

hogy ebben az esetben a *Tenkenek* semmi köze sincs a *Denk* ~ *T(h)enk* névhez, s ugyanez vonatkozhat a Tihanyi Összeírás többi említett adataira is. Az idézett XIV. századi adatok ezzel szemben kétségen kívül a *Denk* variánsai, lévén a jelölt személy ugyanaz. A közszói származtatást ebben az esetben azért vetjük el, mert a *tönk*-nek nincs *dönk* variánsa. A *T(h)enkus* a *Denk*hez viszonyítva nem csupán német eredetű eltérést mutat, hanem magyar kicsinyítést is, az *-us* kicsinyítő képzőt. Ezt az bizonyítja, hogy a név casus obliquusban is *T(h)enkus* alakban szerepel, vagyis az *-us* valóban kicsinyítő képző és nem latin végződés.

Dithk

1289: „Benedicto, filio *Dithk*” (E. X, 542). A név feltevésünk szerint valamelyik *theuda*-összetétel első tövét tartalmazza s ehhez járul a magyar *-k* kicsinyítő képző. (Vö. hasonló jelenséggel a *Both* > *Bothk* esetében.)

Ditmar l. Det(h)mar(us)

Ditricus l. Detric(us)

Doch

1336: „*Doch*... de Bezdyd” (Z. I, 505). Abban az esetben, ha a szóvégi *-ch*-nak *k* vagy *ts* hangértéket tulajdonítunk, a nevet germ.-ból lehet származtatni. Alapja a *theuda* tő, amelyhez — valamely összetétel csonkjaként — *k* vagy *z* kicsinyítő képző járult (vö. a kfn.—úfn. *Dock(e)* ~ *Tock(e)* illetve a *Dautz* ~ *Dotz*: családnevekkel). Megjegyzendő, hogy éppen a *z* kicsinyítő késői kfn. fejlődésével kapcsolatban az a lehetőség sem mellőzhető teljes egészében, hogy a *-ch*-nak *tš* hangértéke volt, hiszen a *Dotsch* ~ *Dutsch* családnev is végső fokon egy *Theuzo* alakra vezethető vissza (vö. HC. 480).

Doman

1454: *Doman* (Sz. II, 529). Más lehetőségek mellett nem lehet figyelmen kívül hagyni a germ. származtatás eshetőségét sem. Ebben a tekintetben a *dōma* (gót *dōms*, óé. *dōmr*, ófn. *tuom* „iudicium, macht, ehre, würde”) és a *manā* „vir” tövekből összetett *Doman* személynév jöhet származtatásba (vö. HC. 172).

Donk

1282: *Donk* (kétszer, Sz. I, 28), majd ettől kezdve tizenkétszer, mindig így, a XIV. század derekáig. Utolsó adat: 1347: *Donk* (Z. II, 252). A nevet többféleképpen lehet származtatni. Nem lehetetlen, hogy nem egyéb, mint a *Dominicus* > *Domokos* deminutivuma, amely kurtítás útján és a *-k* kicsinyítő képző hozzájárulásával jött létre. A **Domk* > *Donk* fejlődést szükségszerű asszimilációs hatásnak tulajdoníthatjuk. E mellett azonban lehetséges az is, hogy a *Donk* germ. eredetű, mégpedig a germ. *thanc* tövön épülő személynevek valamelyikének kurtításos kicsinyítése. FÖRSTEMANN idéz a *Danco* és a *Tanko* mellett egy *Donc(h)* adatot is, amely zártabb ma-

gánhangzójában délnémet nyelvjárási sajátosságot őrzött meg (vö. Först. 1402). A *Donk*nak a kfn. *Doncra* történő visszavezetése tehát minden nehézség nélkül elképzelhető.

Ezzel kapcsolatban kell megemlíteni, hogy a XIII. század végén felépő s a XVI. században is élő *Donch* ~ *Danch* személynevet is esetleg ide lehetne sorolni. A dolog természetesen a *-ch* hangértékén fordul meg. Bizonyos, hogy a *-ch* tő ejtése a valószínű, ez pedig annyit jelent, hogy feltehetően a *Domokos* másfajta kicsinyítéséről van csupán szó (vö. MELICH, MNy. X. 152). A *-ch k* hangértéke esetében viszont a *Donk*kal kapcsolatban elmondottak vonatkoznak a *Donch* ~ *Danch* névre is.

Donus

1211: *Donus* (E. X, 507). Egyéb feltevések mellett azt is meg lehet kockáztatni, hogy a név germ. eredetű. FÖRSTEMANN kimutat egy germ. *don* ~ *dōn* tövet (ófn. *done* „nervus”), amelynek kicsinyített származéka többek között a VIII. századtól kezdve előforduló *Dono* személynév (Först. 418). A *Donus* származhat ebből, mégpedig oly módon, hogy a véghangzó rövid -o lekopott s helyét a magyar -us kicsinyítő képző foglalta el.

Dothlynus l. Deth(y)linus

Dragh

1392: *Dragh* (Sz. I, 516), 1396: *Dragh* vayvoda (hatszor, Sz. I, 540—42). Nagyon valószínű, hogy a név szláv eredetű (vö. ó-egyh. szl. *dragb* „teuer, kostbar”, bolg. *drag* „lieb, angenehm”, szlov. *drâg* ua.). Emellett azonban gondolni lehet arra is, hogy a germ. *thrag* tő (vö. gót *thragjan* „laufen”, ósz. *thragu* „lauf”, *thrac* „kraft, tapferkeit”) húzódik meg a név mögött. Annál is inkább, mert az ófn.—kfn. korszakban nem ritka a *Drago* ~ *Draco* deminutivum, melyből a szóvégi rövid -o lekopásával egyenesen következhetnék a *Dragh* (vö. Först. 1461—62).

Duba

1181: *Duba* (E. VIII, 277). Női név, Lence leányának a neve. Össze lehet vetni a germ. (esetleg kelta?) *dub* tövel (vö. óé. *dubba* „schlagen”), melynek kicsinyített nőnemű személynévi származéka a *Duba* ~ *Duva* ~ *Tuba* név (Först. 431). Ugyanide sorolnók a Tihanyi Összeírás egyik adatát is: „... cum filiis suis ... *Duba*” (E. X, 508). Ez az előbbivel formai tekintetben teljesen egyező adat az idézett germ. tő megfelelő hímnevű változatának lehet az átvétele (*Dubo* ~ *Tube*), a némethez viszonyítva nyíltabb véghangzó a szóvégi rövid -o magyar továbbfejlődési lehetőségeinek egyike.

Duda

Az OklSz. egy adata tartozik ide, mely a *duda* címszó alatt szerepel: 1095: „Dolatores Gedesa *Duda* pagandi bodin”. A *duda* közzszóval való azonosítás nem látszik megalapozottnak — ezt különben az OklSz. is megkérdőjelezi. MELICH a SzlJöv.-ban (I/2, 138) STARKra hivatkozva a *thuid*

tőből származtatva germ. eredetű csonkulatnak tartja, bár szláv összefüggéseket is elképzelhetőnek gondol. A germ.-ből történő származtatás kiegészítésére idézzük FÖRSTEMANN adatait, amelyek et a *theuda* tő másodlagosan kicsinyített csonkulatainak illusztrálására hoz fel: *Duda* (masc.), *Dudo*, *Tudo* (Först. 1411—12). Az *-iu-* > *-u-* különösebb problémát nem okozó német hangtörténeti kérdés, a magyar adat véghangzó *-a*-ja pedig az idézett példák alapján akár közvetlen átvétel is lehet, hacsak nem akarjuk a szokásos magyar fejleményt látni benne.

Dwthko

1449: *Dwthko* (Sz. II, 444). A kicsinyítő képzőre való tekintettel inkább szláv eredetre gondolhatunk, ugyanakkor azonban germ. összefüggéseket is lehet keresni a névben. Mégpedig a *theuda* tő deminutivumainak egyikéből indulhatunk ki, melyet FÖRSTEMANN a *Dudo* ~ *Duto* változatokban tart számon (vö. Först. 1412). Az eredeti tőnek számba jöhető fejleménye ezekben az alakokban a legegyszerűsebb. A *-ko* szótagban már most kereshetünk nem germ. kicsinyítő képzőt is, bár az is lehetséges, hogy a germ. *-iko* kicsinyítő képző-bokorral azonos, vagyos a *Dwthko* < kfn. *Dut(t)ke* ~ *Dut(t)ko* < ófn. *Theodicho*.

Dythyh l. Detric(us)

Eberhardus

Összesen csupán négy személy nevéként fordul elő okleveleinkben, mégis elég sok adat van rá. 1230: „*Euerardo cellerario Pelisiensis*” (E. I, 700), 1289: „*Eberhardus Comes Psoniensis*” (W. IV, 223), 1291: *Eberhardus* (W. X, 45), 1292: *Eberhardus* (W. X, 63), 1399: „*Eberhardi episcopi Zagrabiensis*” (H. I, 113) és ettől kezdve 1419-ig hússzor a zágrábi illetve váradi püspök nevéként, általában casus obliquusban, mindig egyforma helyesírással. Egy 1410-es okl.-ben tízszer szerepel „*Eberhardus, filius iunioris Temel de Sancto Georgio*” (E. III, 444—46) s ugyanebben az okl.-ben találkozunk egy eltérő változattal, az *Eberharth* adatban. A névhez magyar szempontból nincs sok hozzáfűzni való, mert a főtípus mellett két variáns, az *Euerardus* és az *Eberharth*, a kfn.-en belüli változat. Az *ebur* (ófn. *ebur*, kfn. *eber* „vaddisznó kanja, kandisznó”) és a *hardu* (gót *hardus*, ófn. *hart* „durus”) tövek összetétele s mint germ. személynév a VIII. századtól kezdve gyakori (vö. Först. 441—442). Az átvétel általában egyh. lat. közvetítéssel történhetett, az *-us* végződés előtti *-d-* tanúsága szerint. Az egyetlen nem latinositott adat viszont a kfn. véghangzó elzöngétlenülést mutatja, tehát minden valószínűség szerint közvetlen átvétel.

Eberweyn

1255 k.: *Eberweyn* (W. I, 126). Ez a név is az *ebur* tő származéka, második tagja azonban a *vini* tő (ófn., ósz. *vini* „barát”). A *vini* > *vin* magánhangzójának diftongizálódása — akárcsak a *Berweynus* esetében — bajor származásra mutat.

Ecche

1211: *Ecche* (E. X, 507). Az olvasástól függően háromféle germ. származtatás lehetősége áll fenn. Ha a *-cch-* hangértéke *kk*, akkor az *ag* tő (gót *agan* „sich fürchten”, ófn. *aki* „disciplina”, vagy óé. *egg*, ófn. *ekka* „schwertesschärfe”, vagy gót. *ahjan* „glauben”, vagy óé. *aka*, ósz. *acan* „agere”) valamelyik származékáról lehet szó. Elsősorban az *Egi* ~ *Ege* < *Agi* délnémet változata, vagy az *Eggio* ~ *Eckeo* < *Agio* jön számításba (vö. Först. 15—16). A *-cch-* hangértéke azonban lehet *ts* is. Ha ez így van, akkor az adatot a kfn. *Etze* ~ *Atz(e)* személynévvel lehet azonosítani, amely az ófn. *Azo* vizont nem egyéb, mint az *atha* tőből (gót *atta* „pater”) képzett személynevek valamelyikének egytöví kurtitása, amelyhez a *-zo* kicsinyítő képző járult (vö. HC. 119). Az is lehetséges azonban, hogy a *-cch-* hangértéke *š*. Ebben az esetben viszont az *asca* tőre (ófn. *asc* „esche”) lehet gondolni, illetve az ebből képzett *Ascio* > *Escio* deminutivumra (vö. Först. 147). Ha viszont a *-cch-* hangértéke *tš* volt, akkor az látszik a legvalószínűbbnek, hogy adatunk az *ecs* ~ *öcs* „frater natu minor” képző kicsinyítőképzős személynévi származéka.

Egy 1293-as okl. *Eckh* adatát (Z. I, 80) is ide sorolhatjuk, de természetesen csak úgy, hogy itt a fentebb felsorolt lehetőségek közül csupán az első jön tekintetbe.

Eccul

1250 k.: *Eccul* (kétszer, Sz. I, 8). A név régi forrásainkban gyakran fordul elő összetételben, az *Ecilburg* hn.-ben. (*Ecilburgu* (Anonym.), *Eccylburg* (Bécsi KépKr.) *Echulburc* (Kézai).) Nem kétséges, hogy az *Eccul* — éppúgy, mint az idézett összetételek első tagja — a kfn. *Etzal* < ófn. *Ezzilo* < *Ettilo* < *Attela* ~ *Attila* < *Attala* személynév átvétele, mely az *atha* (gót *atta* „pater”) tő *-lo* ~ *-la* kicsinyítőképzős származéka. A *-cc-* hangértéke tehát *ts*.

Ugyanide tartozik egy 1086 utáni okl. *Ecilinus* adata is (E. VIII, 271). A különbség csupán annyi, hogy a tőhöz ebben az esetben a germ. *-lin* kicsinyítő képző-bokor járult, vagyis az *Athalin* deminutivum kfn. alakjával állunk szemben.

Eccyl l. Eccul

Echardus

1350: „fratrem *Echardum* sacerdotem” (Z. II, 413). Az eredeti germ. név az *Aghard*, mely az *ag* és a *hardu* tövekből tevődik össze. Ennek umlautos alakulata a *Ekkihard* ~ *Ekkehard* ~ *Ekhard* ~ *Echard* név (vö. Först. 20—21). A latin rag előtti zöngés zárhang arra mutat, hogy az átvétel egypt. latinon keresztül történhetett.

Echul l. Eccul

Ecil(inus) l. Eccul

Eckh l. Ecche

Edelin

1217: *Edelin* serviens (W. XI, 142). Az EtSz. ezt a nevet a szl. *Odolen* személynévből származtatja — igaz, hogy csak feltételesen. A magunk részéről inkább arra hajlunk, hogy SIMONYI magyarázataát fogadjuk el (vö. Nyr. XLIX, 90), bár bizonyos módosításokat tartunk szükségesnek. SIMONYI szerint az *Edelin* a német *Adalbert* deminutivuma. Ez ilyen konkrét módon nem bizonyítható. Igen valószínűnek látszik ellenben, hogy az *Edilin* alapja valóban ugyanaz az *athal* tő (óé. *adhall* „natura, indoles”, ófn. *adal* „genus, nobilitas”), amely többek között az *Adalbert* első tagja is. Természetes azonban, hogy az egytövű kurtítás alapja nemcsak az *Adalbert* lehetett, hanem szinte bármely, az *athalon* alapuló összetétel. A csonkhoz az *-(i)n* germ. kicsinyítő képző járult. Ily módon jött létre a legrégebb alakjában *Adalinként* kimutatható deminutivum, amely az umlautosodás eredményeképpen kereken a IX. századtól kezdve *Edelen* ~ *Edelin* ~ *Edilin* alakban is szerepel (vö. Först. 160).

Edemen

1293 k.: *Edemen* (Z. I, 83). Lehetséges, hogy a germ. *Adiman* személynév umlautosodott származéka. (Vö. az úfn. *Hedeman(n)* családnévvel.) E magyarázattal kapcsolatban az *atha* tő umlautosodása nem okoz nehézséget, a *man(n)a* „vir” tő ellenben nem szokott magasabb nyelvválású magánhangzóval előfordulni, legalábbis második tagként nem. Az első tagként szereplő *man* viszont nem egyszer tűnik fel *men* alakban, olyannyira, hogy a jelenség magyarázataira FÖRSTEMANN egy *men* (vö. óé. *men*, ófn. *menni*, ósz. *meni* „geschmeide”) tövet is feltételez (vö. Först. 1090). Ezt a lehetőséget adatunk esetében nem lehet teljesen elutasítani. E mellett utalni kell arra is, hogy az első tag esetleg a *hathu* tő (óé. *hödh*, ófn. *hadu* „pugna”) származékának is felfogható, míg a *-men* tag szempontjából a *magan* tövel (ófn. *magan* ~ *megin* „robur”) való összefüggésre is lehet gondolni, annál is inkább, mert az umlautosodás felnémet nyelvterületen itt már a VIII. század derekán bekövetkezett, ezt követte a *g* eliziója, majd a diftongus összevonása (vö. Först. 1071—82).

Edu(s)

1171 u.: *Edu* (E. VIII, 275), 1138/1329: *Edus* (E. I, 586). A két adat számos problémát vet fel. Először is azt, vajon van-e a kettő között összefüggés? Abban az esetben ugyanis, ha az *Edust* az *édes* közszóval azonosítjuk (s erre az 1138/1329-es okl.-nek *Keseru* neve jelentéstani szempontból is ad alapot), kérdésessé válik, hogy az *Edu* tekinthető-e az *éd* ~ *iz* főnévnek? Ha viszont az *Eduban* a germ. *ed* ~ *éd* tő (származása és jelentése tisztázatlan, vö. Först. 448), valamely személynévi összetételének kurtítását látjuk s feltételezzük, hogy az *Edo* deminutivum átvétele, melynek véghangzó rövid *-o*-ja tövégi magánhangzóval helyettesítettett, akkor ebből még nem következik az, hogy az *Edus* nem egyéb, mint ugyanennek az alakulatnak magyar kicsinyítőképzős származéka. Az említett jelentéstani okok azt is kétségesse teszik, vajon az *Edus* a pusztá tő latinosí-

tott formája-e? FÖRSTEMANN ugyanis idéz egy *Edus* nevet a VIII. századból (Först. 448). A kifejtett feltevéseket tehát csak esetleges lehetőségként kívántuk megemlíteni.

Einhard

1257: „*Eynardus* Magister Agazonum Regine” (W. VII, 330). Az *ag* tö bővített *agil* változatából és a *hardu* töből összetett név. Eredeti alakjában *Agin(h)ard* (VIII. század). A IX. században fellépő umlautosodás folyamán *Egin(h)ardd* alakult át, ezt követte a -g- eliziója s így jött létre az ófn. korszak végén és a kfn.-ben szinte általános *Ein(h)ard* ~ *Ein(h)art* alak (vö. Först. 38—39).

Elderbo

1477: *Elderbo* de Monyarokerek (H. I, 414). Úgy látszik, hogy azon ritka germ. személynevek egyikének átvétele, amelyeknek második tagja az *arbi* tö (gót *arbi* „hereditas”, ófn. *arbi* ~ *arbjo* „heres”). Az első tag, az *Eld*, az *alda* töre (gót *alds*, ófn. *alt* „vetus”) vezethető vissza. Az umlautosodás az *arbi*ből indulhatott el, az *eld* < *ald* regresszív asszimiláció eredménye. E magyarázatnál a véghangzó -o problematikus, hiszen teljes névhez járuló kicsinyítő képzőnek lehet csak tekinteni. Az -o ilyen helyzetben pedig meglehetősen ritka s a második tagként szereplő -*bod* > -*bodo*, -*gavja* > *gawo* esetén kívül nemigen fordul elő (vö. Först. 1). Bizonyos azonban, hogy éppen ezeknek a példáknak alapján elképzelhető. E mellett azonban egy másik germ. származtatásra is lehet gondolni, mégpedig oly módon, hogy az -r- az *alda* töhöz járult, bővítményként. (Vö. pl. *Otbald* > *Otbaldera*, *Ald(us)* > *Alderus* (Först. 1199).) A bővített *aldar* ~ *alder* töhöz valamilyen *b*-vel kezdődő második tö járult (*bald*, *berht*, *brand* stb.), s ennek a maradványa a -*bo* szótag (vö. erre vonatkozóan Först. 223).

Elemer(us)

1211: *Elemeres* (E. X, 513), 1229: *Elemerus* (OklSz.). E két adathoz feltétlenül hozzátartoznak a következő változatok: 1219: „*Ilmerum* . . . de uilla Vylok (latin acc.-ban, Vár. Reg. 88 §), 1237—40: *Ilemer* (W. II, 16) uo.: *Ilmar*, uo.: *Ylmar*, uo.: *Ilemeres*, 1261: *Ilemer* (W. XI, 503). Az EtSz. ezen kívül még egy változatot közöl: *Hilemeres*. Az EtSz. az adatokhoz a következő magyarázatot fűzi: „E szn.-i adatok részint a tör. *il*-igéből alkotott *Ile-mir ~ *Ili-mär ~ *Ilä-mir (vö. *Itemir*, *Itemerius* stb.) másai, részint pedig a magy. *él*-származékai.” Kétségtelen, hogy ez a származtatás nem kifogásolható s az is bizonyos, hogy alapjában véve ezek szerint a két változat-csoport származását tekintve is két csoportot alkot, ha a határok elmosódnak is. Ennek ellenére nem lehet figyelmen kívül hagyni azt a tényt, hogy az *Elemer(us)* éppúgy, mint az *Ilmar* ~ *Ilemer(es)* germ.-ből is származtatható, és pedig többféleképpen. Annyit általában véve le lehet szögezni, hogy akár az -*es*, akár az -*us* végződés nyilvánvalóan magyar kicsinyítő képző, úgyhogy közelebbi vizsgálat tárgyává csupán az *Elemer* illetve *Ilemer* és *Ilmar* alakulatokat kell tenni. Germanisztikai szempontból a -*mar* ~ *mer* szótag egyértelmű: nem egyéb, mint a *māru*

tő (ófn. *mâri*, gót (*vaila-*)*mêrs* „clarus”) fejleménye. Az *ele-* illetve *il(e)-*elem viszont több módon magyarázható. Lehet a *hildi* töre gondolni (óé. *hildr*, ósz. *hild* „kampf, schlacht”) s az eredeti germ. név ez esetben a *Hildimar* volna, melynek későbbi változatai közül a *Heltmar*, *Eldemar*, *Itimeri*, *El(l)mar*, *Il(l)mer* alakokat említjük meg (vö. Först. 832—33, HC. 250). Úgy látszik, mintha az EtSz. által idézett *Hilemeres* változat ezt a feltevést erősítené meg. (Megjegyzendő, hogy a *hildi* + mássalhangzóval kezdődő tő esetében a *d* illetve *t* eliziója általános jelenség.) E mellett azonban az is lehetséges, hogy adataink első tagja egy *il* tőből származik (*ilan* „festinare, tendere”). Igaz, hogy ennek nincs *el* variánsa, vagyis: az *Elem(er)s*-típus magyarázata útköznek nehézségekre, hacsak nem tekinthetjük az *i* > *e* ~ *ê* jelenséget német nyelvjárási sajátságnak (vö. ezzel kapcsolatban PAUL—GIERACH i. m., 98 § 2.).

Elenta

1086 u.: *Elenta* (E. VIII, 269). A véghangzó *-a*-t magyar kicsinyítő képzőnek tekintve ennél a névnel is többféle germ. származtatás képzelhető el. Az *Elent* lehet az *Eliland* személynév hapológikus fejleménye, s ekkor az *alja* (gót. *alja* „alius”, esetleg „peregrinus”) s a *landa* (közg. *land* „terra”) összetétele az eredeti név, másrészt viszont az is lehetséges, hogy a második tag az *and* töre (ófn. *ando* „zelus”) vezethető vissza. Bármelyik magyarázat elfogadható a kettő közül, hiszen a kfn. hangtörvény szerint mindkét esetben létrejöhett az *El(l)ent* alak.

Embel

1086 u.: *Embel* (E. VIII, 270), 1331: *Embil* de Orman (Z. I, 374). A germ. *Embo*, *Embol*, *Embilo* ~ *Embila* nevekkal hozható összefüggésbe. Ezek végső fokon kicsinyítő képzővel ellátott kéttövű kurtítások, mégpedig az *ang* tő (ófn. *ango* „stachel, angel” vagy esetleg ófn. *encho* „knecht”) és valamely *b*-vel kezdődő második tő összetételéből származó germ. személynév származékai. (Számításba jöhet az *Engibold* vagy az *Engibert* stb.). A feltehető ófn.—kfn. *Engib+*o* vagy *Engib+*ilo* második szótagbeli magánhangzójának gyakori eliziója után az *Engbo illetve *Engbilo alakból fejlődött asszimiláció révén az *Embo* illetve az *Embilo*. A véghangzó rövid *-o* lekopása a germ. származású magyar személyneveknél nem ritka, az *Embel* ~ *Embil* változatok közül az első viszont a második szótag *-e*-jében a kfn. redukciót mutatja. (MELICH a nevet ugyancsak germ. eredetűnek tartja, de más módon vezeti le (vö. SzJsz. I/2, 139).)

Embil l. Embel

Em(e)ric(us) l. Heinrich

Emiric(us) l. Heinrich

Ende(s)

1327/1392: *Endes* (egy 1393-as átiratban: *Hendus*, E. X, 550), 1347: „Andreas filius *Endes*” (Sz. I, 202). Nyilvánvalóan ide tartozik az EtSz. által évszám nélkül idézett *Ende* név is, valamint a következő változat-

csoport: 1211: *Endus* (kétszer, két különböző személy neveként, E. I, 507 és 515), 1222: *Endus* (OkI Sz.), 1237—40: *Endus* (E. I, 785). Az EtSz. ezeket a neveket több cikkre hivatkozva (vö. többek között PAIS: NyK. XLIV, 328) az *Endre* (< egyh. lat. *Andreas*) csonkításból magyarázza. Bizonyos, hogy a magyarázat minden vonatkozásban megállja a helyét, különösen akkor, ha az *András* > *Andi-Bandi* > *Bandi* fejlődésre gondolunk, mint analógiára, melynél ugyancsak az *-r-* lekopása az érdekes. Ugyanakkor azonban nincs elvi akadály annak sem, hogy a nevet a változatokkal együtt germ.-ból származtassuk. Az *and* tőnek (ófn. *ando* „zelus”) kurtított deminutivumai között gyakori az *Ando* ~ *Endo*, *Anto* ~ *Ento* név. Arra viszont, hogy a germ. szóvégi rövid *-o* helyét magyar kicsinyítő képző foglalja el, számos példa van.

Endus I. Ende(s)

Enge

1237—40: *Enge* (E. I, 775). Germanisztikai vonatkozásban az *Enda* névhez hasonlít: a véghangzó *-e* nyilván magyar kicsinyítő képző, amely a germ. *-o* helyét foglalta el. Tisztázandó tehát maga a tő. Ez viszont a germ. *ang* tővel (ófn. *ango* „stachel, angel”) azonosítható, melynek kurtított deminutivumai között az *Anco* mellett az *Engo* is szerepel (Först. 107).

Erecu

1086 u.: *Erecu* (E. VIII, 269). A név származtatása a *-c-* hangértékén fordul meg. Ha a *-c-* olvasása *tš*, akkor az *Erecu* az *ér* „vena, ader vagy fluentum, bach” jelentésű közszó *-cs* kicsinyítőképzős személynévi használatú származéka. Az *-u* tövégi magánhangzó. Ha azonban *k* a *-c-* hangértéke, akkor az adat germ. származású is lehet. A germ. származtatásra viszont három lehetőség is nyílik. Adatunk előzménye lehetett az *êra* tő (ófn. *êra* „honor”) valamelyik összetételének germ. *-k* kicsinyítőképzős kurtított alakulata, az *Eric(h)o* > *Eric* személynév (vö. Först. 453). Az *-u* ebben az esetben is tövégi magánhangzó, a második szótag *-e-*je viszont a hangsúlytalan szótagban levő magánhangzó redukciójának eredménye, ami a kfn.-ben törvényszerű. A tő azonban lehet az *ercan* tő (gót *airkns*, ófn. *ercan* „ingenuus, genuinus”) is, mert ennek a kurtításai között is szerepel ilyen alak, mint *Eric(e)ck* (vö. HC. 185). Végül egy *aiva* (gót *aivs*, ófn. *êwa* „tempus, seculum”) + *ricja* összetételre is lehet esetleg gondolni, mint az *Erecu* előzményére.

Erhard

1439: *Erhardum* (lat. acc.-ban, négyszer, H. I, 192—93). Minden kétséget kizáróan germ. eredetű személynév. Az eredeti az *êra* és a *hardu* tövek összetétele, bár FÖRSTEMANN szerint az első tő a *harja* (ófn. *hari* „heer, volk”) fejleménye is lehet (Först. 453, 771—72). A zöngés véghangzó latin közvetítésre mutat.

Erik

Egyetlen adat 1262—65-ből: *Erik* (H. I, 3). A kétségen kívül germ. eredetű személynév germanisztikai összefüggéseire vonatkozóan l. az *Erecu* cikket. A véghangzó *k* esetleg latin közvetítésre mutathat. A kfn.-ben ugyanis a *k* hang jelölésére általában csak szótagkezdő helyzetben használták a *k* betűt (vö. PAUL—GIERACH i. m. 6 § 5.). Adatunk eredetije tehát feltehetően *Erikus* lehetett, az *-us* végződés azonban az átvétel után lepoptott.

Eriney l. Erne(i)
Ermelaus

1400: „*Ermelao*, hominibus vestrīs de curia vestra” (E. II, 608). A név a FÖRSTEMANN által idézett *Ermelausszal* azonos (Först. 472). Ennek első töve az *ermin* (vö. a germ. *Ermin* ~ *Irmin* félisten nevével) kurtításából származik. A *-laus* elem viszont nem egészen világos. Arra, hogy a gót *laus* „szabad, valamitől mentes” szóval lehessen azonosítani, jelentéstani okoknál fogva aligha lehet gondolni. Valószínűbb az, hogy az eredeti név *erm(in)+lo* kicsinyítő képző lehetett, amelyhez a latin *-us* végződés járult.

Ernee l. Erne(i)
Erne(i)

Meglehetősen gazdagon és többféle változatban képviselt személynév a XI. századtól kezdve a XV. század közepéig. Első előfordulása a Tihanyi Alapítólevél „*Signum Ernei comitis*” adata (E. X, 495), amely felfogható egy *Erneus* genitívusának is (vö. MELICH, SzJsz. I/2, 139, 144). Az EtSz. ezzel szemben nominatívust lát benne, annak ellenére, hogy okleveleinkben találkozunk — ha ritkán is — az *Erneus* személynévvél. (Először 1215-ben, vö. W. I, 138). Bizonyos azonban, hogy a XIII. században nem ritka a vitathatatlanul nominatívusban álló *Erney* alak (vö. BÁRCZI, Tihanyi Alapítólevél, 61) s ez a tény a XIV. századi adatokkal kapcsolatban is megállapítható. Az *Ernei* ~ *Erney* illetve az *Erneus* változatok mellett az *Erne* variáns először egy 1251-es okl.-ben fordul elő s a XIV. század második felétől kezdve szinte teljesen kiszorítja a többi változatokat. (Az átvizsgált anyagban nyolcvanegy *Erne* adat áll szemben az összes többi változatokat magábanfoglaló huszonkét adattal a jelzett időszakban.) 1281-ből származik az *Eriney* illetve *Eryney* változat (W. XII, 328, 347), amely lehet genitívus is. Az *Ernee* variáns a XIV. században tűnik fel: 1372: „*Petrus, filius Ernee*” (E. II, 540), ezen kívül még csak 1385-ben (Sz. I, 473) és 1416-ban (Sz. II, 160) találkozunk vele.

Külön változat-csoportot alkotnak azok az adatok, amelyek szókezedeten *h*-t mutatnak. Időrendben itt az 1079—1080-ból származó „*Szella filius Herney*” áll első helyen, ezt követi a Tihanyi Összeírás „... filius *Herney*” adata (E. X, 509). Mindkét esetben az *Erney*jel kapcsolatos megjegyzések érvényesek, vagyis itt is felvethető a *Herney* = *Herneus* genitívusa lehetőség. Az *Erne* változatnak megfelelő *Herne* alak először a Vár. Reg.-ben tűnik fel (90 §), hogy azután a XIV. században elég gyakorivá

váljék. Újabb típust jelent egy 1351-es okl. — „*Herneh officialis de Salomon*” adata (hétszer ugyanebben az okl.-ben, Z. II, 469—70) s újból találkozzunk vele a XV. század tízes éveiben. Ezek között — egy okl.-en belül — a *Herneh* mellett egy *Hernech* variáns is szerepel (E. III, 492). Mint érdekességet kell megemlíteni, hogy egy 1419-es okl. két *Herneh* adata mellett ugyanazt a személyt két ízben a *Henricus* név jelöli. Itt utalunk KÉZAI „*Marchio Hernuh*”-ára, aki nem más, mint Ernest osztrák örgróf (JAKUBOVICH: MNY. XVIII, 165).

Nem kétséges, hogy a személynév származtatására többféle lehetőség kínálkozik. Az EtSz. a török *Arnik* személynévből való származtatás mellett tör lándzsát. Ez a feltevés — elsősorban hangtani illetve hangtörténeti okoknál fogva — aligha tartható. (A cáfolatra vonatkozóan vö. BÁRCZI i. m. 61—62). BÁRCZI az EtSz. által éppen csak érintett, de elvetett lehetőséget fejleszti tovább s megállapítása szerint a „név valószínűleg az *Irenaeus* ~ *Erenaeus* ~ *Herenaesus* stb. *Εἰρηναῖος* személynévvel függ össze, s a magyar *-ei* kicsinyítő-becéző képzőt hordja (esetleg, ha *Erneius* ejtést teszünk fel, a szövégtől megfosztott, elvonással keletkezett alak).” (i. m. 60). Ez a származtatás a *h*-val kezdődő alakokat is megmagyarázza, amelyekkel a törökből való származtatás nem tud mihez kezdeni. BÁRCZI származtatása mellett szól még az a tény is, hogy a XIV. század derekától kezdve a század végéig szereplő *Erne* de Nogmihal (néha az *Erney* alak is szerepel, de általában csak *casus obliquusban*) több oklevélben *Irineus* de Nogmihalként fordul elő, mégpedig legtöbbször ragozott alakban. Megjegyzendő azonban, hogy az *Irineus* csak a viseigrádi nádori oklevelekben tűnik fel (pl. 1371-, 1374-, 1392-ben és 1393-ban, Sz. I, 383, 414, 513—14, 524), úgyhogy az is lehetséges, hogy az *Irineus* a nádori kancellária gyakorlatában azonosított egy adott időszakban az *Erne* névvel — illetve fordítására szolgált.

BÁRCZI feltevésén kívül van egy másik lehetősége is a név származtatásának, amely hangtani és morfológiai tekintetben kifogástalan. A felsorolt adatok alapján magyar vonatkozásokban a név tövének az *Ern* ~ *Hern* illetve *Erin*- elemeket tekinthetjük. Ezen a ponton pedig kétségen kívül lehet germ. összefüggéseket keresni. A germ. *êra* illetve bővített alakjában *êrin* tőnek (ófn. *êra* „honor”) van ugyanis a személynévi összetételekben *hêra* illetve *hêrin* változata is, minthogy az *êra* ~ *êrin* a személynevekben a *harja* tővel (ófn. *hari* „heer”) keveredik. Szempontunkból a *hêrin* változat jelentős, hiszen a *h*-val kezdődő változatokat ez magyarázza. A személynévi összetételekben az ófn.—kfn.-ben az eredeti *êrin* ~ *hêrin* tő következő alakjaival találkozunk: *Erin*-, *Erim*-, *Eren*-, *Erem*-, *Erne*-, *Erni*-, *Ern*-, *Erm*- stb., mégpedig olyan formán, hogy a felsorolt alakok legtöbbször *h*-val kezdődő változata is kimutatható (vö. Först. 454—57). Ilyen körülmények között viszont személynévünk valamely ófn.—kfn. *Er(i)n* ~ *Her(i)n* + második tő személynévből is származhat oly módon, hogy a mellékhangsúlyos második tő — esetleg még a németben — lekopott s helyét magyar kicsinyítő-becéző képző foglalta el. Első pillantásra azt is el lehetne képzelni, hogy egyszerűen csonkításról van szó s az eredeti ófn.—kfn. *Erne* elem került át hozzánk, melynek véghangzóját hol magyar képzőnek érezték, hol pedig latinos végződéssel lát-

ták el (*Erneus*). Így azonban az *-ei* végződésű alakok magyarázata igen körülményes, úgyhogy az *n*-re végződő csonkulat átvétele látszik a legvalószínűbbnek s a tőhöz járuló *-ei*, *-ee*, *-eh*, *-e* elemeket — KÉZAI *Hernuh* adatának *-uh* elemével együtt — a magyar *-ei* kicsinyítő képző változatainak illetve fejlődésének lehet tekinteni.

A fentiekhez a következő megjegyzéseket kell tenni: 1. A KÉZAI féle *Hernuh* adat nyilvánvalóan az *Ernest* személynév fejleménye, a csonkítás ebben az esetben pontosan nyomonkövethető. Ennek ellenére — morfológiai okokból — a *Hernuh* nevet is tárgyaltuk, annál is inkább, mert magyarázatul szolgáló feltevésünknek egy konkrét példája. 2. Az *Erneus* alak magyarázata bizonytalan, hacsak ebben az esetben nem tételezünk fel egy *Erne+us* lehetőséget. 3. Egyáltalában nem lehetetlen, hogy az egész névcsoportban kétféle származás olvad egybe: az *Irenaeus* és az *Er(i)n+x* nevek együttesen lehettek a csoport ősei.

Ernel

1086 után: *Ernel* (E. VIII, 270). Ennél a személynévnél is meg lehet kockáztatni a germ. származtatást, azzal a különbséggel, hogy az *Ernel* teljes egészében germ. névnek látszik, bár tövét tekintve az előbbi csoporthoz tartozik. Feltehetően ugyanis valamely az *êra* ~ *êrin* töre épülő germ. személynév kurtításából és a germ. *-l* képzővel való kicsinyítéséből jött létre s közvetlen előzménye egy *Ernelo* (~ *Ernel*) féle képződmény lehetett (vö. Först. 454). Az *Ernel* késői kfn. alakulat, úgyhogy adatunk esetében a szokásos magyar fejlődést kell feltételeznünk: a véghangzó rövid *-o* a hasonló típusú nevek egyik általános, az átvétel után bekövetkezett fejlődés-vonalának megfelelően lekopott. (Kissé eltérő magyarázatot ad MELICH, SzlJsz. I/2, 139.)

Erneus l. Erne(i)

Erney l. Erne(i)

Ernst

1494: „Johannes *Ernst* de Chakthornya” (E. III, 552). Ez a nyilvánvalóan germ. eredetű név magyar vonatkozásban semmiféle nehézséget nem okoz és nem is mond semmi újat. Legrégibb alakja az *Arnust* (VIII. sz.), későbbi változatai *Arnost* > *Ernost* ~ *Ernast* ~ *Ernist* ~ *Ernust* ~ *Ernest*, majd *Ernst* (vö. Först. 484—85). Germanisztikai vonatkozásokban azonban a név nem egészen tisztázott, az a legvalószínűbb, hogy az ófn. *ernust*, kfn. *ernest* ~ *ernst* „der ernsthafte, entschlossene kampf” (vö. asz. *eornost* „zweikampf”) szóval függ össze (HC. 119).

Erricus l. Henrik

Ertudo

1352: „Johannes filius *Ertudo*” (Z. II, 479). Ugyanebben az okl.-ben szerepel a névnek egy másik változata is: „Johannes filius *Ertado*” (uo., 478). Az *Ertudo* ~ *Ertado* származtatása meglehetősen bizonytalannak lát-

szik s eléggé bizonytalan a következő germ. származtatási lehetőség is: a névben esetleg a *hardu* tő germ. deminutivumát kereshetjük. E feltevés mellett szól az a tény, hogy a *hardu* tőnek van egy *Hardidus* származéka a IX. századból, amely nyilván egy ki nem mutatható *Hardidonak latino-sított változata. A *hardu* tő viszont az összetételekben nem ritkán szerepel *h* nélkül és első szótagjában umlautosodott *e*-vel. A *d* elzöngétlenülése ugyancsak nem ritka, míg a véghangzó magánhangzó a legtöbb esetben elizió folytán kiesett ugyan, de az *i* mellett — ez a leggyakoribb — találkozni az eredeti *u*-val illetve *a*-val is (vö. Först. 752—60). Analógiás szempontból egyébként figyelembe lehet venni a *harud* tő hasonló kicsinyítéseit (*Herido*, *Haroda* stb., vö. Först. 786).

Ertueg

1211: „... filii Ertueg sunt...” (a fogalmazványban *Ertuueg*, E. X, 510). Egyéb lehetőségek mellett germ. származtatás is lehetséges. A germ. *Harduwich* személynévnek (a *hardu* és a *viha* ill. *vîga* tövek — gót *veihan*, ófn. *wîhan* „kämpfen” — összetétele) ófn.—kfn. változatai között ilyenek is szerepelnek: *Hertwig* ~ *Erdwîch* stb. Vagyis az első szótag magasabb nyelvválású magánhangzója umlautosodás eredményeképpen ófn.—kfn. fejlemény, a szókezdő *h* pedig még német nyelvterületen eliminálódhatott. A véghangzó *-h* > *-k* ~ *-g* ugyancsak az átvétel előtt volt adva. Egyetlen jelenséget nem magyaráznak meg FÖRSTEMANN adatai: a második szótag *-e*-jét. A kfn.-ben azonban a hangsúlytalan szótag *-i*-jének redukciója nem ritka, az adott esetben ilyen módon jött létre az úfn. *Hartweck* családnév (Först. 759, de vö. a *Hertweck*, *Erdwig* nevekkel is, HC. 239).

Eryney l. Erne(i) Euerardus l. Eberhardus Eyze(ch)

1353: „Eyzech filius Mize” (ötször, Z. II, 510—11), ugyanitt: *Eyze* (egyszer), 1353: „Eyzech filius Myze” (hatszor, Z. II, 526—28). Egyéb lehetőségek mellett a név lehet germ. származású is. Ilyen szempontból tekintetbe jöhet az *agis* tő (gót *agis* „timor”, ófn. *akiso* ~ *ekiso* „horror”), de az *îsas* tő is (óé. *îss*, ófn., kfn. *îs* „jég”). Az előbbi umlautosodás és a *-g*-eliziója révén a késői kfn.-ban *eyz* ~ *eiz* alakban szerepel és így az *Agiso* deminutivum kfn.-ben *Eyse* alakban is előfordul. Adataink származhatnak ebből oly módon, hogy a *-ch* *tš* vagy *š* hangértékű magyar kicsinyítő képző. (A *-ch* nélküli adatot a tizenegy másik adattal szemben nyugodtan tekinthetjük elírásnak.) Nem lehetetlen azonban az sem, hogy az *îs* tővel alkotott személynévnek valamelyikének kurtított német deminutivumát tekinthetjük adataink előzményének. Az *Isiko* ~ *Iseko* alakra lehet gondolni (vö. Först. 970—71), melynek szókezdő magánhangzója a kfn. korszak végén diftongizálódott (vö. HC. 278). Az *-iko* kicsinyítő képző-bokor viszont ugyanebben a korszakban *-ich* ~ *-ech* alakban is szerepel, a véghangzó lekopása és az *-i*-redukciója következményeképpen. Ha ezt a feltevést fogadjuk el, akkor az *Eyzech* *-ch*-jának hangértékéül *k(h)*-t vagy *ç*-t kell feltételeznünk s ez nem ütközik elvi akadályba.

Falko

1449: Hodor *Falko* (Sz. II, 444), 1449: Martini *Falko* (Sz. II, 443). A név a *falha* tő kicsinyítése, mégpedig a germ. *-o* képzővel. A tő maga feltehetően a *falh* népnévvvel azonos (vö. GRIMM, GDS. 630). A legrégebb alakjában *Falhok*ént előforduló név a VI. századi emlékektől kezdve igen gyakori *Falko* illetve *Falco* alakban is (vö. Först. 495).

Fanc(h)yk l. Franc(iscus)**Fara**

1211: *Fara* (E. X, 515). A névben a germ. *fara* tövet kereshetjük (burgund *fara*, asz. *faru* „geschlecht”), melynek valamelyik összetételéből származik kurtítás és képzővel történő kicsinyítés útján a germ.—ófn. *Fara* ~ *Faro* személynév (vö. Först. 496—97). E mellett természetesen egyáltalában nem lehetetlen a magyar közsői származtatás sem.

Fargalan l. Fulguran**Feldrech l. Fridericus****Feld(y)ricus l. Fridericus****Ferdinand**

A névvel I. Ferdinánd oklevelei előtt nem találkoztunk, 1527-től kezdve azonban gyakori. Magyar vonatkozásokban nincs hozzáfűzni való, hiszen minden kétséget kizáróan germ. eredetű személynév, mégpedig a *fardi* (óé. *ferdhr*, ófn. *fart* „iter”) és a *nanthi* (gót *nanthjan*, ófn. *nendan* „wagen, vorwärts streben”) tövek összetétele. Megjegyzendő, hogy a *Ferdinand* germanisztikai szempontból is késői alakulat, hiszen először csak a XI. században fordul elő (vö. Först. 499).

Ferench l. Franc(iscus)**Feuldricus l. Fridericus****Fita**

1211: *Fita* (E. X, 510), 1270: *Fytha* (E. X, 534). Ugyanide sorolnók a Tihanyi Összeírás következő adatát is: *Fiteh* (E. X, 512). Ebben az esetben is fennáll a közsői származtatás lehetősége, e mellett azonban az ófn. *Fito* személynév átvételére is lehet gondolni, melynek töve germanisztikai vonatkozásokban nem egészen tisztázott (vö. Först. 504). Hangtani illetve morfológiai szempontból ugyanis mind a véghangzó *-a* mind pedig az *-eh* szabályos fejlemény volna a germ. kicsinyítő képző értékű véghangzó rövid *-o* ból.

Fiteh l. Fita**Flins**

1449: „Nicolaus dictus *Flins*, civic iuratus civitatis Posoniensis” (két-szer, E. III, 513—14). Az adat csaknem túl van az általunk vizsgált terület

határain, amennyiben végeredményben kfn. közszo, családnévi használatban. Nem egyéb, mint a kfn. *vllns* „kiesel, harter stein” szó, melynek családnévi használata a középkortól kezdve kimutatható (vö. HC. 196).

Folbert 1. Fulbert(us)
Folcumar(us) 1. Fulcumar(us)
Folcus 1. Fulco
Folgram 1. Fulguran
Folkomarius 1. Fulcumar(us)
Folkos 1. Fulco
Folkus 1. Fulco
Foluyne

1398: „Arnoldus, filius *Foluyne*” (E. X, 606). Egy meglehetősen gyakori germ. személynév átvétele. A *Folcwine* személynévről van szó, amely a *fulca* (ófn. *folc* „populus”) és a *vini* tövek (ófn. és ósz. *wini* „freund”) összetétele. Adatunk véghangzó *-e*-je feltűnő, mert a német források a XI. századtól kezdve kivétel nélkül mássalhangzóra végződnek. Ami a *k* hangértékű *-c* elizióját illeti, ez minden bizonnyal még kfn. fejlemény, többek között FÖRSTEMANN is közöl egy *Folwin* adatot (vö. Först. 558).

Forgolán 1. Fulguran
Fornas 1. Fornos
Fornos

1211: *Fornos* (kétszer, két különböző személy nevéként, E. X, 504 és 513), 1299/1389: *Fornas* (E. X, 544). Kétes eredetű név, melynél germ. származtatásra is lehet gondolni. A kiindulópont ez esetben a *fara* tő (l. a **Fara** cikket) *n*-nel bővített alakja, a *faran*, amelyből a *Farnoin*, *Farnulf* stb. típusú nevek tevődtek össze. Egy ilyen összetétel kurtitásos kicsinyítése lehetett a *Farno* név, amelyre FÖRSTEMANN nem hoz adatot. A *Farno* véghangzó rövid *-o*-jának helyét foglalhatta el a magyar kicsinyítő képző értékű *-us* szótag. Az első szótag *-a*-ja a német *-o*- helyén magyar fejlemény is lehet, bár felnémet nyelvjárási jelenséget is láthatunk benne (vö. pl. a *Faramund* mellett a *Foramund* ~ *Formund* változatokkal).

Franch 1. Franc(iscus)
Franc(h)ik 1. Franc(iscus)
Franc(h)yk 1. Franc(iscus)
Franc(iscus)

Rendkívül gyakori név a XIV. század harmincas éveitől kezdve. Származtatásával kapcsolatban feltétlenül az EtSz.-nak van igaza, amikor több más felfogással ellentétben közvetlen forrásaként az egyh. lat. *Franciscust* jelöli meg. Ennek a latinositott deminutivumnak viszont a *frank* népnév az alapja, amely a germ. *frankasra* „kühn, frech, frei” vezethető vissza. A *Franciscusból* elvonás útján keletkezett a *Franc*. (HORGER megcsillagozott *Franc* alakját (vö. MNy. XX, 172, XXIII, 131) konkrét oklevéli anyaggal lehet igazolni. 1270/1290: *Franch* (W. IX, 433), 1332: „*Franch* fily Symo-

nis” (Z. I, 390), 1476: *Stephano Franch* (H. I, 402). Fel lehetne ugyan hozni azt az ellenvetést, hogy a felsorolt adatok *-ch-ja k* hangértékű, ez azonban nem valószínű a következő okoknál fogva: 1. A XIV—XV. században nem ritka *Frank* személynév mindig *k*-val szerepel okleveleinkben. 2. A *Franch* palatális magánhangzójú párja, a *French*, a *Ferenc* közvetlen előzménye is általában *-ch-t* mutat. 3. A gyakori *Hench* és *Kunch* (olv. *Hents* és *Kunts*) helyesírása ebben az időszakban ugyanezt a sajátságot mutatja. A *Franch* csonkulattal nagyjából egy időben lép fel a HORGHER által ugyancsak megcsillagozott *French* változat. 1329: „*French filius Benedicti*” (négyszer, Z. I, 333), 1329: *French* (tizszer, Z. I, 324—26). Ha a *Franch* ~ *French* párhoz hozzávesszük az 1333-ban feltűnő *Ferench* változatot („*Ferench de Hudi*” (ötször, Z. I, 417—18)), akkor teljessé válik a név fejlődésének képe.

Az 1323-tól 1355-ig terjedő kereken három évtized alatt gyakran szerepel a *Franciscus* egy sajátos kicsinyített alakja, *Franc(h)ik* ~ *Franc(h)yk* változatokban. A leggyakoribb helyesírási variáns a *Francyk*, amely a nevezett időszakban nem kevesebb, mint negyvenszer fordul elő. Az olvasásra vonatkozóan félreérthetetlen bizonyíték egy 1353-as okl. két „*Frantik de Zeredahel*” adata (Z. II, 512). Ez a deminutivum magyar fejlemény s a *Franciscus* > *Franc(h)* csonkítás közötti átmeneti stádiumot mutatja. (Csak mellékesen jegyezzük meg, hogy két 1350-es adat, egy *Fancyk* és egy *Fanchyk* (Z. II, 436 illetve 431) nyilvánvalóan elírás.)

Franco l. Frank(o) Frank(o)

Első előfordulása 1262-ben: „*Frank, comes de Luchman*” (KOVÁCS, Ind.) ettől kezdve igen gyakori az egész általunk vizsgált időszakban. Helyesírási alakja mindig következetesen *Frank*, egyetlen eltérő adattal sem találkoztunk. Magyar szempontból nem függ össze a *Franciscus* névvel, hanem a *frankas* töre épülő germ. személynévek valamelyikének kurtítása. Az eredetit egy 1234-es okl. adata őrizte meg: *Franco* (W. VI, 346). A *Franco* deminutivum a XV. században is előfordul, bár csak kétszer, *Franko* változatban. Ezek a gyakran használt ófn.—kfn. becéző alaknak az átvételei, a *Frank* viszont valószínűleg magyar fejlemény annyiban, hogy a rövid véghangzó *-o* lekopása révén jött létre.

Frantik l. Franc(iscus) Fred(e)ricus l. Frid(e)ricus French l. Franc(iscus) Frid(e)ricus

A *frithu* (ófn. *fridu* „pax”) és a *ricja* (gót *reiks* „könig”, óé. *rike*, asz. *riki*, ófn. *rihi* „reich”) tövekből összetett, legrégebb alakjában *Frithuric*-ként szereplő személynév a XIII. századtól kezdve számos változatban fordul elő okleveleinkben. Két nagy változat-csoportot különböztethetünk meg, melyeket egy disszimilációs jelenség megléte vagy megnemléte választ el egymástól. A két csoporton belül újabb csoportosításra ad lehetőséget az a tény, vajon a név teljesebb, háromszótagos alakjában szere-

pel-e, vagy a második szótag magánhangzója eliziója következményeként kétszótagos változatban.

A leggyakoribb kfn. változatot három adat képviseli: 1289: „*Fridericus filius Chak Bani*” (W. IX, 368), 1420: „*Fridericus dictus Haberstorfer*” (E. III, 494), 1468: *Fridericus* Lamberger (E. III, 536). Késői ófn. illetve korai kfn. változatot őrzött meg egy 1282-es okl. „*Fredericus filius Beringuer*” adata (W. IX, 246) és két XIV. századi okl.: 1331: *Frederico Custode* (Z. I, 374), 1368: „*Ade, filii Frederici*” (E. VIII, 380). Magyar szempontból ezekhez az adatokhoz nincsen hozzáfűzni való, azt lehet csupán megjegyezni, hogy a név ilyen alakban csak latin végződésekkkel fordul elő.

A második szótagbeli magánhangzó eliziója részben az ófn. korszakban bekövetkezett ugyan, általános elterjedése ellenben későbbi fejlemény. Példák a magasabb nyelvválású kétszótagos változatra: 1236: *Fridricus* (W. VII, 14), 1270: *Fridricus* (W. IX, 54), 1358: *Fridrico* (casus obliquusban, Sz. I, 295), 1420: *Fridricum* (casus obliquusban, E. III, 494). A *Fredericus* kétszótagú megfelelője is megvan: 1311: „*Fredricus filius Frank*” (H. I, 15). Ebbe a csoportba tartozik egy az eddigiektől eltérő variáns is: 1239: *Johannes Fridrih* magister (W. VII, 48). Ennek sajátossága a latin *-us* illetve a latin ragok hiánya s a véghangzó exploziva helyén álló *-h*. Egyébként szabályos kfn. alakról van szó, az említett sajátosságok azonban arra engednek következtetni, hogy ebben az esetben közvetlenül kfn.-ből való átvételről lehet szó.

A második nagyobb változat-csoportot azok az adatok alkotják, melyeknél a név két *r* hangja közül az első disszimilálódott, egyben pedig a szókezdeti mássalhangzótörődés is feloldódott. Itt is vannak három- és kétszótagos variánsok. Példák a háromszótagos variánsra: 1258: *Feldyricus* (W. II, 214), 1268/1274: *Feldyricus* (W. VIII, 139), Az eliziós alak gyakoribb: 1269: *Feldricus* (W. VIII, 169), 1274: *Feldricus* (W. VIII, 214) és még tizenegy adat a XIII. század utolsó negyedéből. A XIV. századból, 1334-ből, származik egy ide tartozó, de különálló változat „... filios *Feuldrici* nobiles de Olazy” (kétszer, Z. I, 436—37), tehát nem valószínű, hogy elírásról van szó. Az egész változat-csoport magyar fejleménynek látszik, annál is inkább, mert a disszimilációs jelenségre a német adatok között nem találni példát, még a családnevek között sem. A fejlődés menetét a *Feldyricus* > *Feldricus* mutatja: az eredetileg háromtagú névben a szókezdeti mássalhangzótörődés elkerülése végett az *f* és az *r* közé *e* hang illeszkedett be. Egy **Feredericus* kontrahálódott **Ferdericus* ~ **Ferdircusszá*, s a második *r*-hez közelebb került első szótagbeli *r* disszimilálódott *l*-lé. A *Feuldricus* változat sajátossága az első szótag magánhangzójának labializációja — s ez ugyancsak magyar fejlemény.

Szintén a második változat-csoportba tartozik két adat, amelyeknek szembeszökő vonása a magánhangzó-redukció mellett a spirantikus véghangzó és a latin végződés hiánya. 1284: „*Feldrech*, nobilis de Ajka” (KOVÁCS, Ind.), 1290/1301: *Feldrech* (W. X, 283). A *rich* > *rech* redukció valószínűleg nálunk következett be, minthogy kfn.-ben igen ritkán fordul elő *s* akkor is az úfn.-be való átmenet táján, a latin ragok hiánya viszont közvetlen átvételre mutat. Ez a *Feldrech* alak különben a kiindulópontja a későbbi *Felder* ~ *Feldör* névnek. (Vö. EtSz.).

Froka

1360: *Froka* (háromszor, E. VIII, 341). A *Froka* Myskefia István feleségét jelöli, adatunk tehát női név. Esetleg a *frōcan* töből (ófn. *fruoħhan* „austerus”, óé. *froekinn* „strenuus”) származó *Frocho* személynév nőnemű változatával lehet azonosítani. A kfn. alak *Frocha* volt (vö. Först. 540), a spiráns helyén álló zárhang magyar fejlemény lehet, a *Richard* > *Rikárd* stb. analógiájára.

Frychk

1345: „*Frychk* existenten Tutheus magistro Janitorum” (Z. II, 152). A germ. *frithu* tő összetételei valamelyikének kurtításos deminutivuma, a *Frito* ~ *Fritto* név lehet adatunk alapja. Az intervokalikus helyzetben álló -t- felnémet affrikálódása eredményeképpen jött létre a *Friz(z)o* ~ *Friz(z)e* név. A *Frychk* ennek az átvétele lehet, oly módon azonban, hogy az eredeti véghangzó lekopása után a névhez a magyar -k kicsinyítő képző járult.

Fulbert(us)

A XI—XIII. században fordul elő néhányszor okleveleinkben, későbbi adatot nem találtunk. 1092/1274: *Fulberti* (casus obliquusban, E. X, 499), 1184: *Fulbertus* custos (E. X, 501), 1211: filius *Fulbert* (E. X, 503). Ezek mellett ugyancsak a Tihanyi Összeírásból egy eltérő változat: „*Folbert* in Udorj” (E. X, 504). A személynév minden kétséget kizáróan germ. eredetű, s a felsorolt adatok tanúsága szerint a latin közvetítés sem minden esetben bizonyos. Eredetije a *Folcobert* név, a *fulca* (ófn. *folc* „populus”) és *berhta* (gót *bairhts*, ófn. *beraht* „clarus”) tövek összetétele. Ennek haplológikus fejleményei közé tartozik az ófn. korszak végétől kezdve igen gyakori *Fulbert* ~ *Folbert* név (Först. 548—49), amelyhez magyar vonatkozásokban nincs hozzátennivaló.

Fulc(h)us l. Fulco

Fulco

1146: *Fulconem* hospitem (E. I, 598), 1165: *Fulconis* comitis (Z. I, 2), 1172: *Fulcone* comite (E. I, 605), 1263/1413: „*Fulko* Decanus Quinqueecclesiensis” (W. VIII, 29). Az alanyesetben csupán egyszer előforduló név valamelyik *Fulca* összetételnek kurtított és az -o kicsinyítő képzővel ellátott deminutivuma, amely igen gyakori a német forrásokban a VIII. századtól kezdve.

A *Fulco* név változatát látjuk abban a sorozatban is, amely a Tihanyi Összeírás *Fulcus* adatával kezdődik (E. X, 503). További példák: Vár. Reg.: „*Fulcus* de uilla Megyer” (117 §), 1256/1410: *Fulkus* (Z. I, 9), 1257: „*Fulkus* filius *Fulcus*” (W. VII, 331), 1291: „Comes Michael filius *Fulcus*” (W. X, 27), 1291: *Fulkus* (W. V, 32), 1292—94: filium *Fulkus* (Z. I, 77) és még hat adat a XIII. század végéről, *Fulcus* ~ *Fulkus* helyesírási változatban. A *Fulcus* ~ *Fulkus* -us eleme az -o helyét elfoglalt magyar kicsinyítő képző. Bizonyos mértékben eltérő, mégis feltehetően ide tartozik ezen kívül a

Vár. Reg.-nak két további adata is: „pristaldo *Fulcho*” (27 §) és „pristaldo *Fulco*” (286 §), amennyiben a véghangzó -o itt valószínűleg latin esetrág és nem a fentebb említett germ. kicsinyítő képző.

Morfológiai tekintetben nem hoznak újat azok az adatok sem, melyek közül időrendi sorrendben az 1271-es „Comes *Folcus*” illetve másodszer „*Folkus*” (W. VIII, 239) az első, s melyekből a század utolsó negyedében még hatot lehetne felsorolni, hol *Folcus*, hol *Folkus* változatban. Ezekben az adatokban vagy a magyar nyiltabbá válást lehet látni, konkrétan az $u > o$ fejlődést, vagy pedig a teljesen analóg kfn. folyamatot (vö. PAUL—GIERACH i. m. 98 §).

Az idézetteken kívül még két említésre méltó adat van a névre. Az egyik, 1281/1298: *Fulkos nobilis* (W. IX, 219) ugyan valószínűleg elírás, minthogy ugyanaz az okl. más helyen *Folkusról* ír s a korabeli oklevelek ugyanezt a személyt egyébként is mindig *Folkus* ~ *Folcus* alakban említik. A másik adat ellenben, 1378: „Adrianum, filium *Folkos*” (E. II, 548) újabb változatnak látszik, amely a nyiltabbá válást mind a két szótagban mutatja.

Fulcumar(us)

1171 k.: *Fulcumar comes* (E. VIII, 275), 1181: *Fulcumarus comes* (E. VIII, 277), 1258: *Fulcumar* (W. VII, 346), 1294: *Fulkmarius presbiterus* (W. X, 93), 1296: „*Folkomarius Sacerdos Strigoniensis*” (W. X, 146), 1368: *Fulcumarum, filium Petri*” (E. VIII, 381), 1381: „*Fulkmarus, filius Petri*” (kétszer, E. VIII, 409). Megjegyzendő, hogy a három XIV. századi adat a két XII. századi okl.-ben is szereplő *F.* királyi kardhordóra vonatkozik, vagyis adataink közül öt ugyanazt a személyt jelöli. A személynév germ. eredetéhez nem fér kétség. Eredetije a *Folcumar* név, melynek első tagja a *fulca*, másik tagja pedig a *mâru* tő. Adataink közül a háromszótagosak a kfn.-ben ritka, régebbi alakot őriztek meg, hiszen a XI—XII. században a második szótag -u-jának eliziója általában bekövetkezett már. Ugyanígy korábbi állapotot tükröz a *fulc(u)* tag első -u-ja is, mert a *mar* -a-jának regresszív asszimiláló hatására a kfn.-ben szinte teljesen általánossá vált a *fulc(u)*- > *folc*- fejlődés.

Fuldric

1304 k.: *Magistrum Fuldricum* (Z. I, 110). Ugyanebben az okl.-ben ugyanez a név kétszer így szerepel: *frater Fuldreh* (uo.). Az eredet kérdése itt is egyértelmű: a *fuld* (asz. *folde* „terra”) és a *ricja* tövekből összetett, teljes alakjában *Folderich*ként szereplő germ. személynév átvétele történt meg (vö. Först. 559). A kontrakció szinte szabályosnak tekinthető ófn.—kfn. fejlemény. A latinul ragozott *Fuldricum* adat rag előtti explozívája germ. eredetű, használata viszont ebben a korban már csak a név latinositott formájával jár együtt. A latin rag nélküli adatok — a *Fridricus* > *Fridrih* > *Feldrech* analógiájára — spirantikus végződésűek. Fel-tűnő e mellett a véghangzó előtti magánhangzó redukált volta. Ez a redukció — akárcsak a *Feldrech* esetében — minden valószínűség szerint magyar fejlemény (vö. a *Detric(us)* cikkel).

Fulguran

1300: „contra Dominicum et Laurencium, filios *Fulguran*” (Z. I, 101), 1351: „magister Dominicus, filius *Furgulan*” (D. IX/2, 147). További adatokra vonatkozóan l. az EtSz. *Forgolány* cikkét, amely — részben helynévi használatban — a következő változatokat közli: *Fargalan*, *Forgolán*, *Folgram* s amely megjegyzi, hogy „< ó-fr. (vallon) *Fulkram* ~ *Fulcran* ~ *Fulchran* szn. átvétele . . . A név a vallon-franciába a német frankok nyelvéből került s alakulására olyan, mint a ném. *Guntram*, *Wolfram* . . . Megjegyzem, hogy német forrásaimban *Volk-ram*-ot nem találtam (FÖRSTEMANN, Alth. Namenbuch I², II³ sem), de ilyen ném. név lehetséges.” A személynév germ. eredetéhez nem fér kétség, az EtSz. legvégén idézett megállapítása viszont elnézésen alapul. FÖRSTEMANN ugyanis a *fulca* tő összetételei között a *fulca* + *hraban* esetet is felsorolja és számos példát idéz, úm. *Fulcramnus*, *Folcram*, *Fulcranus* stb. (vö. Först. 552). A német hangtörténeti összefüggésekkel kapcsolatban a második tőre vonatkozóan utalunk a **Condram** ill. **Detram** cikkben mondottakra, az első tő alakváltozatait jellemző *l*—*r* váltakozás viszont olyasféle disszimilációs jelenség, mint amellyel a *Conrad* hazai változatai között is találkoztunk már (l. a **Conrad** cikket).

Fulkmar(i)us l. **Fulcumar(us)**

Fulko l. **Fulco**

Fulkos l. **Fulco**

Fulkus l. **Fulco**

Furgulan l. **Fulguran**

HALÁSZ ELŐD

SZÓFEJTÉSEK

1. No hát, majd segítünk az *ipsén*!

Ipse szavunkat nem találok szótárainkban. A latin *ipse*-ből származik, de FLUDOROVITS JOLÁN nem említi „A magyar nyelv latin jövevényszavai” és „Latin jövevényszavaink hangtana” c. értekezéseiben.

Jelentése ma pejorativ, olyan, mint a címbeli mondatban is tapasztalható. Gyermekkoromban diáknyelvi szó volt, ma már csak ritkán hallani, akkor is inkább az idősebb nemzedéktől.

Az *ipse* szónak ezt a pejorativ hangulatát két nagy regényírónk múlt századvégi regényeiből tudom idézni.

Jókai mondja egy helyütt: „Julianna gyakran tekintgetett hátra a szekér bőrrerinyője alul. A vén hajdú kitalálta, mit néz? — Az »*ipse*« is oda igyekezik ugy-e? kérdé fogai közé szorítva a makra pipát... No hát majd segítünk az *ipsén*, csak azon a hídon túl legyünk la!” (A lőcsei fehér asszony. Bp., Révai, II. köt., 93; először 1883-ban jelent meg.)

Az, hogy Jókai idézőjelbe teszi az *ipse* szót, de meg annak mondatkörnyezete is jól mutatja a szó pejorativ hangulatát.

Mikszáth Kálmánnál is olvasható: „Ki hallott már valaha ilyet! Három nap alatt kapitánnyá avanzsíroztatja a ficzkót! Ugyan mi az ördögöt akar vele! S hogy megnőtt az *ipsének* a szava” (Páva a varjúval. Mikszáth: ÖM. V, 154, Akad. Kiad.).

Az *ipse* eddig ismertetett XIX. századi előfordulásából arra következtethetnénk, hogy újabb szó a magyar nyelvben. Újabbkori diáknyelvi szó. De ennek ellene mond az, hogy nem *ipse* az ejtése, hanem *ipse*, amilyen a XVI. századból is ismert *sors* szavunké (vö.: FLUDOROVITS: A magyar nyelv latin jöv. szavai, 43).

És csakugyan megvan már a régi magyar nyelvben is; én 1649-ből tudok rá adatot idézni, Geleji Katonától: „Megtelvén a' ház, és az aszta-
lok vendégekvel, bé-lépék a' király ó maga-is a' menyekzós-házba, hogy meg-nézélné a' letelepedett vendégeket, s láta egygyet, kinek nem vala menyekezői köntőse, kit meg-[szollítván monda nékie: Barátom mint jöv-tél-ide-bé nem lévén menyekzői köntősöd? Ezt hallván meg-némula; kapák *ipsét* a' Király [szolgái, és kezeit lábait egybe-köntözvén ki veték a' külfő [setit,fégre” (Válts, Titk. III, 1542).

Geleji Katona helyesírásából biztosan megállapíthatjuk, hogy ő is s hangot ejtett ebben a szóban, mint ahogy a régi magyarországi latin ki-

ejtés szerint az *áspis*, *bástya*, *ostya* stb. szavakat is *s* hanggal ejtették (vö. FLUDOROVITS: Latin jövevényszavaink hangtana, 38). Megjegyzem, hogy FLUDOROVITS-nál nincs latin jövevényszó a *ps* hangkapcsolatra, olyanra, amilyen az *ipse* szóban van.

Még csak annyit, hogy a Geleji Katonától idézett mondatban az *ipse* 'ugyanaz' jelentése érzékelhető, de már pejorativ hangulatú.

2. K u t a t az apró nép...

A tudomány világában oly fenséges tartalmú *kutat* szavunk eredete ismeretlen. A régi nyelvben nincs rá adat, először Baróti Szabó Dávid jegyezte fel 1792-ben az élő nyelvből, a mai köz- és irodalmi nyelvben, valamint a nyelvjárásokban sokfelé használják, élő szó.

A *kutat* mai köz- és irodalmi nyelvi jelentése: 'keres'. A tudományos nyelvben: 'a tudományos igazság felderítéséhez szükséges tényeket, jelenségeket keresi, a tudományos igazságot keresi'. Nyilvánvaló azonban, hogy ez utóbbi jelentés amabból fejlődött újabb jelentésváltozat.

A szamosháti népvilágban a *kutat* ezt jelenti: 'mindent felhánnyva keres' (SzHsz.). A szentesi Felsőpárt nyelvében meg a *kutat* ezt teszi: 'mindent felforgatva keres a házban az, aki lopni akar'. Van ennek a szónak *ketet* hangváltozata is, ez is a szamosháti meg a szentesi *kutat*-hoz hasonló értelmű: 'kutat, tapogatózva keres, turkál, motoz' (MTsz.). — „A rablók már ott *ketettek*” (Zala). — „Ez a kutya is mindig ott *ketet* ám az uól elüött, hogy a tikok füő ne mehessenek” (Rábaköz, MTsz.).

A *kutat*-nak nemcsak *ketet* hangváltozata van, *katat*-ról is hallunk, és ez is azt jelenti: 'kutat, keresgél'. Van *katak* is: szintén 'kutat, keresgél'. — „Mit *kataksz* ott?” (Veszprém, MTsz.) — Ennek továbbképzett alakja: *katakol* ~ *katakul* már ezt jelenti: 'zörgölődik, zakatol (pl. gép)'. Ez a szólás tehát: „*Katakol*, mint az egerszegi ménkü” (Őrség, MTsz.) annyit tesz: 'zakatol, zörög, mint az egerszegi mennykő'.

Ha már most azt látjuk, hogy egy igének nemcsak cselekvést kifejező jelentése van, hanem *m o z g á s t* is és a mozgással együttjáró *h a n g o t* is jelenti, akkor mindig az a jelentése az eredetibb, amelyik a cselekvéssel együttjáró hangot is kifejezi. Ez esetben az illető szó mindig hangutánzó eredetű. Több cikkemben utaltam már erre a hangutánzó szavak mivoltát mutató tényre, így pl. a *hárít* eredetéről írt fejtegetésemben is (MNy. XLIX, 397).

A *kutat* jelentéstörténete szempontjából igen tanulságos a *tapasztal* jelentésváltozatainak vizsgálata. Mai köz- és irodalmi nyelvünkben ezt jelenti: 'experior, erfahren'. A régi nyelvben és a nyelvjárásokban azonban azt is jelenti ez a szó: 'tango, berühren'. AporK. 128 (Szabó Dénes-féle kiadás): „... orrok vaőon es nem eznek, kezek vaőon es nem *tapasztalnak*”. A *tapasztal*-nak ez a 'kézzel megfog, megtapogat' jelentése az eredetibb, és kifejezi azt a *tap* hangot is, amit a kéznek valamihez való hozzáérintése hallat. E szónak 'ésszel megbizonyosodik' jelentése tehát a concret érintési érzetet kifejező jelentéséből fejlődött. — Ugyanúgy van ez a *kutat* jelentéságainak egymáshoz való viszonyaiban is. Mivel a *kutat*-nak concret

érzetet is kifejező 'tapogatózva keres, turkál, motoz' jelentése is van, melyben benne van a kézzel való keresés által okozott z a j kifejezése is, nyilván hangutánzó eredetű a *kutat* is.

Hogy csakugyan hangutánzó eredetű a *kutat*, ezt az is bizonyítja, hogy *ketet*, *katat*, sőt *matat*, *vatat* változatai is vannak, és ezek mind azonos jelentésűek. A *katat* ~ *ketet*: hangrendi átcsapással is keletkezhetett. Nyilvánvaló azonban, hogy a *kutat* ~ *matat* ~ *vatat* szókezdő *k-*, *m-*, *v-* hangjai nem úgy keletkeztek, hogy a *kutat* szókezdő *k-* hangjából *m-* vagy *v-* lett, hanem: e hangváltozatok csakis úgy értelmezhetők, hogy a *kutat* mellett azért keletkezhetett még *ketet* ~ *katat* ~ *matat* ~ *vatat* is, mert e szavak egész hangsora mind ugyanazt a hanghatást érzékeltetik a beszélőben és a hallgatóban: 'motozva, tapogatózva, matató, vatató, ketető, katató, kutató hangot hallatva keres'. Amint nem a *katat*-ból keletkezett a *matat* és a *vatat*, éppen úgy nem valamelyik másikból keletkezett a *kutat* ~ *katat* sem, ezeknek *-u-*, *-a-* magánhangzói egész nyilvánvalóan nem hangváltozás eredményei, hanem mindegyik szó külön teremtődött a másik mellett ugyanazon cselekvés és a cselekvést kísérő hang, zaj kifejezésére. Amint hiábavaló volna a *kutat* ~ *katat* ~ *ketet* ~ *matat* ~ *vatat* hangváltozatoknak afféle vizsgálata, hogy melyik közülük a legeredetibb, ugyanolyan hiábavaló törekvés lenne a legtöbb hangutánzó eredetű szó hangváltozatainak hasonló célzatú vizsgálata is.

A *kutat*-nak és hangváltozatainak hangutánzó eredetét mutatja ennek *kutul* alakváltozata is. Ez is azt jelenti: 'kotorász, keresgélve vājkal' (MTsz.); *belé-kutul*: 'belekotorász, belevājkal' (Szekelyföld, MTsz.). Viszont a Hegyalján: 'z u r b o l, turbokol', s ez utóbbinak van *kütyül* hangváltozata is 'kavar' jelentéssel (MTsz.). — A *kutul*-nak 'zurbol' jelentése különösen hangsúlyozza e szó hangutánzó eredetét.

A *kutat* és *kutul* ~ *kutúl* ~ *kutyol* ~ *kutyul* ~ *kutyúl* ~ *kütyül* tehát ugyanazon hangutánzó töről való származás; ezt bizonyítja az is, hogy a *kutat* Arany János „Családi kör”-ében ugyanazt jelenti, amit az imént idézett *kutul*: 'kotorász, keresgélve motoz'; *belé-kutul* 'belekotorász'.

Pendül a kapa most, letevé a gazda;
Csikos tarisznyáját egy szegre akasztja;
K u t a t az apró nép, örülne, ha benne
Madárlátta kenyér-darabocskát lelne.

A *kutat* és *kutul* összetartozása tehát kétségtelen. A *kutul*-nak azonban van *el-kutul* ~ *el-kudal* változata is, ez azonban már azt jelenti: 'el-osen, elkotródik, odább áll': *el-kutul* ~ *é-kudát* (MTsz.). Hogy ez az 'el-osen, elkotródik, odább áll' jelentésű *el-kutul* ~ *el-kudal* a *kutat*-tal azonos töről való, hangutánzó eredetű szó, azt az ugyancsak hangutánzó *kotor* mutatja. Ez azt jelenti: 'motoz, kotorász, k u t a t, keresgél' (MTsz.). A *kotor* mellett van *kotorász*, ennek meg *tokorász* hangátvetéses alakja, továbbá *potorász*, *kotrés* változata. Ennek a *kotor*-nak *el-kotr-ód-ik* származéka 'vásástól megtágul (kerék torka)' jelentésű, de Szentesen és egyebütt is jelenti az *el-kotródik* azt is, 'elinal, eloson, különösen olyan gyermek, aki rossz fát tett a tűzre'. Amint már most a 'motoz, kotorász, kutat, keresgél' jelentésű *kotor* mellett az *el-kotród-ik* nemcsak azt jelenti: 'vá-

sástól megtágul' (MTsz.), hanem azt is teszi: 'elinal, eloson', ugyanúgy jelenti a *kutat*tal egy töről való *kutal* és annak *kudal* változata Dunántúl azt: 'eloson, elkotródik, odább áll'.

BÁRCZI, PAIS DEZSŐnek véleménye alapján (MNY. XI, 407), azt mondja, hogy a *kutat* „talán összefügg a *kajtat* igével (l. ott), s így végső elemzésben a görbeséget, ferdeséget, hajlást jel. *kaj*-tő szárm.-a; a *kaj*-tő alkalmasint a fgr. er. *hajlik* tövének változata. Vö. *kajla* stb.” (SzófSz.).

Ha azonban a *kajtat* és *katat* egy eredetű, hogyan magyarázzuk meg akkor hangtanilag a *katat*-nak *kutat* változatát, ha a *ketet*-et hangrendi átcsapásnak tartjuk is?

A *kajtat* — véleményem szerint — súlyos jelentéstani ok miatt sem származhatik a *kutat*-tal egy töről, mert *kajtat*ni csak az *kajtat*, aki ide-oda futkosva keres valakit vagy valamit. „A fél várost bekajtattam, még öt forintot kaptam” (MTsz.). Szentesen is: „Hova *kajtatsz?*” hallható. A ládában, asztalfiában, tarisznyában azonban nem lehet *kajtat*ni. *Kutat*ni, *katat*ni, *ketet*ni, *matat*ni, *vatat*ni csak kézzel lehet, ide-oda szaladgálva, lótvá-futva azonban nem. A *kotor*, *kotorász* és a *kotródik* nem bizonyítja a *kajtat* és a *katat* etimológiai kapcsolatát. A *kutat* egészen más hangérzet kísérte cselekvés kifejezője, mint a *kajtat*, és hangtanilag sem hozható kapcsolatba a kettő, ezért nem tartom valószínűnek, hogy etimológiai kapcsolatuk van.

Mikor vette fel a *kutat* a 'tudományos igazságot keres' jelentést? A MTA. készülő Nagyszótárának anyaga bizonyosan felelni tud erre is. Úgy gondolom, hogy a XIX. században, a magyar tudományos élet felvirágzásának korában. Annyi bizonyos, hogy 1865-ben már megvan ez a jelentése is, mert CzF. azt mondja: „Használtatik nem csak anyagi, hanem szellemi dolgok keresésére is, különösen tudományos vizsgálódásokra. *Őseink régi lakhelyeit, szokásait, erkölcsseit kutatni, Régi oklevelek nyomán valamit kikutatni.*” Ma már sokféle tudományos *kutató-intézet*tel is dicsekedhetünk, de a *kutat* eredete ott keresendő Arany Jánosnak és a dolgozó népnek a nyelvében!

3. A rohanó fák...

Ilyenek is vannak. Mégpedig a Lúdas Matyiban.

Mikor Lúdas Matyi olasz ács képében Döbrögi bizalmába férkőzik, és a földesurat a mély erdei völgybe csalva egy fához kötözi:

Döbrögi hasztalanul hányódott, mert famohával
A száját jól bétömködte; azonban az erdő
Rengett a sűrű kopogástól s a *rohanó fák*
Vad morgásaitól. Mátyás az urat megagyalván
És a lúd árrát a zsebjeiből kikeresvén,
Törli szemét, száját, és a sűrűbe elillant.

Fazekas Összes Művei-nek sajtó alá rendezői CzF. alapján megállapították, hogy „*rohan* av. jelentése: élettelen test estében robogó hangot adva bizonyos irányba tolul” (ÖM. I, 316, Akad, 1955).

CzF. a következőket mondja a *rohan* jelentéséről: „Minden erejét megfeszítve, mintegy földroboztató léptekkel siet, fut, zajosan tódul iramlik, hogy bizonyos célponthoz jusson, különösen, hogy valakit, v. valamit megtámadjon... *Rárohanni* az ellenségre, a sánczra, a várba. *Kírohanni* az erőd falai közül. Rejtekből *elérohanni* az ellenségre. *Nekirohanni*. *Elrohanni*. Egész erővel *megrohanni* az ellenséget. *Berohanni* a várba. Szélesb ért. mondjuk élettelen testekről, midőn estökben, vagy valamely erőszaktól hajtva s robogó hangot adva tódulnak bizonyos irányban. Az elszakadt szikla *lerohan* a hegyről. A tenger hullámai *neki rohannak* a hajónak, a partnak. Az égő háztetőről *lerohannak* a gerendák. A szekér *lerohant* a mélységbe.”

CzF.-nak általában helyesek a jelentésmagyarázatai. Itt is igazolva látjuk CzF.-t is, Fazekast is. Amint ugyanis mondták azt, hogy *lerohannak* a gerendák (az égő háztetőről), ugyanúgy mondhatta azt Fazekas Mihály: „a rohanó fák vad morgásaitól” rengett az erdő.

CzF. jelentésmagyarázataiból láthatjuk, hogy a *rohan* jelentésárnyalataiban CzF. korában benne érezték még az emberek a mozgással kapcsolatos hanghatás kifejezését is. Nemcsak abban, hogy az égő háztetőről *lerohantak* a gerendák, azaz: nagy robajjal lezuhantak, hanem abban is, hogy a *rohan* ma közismert jelentését még így jelölte meg CzF.: 'földroboztató léptekkel siet, fut, zajosan tódul, iramlik'.

Vagyis ez adatok szerint a *rohan* hangutánzó eredetűnek mutatkozik, a régi nyelvi adatok meg egészen nyilvánvalóan tanuskodnak a *rohan* hangutánzó eredete mellett.

A *rohan* egyik régi jelentése ugyanis ez: 'tumultuor; lärmnen, toben' JordK. 719. „ky zent lelek myath dauid proffetanak my atyanknak zaya atal megh mondtad: Myre rohantak ffe az pogan nepek, es nemzetek, gondoltanak hewjagot?” ~ Károli, Apostolok csel. 4. 25.: „Ki Dávidnak, a te szolgádnak szája által ezt mondtad: Miért zúgolódtak a pogányok, és gondoltak a népek hiábavalókat?” — Ezek a szavak a második zsoltárból való idézetek, és a második zsoltárt több codexünk is lefordítja; nézzük meg, hogyan mondják zsoltárfordításaink a Jordánszky Kódex „*rohantak fel*” kifejezését. KulcsK. 2.: „Myre zendwlenek nemzetek ees nepek hwsjagokath gondolanak.” ~ innen olvasva 2.: „Mire zendwlenek nemzetek, ees nepek hewsagokath gondolanak”. ~ DöbrK. 15. „Mire zöndölinek a nemzetek: es nepek hwsjagokot gondolanak.” — Amit tehát a Jordánszky Kódexben így írtak: *rohantak* (fel), az a Kulcsár- meg a Keszthelyi Kódexben *zendülének*, a Döbrentei Kódexben meg *zöndölinek*, Károli Bibliájában meg *zúgolódtak*. Vagyis: *rohan*, *zendül*, *zúgolódik* rokonértelmű szavak, a szóval való hangos kiabálást, zajongást jelentik.

A *rohan*-nak vagy származékának, a *rohanás*-nak ez a 'zajong, zendül', 'zaj, zendülés' jelentése más nyelvemlékeinkben is megvan. Pesthy Gábornak 1536-ból való Novum Testamentumában Máté ev. 27. 24. verse így van: „Lata Pylatus hogy semmyt nem haznalhatna, hanem hogy inkább fel rohanannak, wízet hozata kezet meg moſa a neep elewt, ees monda...” (63. lap). ~ MünchK. 68.: „Latuuā ke pilatus hog ſemít ſe haznalna dē inkab z a y lennē, viz veuē a nēp elōt megmoſa o kēzēt

mōduan...” Ez a rész bele van szőve a Winkler Kódex passiojába is, ott meg így következik: „Pilatus lathvan hogh jemyt nem haznalna de Incab nagyob zendōles lenne a neep kōzōthth vizeth vewen megh moĵa kezeth az neep elōthth mondwan...” (WinklK. 195.) ~ Károli: „Pilatus pedig látván, hogy semmit sem használ; hanem még nagyobb háborúság támad, vizet vévén, megmosá kezét a sokaság előtt, mondván...” — A Jordánszky Kódex ezt az evangéliumi részt Pesthy Gábor Novum Testamentum-ával rokon módon fordítja. JordK. 446.: „Lathwan azert pylatus mert jemyt nem haznalna, de ynkaĵ nagyob rohanás lenne a'neĵ kezeth; vyzet hozata, es meg moĵaa kezeet a' nep elōt mondwan...” ~ Vulg.: Videns autem Pilatus, quia nihil proficeret, sed magis tumultus fieret, accepta aqua, lavit manus coram populo, dicens...”

Nemcsak a régi nyelvben jelent a *rohan* 'zendül'-t, 'zajong'-ot, 'zúgolódik'-ot, Szamosháton e *rohan-t* műveltetőképzős származéka még mutatja ezt az eredetibb hangot is jelentő értelmet: *rohant* 'zúdit' (SzHsz.).

A *rohan* e 'zendül, zaj van, zaj lesz, zúgolódik, lezuhan' jelentése, a *rohant* 'zúdit' értelme, a *rohanás*, mely nem egyéb, mint 'zendülés, háborúság', vagyis 'tömegnek zúgása, zajgása,' már megmutatja, hogy *rohan*, *rohanás*, *rohant* kétségtelenül hangutánzó szó, olyan, amilyen a *zúdit*, *zendül*, *zaj*.

De mutatja a *rohan* hangutánzó eredetét a *lerohan* régi nyelvi 'ruo, corruo, einfallen, zu Boden stürzen' jelentése is, amilyen jelentést CzF. a korabeli népnyelvből idéz. „Sárból, vasból csinált lába öszveromla, teteitől fogva ottan *lerohana*” (RMK. II. 101. NySz.). — Hogy le ne *rohannyék* szakadgyon” (Com. Vest. 57. NySz.). — „A házak, mellyekben nem laknak, *lerohannak*” (Illy: Préd. I, 269.).

Nemcsak a tömeg, a nép *rohan* tehát, mikor kiabál, üvölt, zajong, zendül, zúgolódik, hanem a ház is *le-rohan*, mikor leszakad, összeomlik, még pedig azért, mert a ház összeomlása is nagy robajjal, zajjal történik. „Sokan meghalának a hosszú tornácznak *lerohanásából*” (RMK. V. 196. NySz.). A tornác *lerohanása*, azaz 'összeomlása', a *rohanó* fák meg a tömeg *rohanása*, azaz 'zendülése, zajgása' csak úgy lehetséges, ha a *rohan* hangutánzó eredetű szó. Ez a két jelentésváltozat tipikus hangutánzó eredetre mutat. Amikor a jelentésváltozatok egymáshoz való kapcsolata csak úgy lehetséges, hogy a szó, jelen esetben a *rohan* ige, nem csak valami időben lefolyható cselekvést jelent, hanem a cselekvéssel együttjáró hangot is kifejezi, kétségtelen, hogy hangutánzó eredetű szóval van dolgunk. Amikor a régi nyelvben a nép *rohan* (zendül, zúgolódik), e szó jelentésében elsősorban a tömeg zúgó, zengő, morajló cselekvését érzékelhetjük, ebben az esetben tehát a *rohan* ezt jelenti: 'zendülő, zúgolódó hangot ad a tömeg'. Amikor meg a ház *lerohan*, azaz, 'összeomlik', azt fejezzük ki: 'nagy robajjal, zuhanó hanggal összeomlik a ház, tornác' vagy az, ami. Ha tehát a *rohan* nem hangutánzó eredetű szó volna, nem mondhatnánk azt, hogy a nép *rohan* (= 'zendül'), és a ház, tornác *lerohan* (= 'robajjal összeomlik'). A *rohanás*-nak *zendülés*, *háborúság*, *zaj* a szinonim kifeje-

zése. Ezt nem én mondom, én a nyelvemlékekből ezt a jelenséget csak kimutatom, nem magyarázom bele az adatokba.

Láthatjuk tehát, hogy a *rohan* hangutánzó eredetét is meg lehet állapítani jelentéstani vizsgálat alapján, éppen úgy, mint a *kutat* hangutánzó eredetét.

A *rohan* többi jelentésváltozatának megmagyarázása már nem nehéz. Mai nyelvünkben, de már a kódexek nyelvében is jelenti a *rohan* ezt is: 'dobogva, robajjal fut a tömeg'. „Legottan a papanac (!) az zizeketh meg kemletec, es hertelenfeggel reaioc *rohananac* nag kealta ffall, es ivöltel ffall, mint a farkafoc az iohokra fogoc cikorgatvan efenec mind az zamtalan foc zizeketh meg óléc” (NádK. 473—74.).

A XVI. századi végvári vitézi életben a *rohan* azt jelentette: 'lovás, gyalogos csapattal falura, városra, kastélyra, hadi népre hirtelen reáront, rázúdul'. „Iria fld, hogi az my hadunkat hatra tericjw̄k, kik oda sem möntenek volna, ha az tieytök az my kegielmes feiedelmw̄nk jozagara nem *rohantanak* volna, ha mi azokat meg teritenw̄k”, — írja Musztafa basa 1576. március 25-én Miksának — „azt az ty hadatok nagi örömmel varna, es ismeg azonnal az mi kegielmes feiedelmw̄nk jozagara *rohanna*” (A BudBas. 87.). — A végvári vitézi életre vonatkozó sok adatból még csak ezt az egyet említem: „Annak vtanna jsmeg az hold jarasa szörent, februariusnak 16 napjan, vgian ezön vegbeliek, ezörnel teöb lo-uaggal, es hetzaz gialog puskassal, vionnan ezön Dorog falura *rohantanak*” (A Bud. Bas. 210., Vejsz basa Ernő főhercegnek, 1580. febr. 14.).

A *rohan* nemcsak azt jelenti tehát: 'a tömeg zug, zendül szóval)' hanem azt is: 'a tömeg kiabálva vagy nagy dobogással fut, vágató lovas csapattal vagy gyalog vitézekkel valakire vagy valamire rátör, valakin rajtaüt.'

Felsorolhatnánk még a jelentésárnyalatok igen gazdag változatait. Tudjuk, nemcsak tömeg *rohan* (= fut), hanem egy ember is *rohanhat*: „Megy, fut, rohan a számüött” (Tárkányi, 1857.) Sőt a halál is *rárohan* az emberre (NySz.), „Dolgára *rohanic*” (Zvon.: Post. I. 490.) valaki; és már a Jordánszky Kódexben megtaláljuk ezt az átvitt értelmű jelentést: 'a félelem meglepi': „*Rohannyon* hw̄ reayok feelelé es *reettenees*” (Móz. II. 15, 16, JordK. 42.). ~ Károlí: „Félelem és aggodalom *lepi meg őket*”, ~ Exodus XV, 16: „Irruat super eos formido et pavor”.

Van a *rohan* mellett a mai népnyelvben *röhen* is, jelentése 'hirtelen beáll, gyorsan fut' (MTsz.). „*Beröhen* a kaszálás: hirtelen beáll a kaszálás ideje.” „*Ránk röhen* az aratás: hirtelen beáll az aratás ideje” (Ipoly völgye, MTsz.). *Ki-röhent* kirohantat. „Az isten két medvét *kiröhentett* az erdőbül” (a prófétát kopasznak csúfoló gyerekre, Zala m. MTsz.). — Kétségtelen, hogy ez a *röhen* a *rohan* palatális hangrendű párja és hangrendi átcsapás útján keletkezett (HÖRGER: A hangrendi párhuzam. MNy. XXIII, 131.).

Van azonban a *rohan* mellett *rohog* is, ezt a MTsz. a *lohog* hangváltozatának tekinti. De jelentéstani meggondolás alapján azt kell mondanom, hogy a *rohog* nem a *lohog*-gal származik egy töről, hanem a *rohan-*

nal. Hiszen a *rohan* azt is jelenti: 'zendülő hangot ad a tömeg', *le-rohan* meg azt teszi: 'nagy robajjal, zuhanó hanggal összeomlik (ház, tornác, stb.)'. Ormányságban viszont „*Rohog* a csőves kukorica, mikor öntik szét a padláson. Alul kérdik: „Micsoda *rohogás* az?” — Rohog a táró, mikor valakit (a játékos lovászok) lábszárra hurkolt kötőféken húznak végig rajta: „Csakúgy *rohogott* a táró.” (Kiss Géza: Orm. 320—21.) Kiadatlan somogyi szójegyzékemben van a következő adat: „*Rohog* az eke, ha szároz a föld”. Adatközlőm ezt így magyarázta: „Ha kemény a föld, mikor feszigeti az eke a hantot, úgy »neszel«, hangot ad” (Csököly, 1942. aug. 8.). A *rohog*-nak e jelentésváltozatai a *rohan*-hoz vezetnek. Ugyancsak Ormányságban „*Rohog*: a gyomor, mikor morajlás fut végig rajta. „Csak úgy *rohogott* a gyomrom.” *Rohog* a káposzta, mikor lobogó lángon forr” (Kiss: Orm. 320.). Azt is teszi a *rohog*: „nagy lobogással és robajjal ég” (MTsz.). Megvan a *rohog*, 'erumpo, hervorbrechen' jelentéssel már régibb nyelvünkben is: „Az bestianak zájából egő tűz lang *rohog*” (Szöll. Dáv. 77. NySz.). Sőt megvan a *rohog* 'grunnio, fringultio, grunzen' jelentéssel a Virginia Kódexben is „Iwnek fertezetes diznok es *rohognak* vala wkwzótók” (VirgK. 112).

Láttuk mármost, hogy *rohan*-nak van *röhen* hangváltozata, a *rohog*-nak is van *röhög* változata. A *rohan* mellett lévő *röhen* azt jelenti: 'gyorsan fut' 'hirtelen bekövetkezik', de *röhencs*: 'ihogó-vihogó, minduntalan röhögő' (MTsz.). BÁRCZI a NyÚSz.-ra hivatkozva azt mondja, hogy a *röhög* mai értelmét (= rohes Gelächter) Faludi honosította meg (SzófSz.). Ez azonban tévedés, mert Bornemisza Péternek 1584-ből való prédikációjában ezt olvashatjuk: „Ihogok, vihogoc, röhögöc” (NySz.). De a *röhög*-nek nemcsak ilyen peioratív értelme van, Pázmány egész komoly hangulatú prédikációjában is előfordul a *röhög*, és azt jelenti, 'hörög a haldokló': „Mikor rekedez *röhögő* torkod, el-jő maga a halál” (Pázm. Préd. 74. NySz.). Az azonban tény, hogy legrégebb adataink a *röhög*-nek 'röfög' értelmét mutatják, de hasonlatként már emberre is vonatkoztatják: „Mit haznal embörnecc az imadflagba aiacait egbe verni, holoth az ziv nema, mert mikeppen az eröhönc zaua hangojflag nekülön, ol'an mint az diznocnac röhögese, ezönkeppen az imadflagnac aioytatofjag nekül, ol'an mint az tehennec bömbölefe”. (GuaryK. 120).

Amint tehát a hátsó hangrendű *rohan* (= zúgolódik, zendül a tömeg, dobogva, robajjal fut a csapat, ember) mellett van első hangrendű *röhen* (= gyorsan fut) ugyanúgy van a hátsó hangrendű *rohog* (= disznó röfög, csőves kukorica a padláson való szétöntésekor nagy robajjal szanaszét görög, morajlás fut végig a gyomron, nagy robajjal ég a tűz, a tarló *rohog*, mikor valakit lába szárára hurkolt kötéllel végig húznak rajta, *rohog* a káposzta, mikor forr; *rohog*: szántás közben a kemény föld „neszel”) mellett első hangrendű *röhög* (= röfög a disznó; az oroszánoknak kölke Apork. 67. NySz.; hörög a haldoklóknak a torka; ihog-vihog). *Rohan* ~ *röhen* ~ *rohog* ~ *röhög* tehát mind ugyanazon hangutánzó tőnek a származékai.

A *rohan* ~ *röhen*, *rohog* ~ *röhög* alapszava önálló hangutánzó szóként nem fordul elő nyelvünkben. Valószínű, hogy nem is volt meg soha.

A rohan, rohog, röhen, röhög tehát azok közé a hangutánzó igék közé tartozik, melyeknek csak analógiás úton képzett alakjai ismeretesek, alapszavuk külön nem él. Ilyen a lohol, lohog, lohad, kacaj, kacag is. A rohan ~ röhen, rohog ~ röhög végső -n, -g hangja tehát a mozzanatos -n (puffan, döbben, stb.) illetőleg a gyakorító -g (pufog, lükög, durrog, stb.) képzőjű igék hatására keletkezett.

4. A szén szavunk történetéhez

„A tűzgerjesztés magyar nyelvi kifejezéseinek történetéből” című dolgozatomban kifejtettem (Nyelv és Irod. I, 73—82), hogy szén szavunk eredeti jelentése 'tüzitapló' volt, és rámutattam arra, hogy a DONNER alapján PAASONENTól közös eredetűnek vallott, általában 'tapló, tüzitapló' jelentésű vogul, osztják, votják, cseremis, finn és lapp szavakkal közös eredetű a magyar szen > szēn > szén is. PAASONEN az említett összevetést „Die finnisch-ugrischen s-laute” c. munkája 127. lapján közli, a 168. pontban. PAASONEN munkáján kívül felhasználtam tanulmányomhoz természetesen TOIVONEN-KARJALAINEN: Ostjakisches Wörterbuch-jának megfelelő adatait is. Mindez világosan meg vagyon írván cikkemben, a Nyelv és Irodalom I, 77—78. lapján.

A Nyelv és Irodalom I. kötetét most ismertette RADANOVICS KÁROLY (NyK. LIX, 225—6), és a többi között a következőket mondja: „A NYIRI által felsorolt rokon nyelvi szók egybevetése LAKÓ GYÖRGY egyik régebbi cikkében is megtalálható” (NyK. L, 215—18. Én emeltem ki.)

Engedje meg RADANOVICS KÁROLY, hogy figyelmeztessem arra, hogy a fent említett finnugor szavakat nem LAKÓ GYÖRGY vetette össze, hanem DONNER alapján PAASONEN, majd UOTILA (SUS. Toim. LXV, 365), és ezekre pontosan hivatkozik is LAKÓ GYÖRGY. LAKÓ GYÖRGY tehát nem is igényli azt, hogy óreá hivatkozzam az említett finnugor szavak összehasonlításakor, hiszen ő is PAASONEN-re hivatkozik elsősorban, hiszen LAKÓ nem is etimológiai kérdésekkel foglalkozik abban a cikkében, hanem, mint cikkének címe is mondja: finnugor hang- és alaktani kérdésekkel (a cikk pontos címe: „Finnugor hang- és alaktani adalékok”).

RADANOVICSnak nem lett volna szabad így fogalmaznia, hogy „A NYIRI által felsorolt rokon nyelvi szók egybevetése LAKÓ GYÖRGY egyik régebbi cikkében is megtalálható”. T. i. PAASONENNél még régebben megtalálható, már 1918-ban, LAKÓNál meg 1936-ban.

Különben LAKÓNak azzal az alaktani magyarázatával egyetértek, hogy a chanti *sānəχ*, msi. *senjy*, udm. *seŋka* stb. -χ, -γ, -ka végződése kicsinyítő képző. Sajnálom, hogy cikkem írásakor LAKÓ fejtegetése elkerülte figyelmemet.

Ami már most azt illeti, hogy a magyar szen > szēn > szén etimológiailag azonos-e a chtÉ. *sān* 'Zunder' udm. *seŋka*, lpN. *čadna* g. *čana* 'fungus betulae, unde fomes praeparatur', fi. *sieni* 'gomba, szivacs' szavakkal, arra nézve elmondottam már okfejtésemet, de most hozzáteszek még valamit.

Kifejtettem, hogy a magyar *szen* > *szēn* > *szén* eredeti jelentése nem 'Kohle' volt, hiszen a régi magyar nyelvben meg a mai nyelvjárásokban még ma is megvan e szónak 'tűz' jelentése. Ráműtattam arra, hogy a finn *taula* 'Zunder' olyan balti jövevényszó, melynek indoeurópai rokonságában ilyen jelentésű szavak is vannak: 'tapló, égni, tűz'. A német *Zunder*-nek is ilyen jelentései vannak: 'tapló, tűz és Kohle'. Ha mármost azt látjuk, hogy van a magyarban egy *szen* > *szēn* > *szén* hangsorú szó, melynek régi nyelvi és mai nyelvjárási jelentése 'tűz', és vannak a rokon nyelvekben 'tűzitalpló' jelentésű olyan szavak, amelyeknek a magyar szóval való etimológiai kapcsolata ellen semminémű hangtani és jelentéstani kifogás nem emelhető: pl. chtë. *sân*, mari *šen* 'Zunder' stb., viszont a magyarban az idegen eredetű *tapló* átvétele után nem találjuk meg szókincsünk finnugor csoportjában a 'tapló' jelentésű eredeti szót, csak arra a következtetésre juthatunk, hogy a *szen*-nek kellett egykor 'tapló' jelentésűnek lennie, mert erre a fogalomra feltétlenül megvolt az eredeti szava nyelvünknek, mint ahogy a finn nyelvnek is megvolt az eredeti fgr. szava erre a fogalomra (a mai finn *sieni* hangtani előzménye); csak a balti jövevényszó *taula* < *takla* 'tapló' átvétele után elvesztette a finn *sieni* a fgr. korból származó 'tűzitalpló' jelentését, éppen úgy, mint a magyar nyelvbeli, eredetileg 'tűzitalpló' jelentésű *szen* > *szēn* > *szén*.

A magyarban 'tűz' és 'Kohle' jelentése maradt meg a *szen* > *szēn* > *szén* szónak, a finnben meg 'gomba', 'szivacs' jelentése a *sieni*-nek.

És ha azt is látjuk, hogy van a norvéglappban egy *čadna*, g. *čana* hangsorú 'fungus betulae, unde fomes praeparatur' jelentésű szó, és van ugyancsak a norvéglappban *čidna*, g. *čina* hangsorú 'Kohle' jelentésű szó: a 'fungus betulae, unde fomes praeparatur' jelentésű *čadna* szót és a 'Kohle' jelentésű *čidna* szót egymás hangváltozatainak kell tekintenünk: jelentésmegoszlással egyik az eredeti (a *čadna* = 'fungus betulae'), másik pedig az újabb (a *čidna* = 'Kohle') jelentés kifejezésére.

Végül megjegyzem, hogy ISZAMBAJEV N. I.-től a mari (cseremiszi) anyanyelvű szovjet nyelvésztől szegedi látogatása alkalmával két idevonatkozó mari adatot kaptam. ISZAMBAJEVnek ez a két adata azért rendkívül becses, mert saját szülőfalujának élő nyelvéből való, és a mindennapi élet gyakori kifejezése (köszönet érte!). Nyomdatechnikai ok miatt ISZAMBAJEV kartárs két adatának csak a mari *šen*-re vonatkozó adatát közlöm mari nyelven: „Acéllal tűzkövem van, taplóm — mari nyelven *šenem* (= előmagyar: *szenem* 'taplóm') — nincs tüzet csinálni.” A másik mondat így szól: „Acéllal és tűzkövel tüzet verve, taplóra — mari nyelvben *šenəš* (= előmagyar: *szepny) — kicsiholom” (Szovjetunió, Baskir Autonóm Köztársaság, Kacsmaş falu).

A mari acél-kova-tapló tűzszerszám szikrafogó anyagát tehát a *šen* szóval jelölik, jelentése: 'tűzitalpló'. E mellé a mari adat mellé nagyon odaillik ez a magyar nyelvi adat: „*szenes*: 'pipásoknak tűzszerszám tartó erszénye'” (Baranya, MTsz.).

5. A szerint névutó eredetéhez

FARKAS VILMOS „Hozzászólás az *-ént*, *-ként*, *-nként* határozóragok eredetének kérdéséhez” c. cikkében foglalja a *szerént* ~ *szerint* névutó kialakulásával is (MNy. LIII, 98). Megemlíti, hogy „A *szerint* ~ *szerént* névutót a *szer* főnév *-ént* ragos származékának szokták tekinteni...” Majd a névutó *-ént* suffixumát tárgyalva, ennek lehető lat. *-é-+loc.-n-+loc. -t* ragos szerkezete mellett rámutat arra is, hogy lehet az *-é-* birtokos személyrag is, az *-n- + t* pedig loc. ragok. Ez esetben a *szerént* birtokosjelzős szerkezetnek volt a birtokszava eredetileg.

Ehhez a kérdéshez a MNy. ugyanezen számában hozzászól PAIS DEZSŐ is (MNy. LIII, 213—14), és megjegyzi, hogy „Több mint két évtizedes Ötvös-kollégiumi és egyetemi foglalatosságaim során gyakran szoktam „tanítani” hogy a *szérent* ~ *szérint* névutóban az *nt* előtti *é ~ i > i* elem egyes 3. személyű birtokos személyragból ered...” (MNy. LIII, 213). Majd így folytatja: „A nézet nyomtatásban való közzétételét a *szér* főnév tartozékait tárgyaló és lényegében több mint tizenöt éve elkészült monográfiámban terveztem. Sajnos, ez annyira megdagadt, hogy a Melich-Emlék egyik cikként 1942-ben napvilágot látott „Szerszám” után nem tudtam előhozakodni a többivel. A körülményekben vagy saját körülményeimben alig remélhető olyan változás, hogy az említett tárgykörben foglaltak egészének részletes kifejtése sajtó alá kerülhetne...” Majd ezután tovább foglalkozik a *szérent* ~ *szérint* alaktani magyarázatával, s a *szérent* *-é-jét* eredet tekintetében határozottan személyragnak nevezi.

Mindezekhez a következők megjegyzéseim vannak. „A *had* és a *szér*” című tanulmányomban én is foglalkoztam a *szér* eredetével is, a *szérint* névutóval is (Nyelv és Irod. II, 117—132). A „Nyelv és Irodalom” II. kötete 1957. május elején jelent meg, van neki különnyomata is, de a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1957. ápr. 25-i felolvasó ülésén is előadtam ilyen címmel: „A *sodrás* és a *fonás* műveletének hatása egy magyar szócsoporthoz kialakulására.” Emlékezetem szerint PAIS DEZSŐ nem volt jelen előadásomon, ezzel magyarázom azt, hogy a *szérent* ~ *szérint* névutóval foglalkozó cikkében nem említi meg az én tanulmányomat, olvasni meg bizonyosan nem olvasta. Arra nem gondolhatok, hogy PAIS DEZSŐ készakarva hagyta említetlenül dolgozatomat. A MNy. LIII. kötetének 1—2. száma 1957. augusztusában jelent meg.

Különben a *szérent* ~ *szérint* névutó — függetlenül FARKAS VILMOS-tól és PAIS DEZSŐTől — én is inkább a *szér* főnév *-é-* személyragos *+ -n + -t-* határozóragos alakjának tartom (Nyelv és Irod. II, 123—125).

Még csak annyit ehhez a kérdéshez, hogy PAIS DEZSŐNEK „Szerszám” című Melich-Emlékbeli dolgozatát kellő helyen mindig idéztem (Nyelv és Irod. II, 118, 119, 123). Sőt hivatkoztam PAIS DEZSŐNEK a MNy. XLIX. kötetbeli, 1953-ban írt következő lapalji megjegyzésére is: „Szerszám» című dolgozatom bevezetésében (Melich-Emlék 301) — mondja PAIS — jeleztem, hogy a *szér*-rel kapcsolatos — részben az egyetemen előadott — vizsgálódásaimat a MNy.-ben teszem közzé. Azóta, 1942. óta ez a közlés nem történt meg, és nagy kérdés, megtörténik-e valaha...” (MNy. XLIX, 459; az én kiemelésem). — «Én tehát PAIS

DEZSŐnek e megjegyzése által etikailag felmentve éreztem magamat attól, hogy tovább is várjak kutatásaim eredményének közzétételével, hiszen nemcsak 1953-ig nem tette közzé PAIS DEZSŐ a *szér*-re vonatkozó vizsgálódásait, hanem 1956-ig sem, holott neki van annyi közlési lehetősége, mint bárki másnak.

Végül SZÉPE GYÖRGYnek „A *had* és a *szér*” című dolgozatomról írt — lényegében méltányoló — megjegyzéseiről (Nyr. 81:357) a következőket mondom. SZÉPE (és KELEMEN az előadásom utáni felszólalásában) nem fogadta el azt a véleményemet, hogy a *szér*int „elvont formaszó”, továbbá ilyen „szóelemek”, mint *-szér*, *-szérű* közvetlenül a konkrét jelentésű (‘növényi rostból, állati inból sodrott anyag, sodrék, fonál, zsinór sere, kötél sodrott ága’) *szér* szóból alakult.

Miért nevezik a magyarok a kút gémjét *gém*nek? — Azért, mert az országban rengeteg volt a *gém* (madár), és a magyar embernek a kút ágason mozgó részéről a *gém* hosszú nyaka jutott az eszébe, ezért a *gém* (madár) nevét az egész társadalom átvitte a kút fent nevezett tartozékának a jelölésére is. De ahhoz, hogy ez megtörténhessék, a magyar tájnak, a vízi életnek erre a jellegzetes madarára, ennek sűrű előfordulására volt szükség, és bizonyos, hogy olyan tájon, ahol *gém* (madár) nincs, ilyen képzet-társítás sohasem történhetnék.

Miért van a *szér*-nek olyan sok jelentésárnyalata, annyi származéka, miért keletkezett belőle „elvont formaszó”, sőt „szóelemek”? — Azért, mert a sodrás és a fonás, a serítés, a kötél és a fonálkészítés minden családnak munkája volt, s a *szér* meg nélkülözhetetlen anyaga, szerszáma volt a régi társadalomnak. Mivel minden nagycsalád maga serítette, ser-te a fonalat, és maga készítette belőle a hálót, a fékét, a hámot meg egyéb kötelet meg sok más egyebet, világos, hogy ilyen fontos művelet, munka és ilyen fontos anyag és szerszám, serítéssel sokféle felhasználható és felhasznált matéria neve sokféle asszociációra adott alkalmat, sok jelentésváltozat és sok származék kialakulására. Ha csak a szó mai jelentéseit nézzük, és nem nézzük a vele kapcsolatos életet és kort, jelen esetben: a *szér* történetével kapcsolatos régi kori munkát és anyagot, megállapításunk felemás lesz, helytelen lesz.

A *-szérű* ma lehet „szóelem”, de 1546-ban, Fekete Imre nyelvjárásában még nem volt az. Hiszen éppen arra mutattam rá, hogy Fekete Imrének „Az erős és istenfélő vitéz Sámsomról” szóló „história”-jában, ennek „*Hétszerő* kötéllel Sámsomot megköté” mondatában egy nyelvi változás keletkezését, csíráját szemlélhetjük. Mert senki sem tagadhatja, hogy a *szérő* jelentése itt ‘ágú, sodrékú’, hiszen ezt Károli és a Jordánszky Kódexnek az iménti szöveggel párhuzamos helyei kétségtelenül igazolják (vö.: Nyelv és Irod., II, 125), és hogy ez a kiindulása a mai *-szérű* szóelem kialakulásának, azt a *szérű*-nek többi adata, azoknak jelentéstörténeti és szerkeztörténeti mozzanatai jól mutatják.

Mi a kiindulása a *-szér* szóelem történetének?

A két *szér* fék, a két *szér* kötőfék, a fél *szér* hám, továbbá a két *szérrel* vont arannyal hánt atlac szoknya két *szérrel* vont és más efféle ki-

fejezése, melyekben senki sem tagadhatja a *szër* konkrét jelentésének jelenlétét.

Hát a *szërént*-nek hol a kezdete?

Az ilyen kifejezésekben: „*Szerivel* kell bänni a fonallal, ne-hogy összeduvaggyon” (MTsz.), azután: „*zereuel* mynd egy-mas vtan” (minden gondolatit megmondá), azután: *szëre szërént*. „Mynd ezenkeppen *zere zerent* meggondolwan...” (NySz.).

A *szër* sokféle jelentéságai, származékai a XV. század közepén már teljes gazdagságukban pompáznak. A Bécsi K.-ben megvan a *szër* főnév, a *szërént* névutó sokféle kapcsolatban, a -*szër* rag, a *szërész*, *szërző*, *szërzés*, *szërzet*, *szërzetés* származékok (MÉSZÁROS JULIA: A *szër* és származékai a Bécsi Kódexben. Kézirat), annak bizonyosságára, hogy nagyon régi szavai ezek nyelvünknek, olyan korban keletkeztek, amikor a *szër* eredeti jelentése még általánosan ismert volt, s a -*szërű* meg a -*szër* szóelem és a *szërént* > *szërint* elvont formaszó jelentéstörténete e szóelemeknek és elvont formaszónak *szër* szavunk eredeti jelentésével való szoros kapcsolótát ('sodrott, serített anyag') az újabb nyelvi elemek asszociációinak forrását a középmagyar nyelv és némely mai nyelvjárás még világosan mutatja („*Hétszerő kötéllel* Sámsomot megköté”; „*két szër fék*”, stb., „*két szërrel* vont arannyal hánt”, stb.; „*Szerivel* kell bänni a fonallal, ne-hogy összeduvaggyon”; „*szërével*, mind egymás után”; „*szëre szërént*”).

NYIRI ANTAL

A SZEMÉLYBELI EGYEZTETÉS A VONATKOZÓ MELLÉKMONDATOKBAN

Ha egy vonatkozó mellékmondat — közvetlenül vagy közvetve — a főmondatnak olyan részéhez kapcsolódik, amely első vagy második személyűnek minősül, akkor ez a nyelvtani személy átsugárzik vagy átsugározhatik a mellékmondatot bevezető vonatkozó névmásra. Mivel a vonatkozó névmás nem csupán kötőszava, hanem egyben valamilyen mondatrésze is a mellékmondatnak, a személyátsugárzásnak egyeztetési következményei lehetnek. Ilyen jellegű személybeli egyeztetési problémával akkor kerülhetünk szembe, ha a vonatkozó névmás a mellékmondatban (1) az alany vagy (2) a tárgy szerepét tölti be, továbbá abban az esetben, ha a vonatkozó mellékmondatban (3) birtokos személyragos szó vagy (4) visszaható névmás fordul elő.

A jelzett egyeztetési problémákat nyelvtani irodalmunk eddig vajmi kevés figyelemben részesítette, egy részükről tudomást sem szerzett. Ez alkalommal a mai nyelvhasználat szempontjából szeretném szemügyre venni őket, elsősorban a jelen vagy a közelmúlt nyelvi adatai alapján. Példáim között a szokásosnál nagyobb arányban fognak előfordulni versidézetek. Ennek az az oka, hogy az említett szerkezetű mondatok a költői nyelvben az átlagosnál jóval sűrűbben jelentkeznek, egyes lírikusokra pedig — például Kosztolányira — különösen jellemzők. A vizsgálandó kérdések tehát a dolog természeténél fogva részben versmondattani jellegűek.

1. A főmondatnak első vagy második személyű részére vonatkozó mellékmondatokban a vonatkozó névmás legtöbbször az alany szerepét tölti be. Mivel ez a mondat típus a felsoroltak közül — ismétlem — a leggyakoribb, nem véletlen, hogy éppen az itt felmerülő egyeztetési kérdés az, amellyel eddig részletesebben foglalkoztak, helyesebben foglalkozott egy nyelvtudósunk, KLEMM ANTAL nagyszabású művének, a Magyar történeti mondattannak „A vonatkozó mondat állítmányának személybeli egyeztetése” című LXV. fejezetében. Az említett részletességet azonban csak viszonylagosnak mondhatjuk, és éppen ez a körülmény teszi lehetővé, hogy ezt a fejezetet teljes egészében idézzük:

„Ha a vonatkozó névmás alanya a mellékmondatnak, akkor állítmánya személyben megegyezik a főmondat azon szavával, amelyre a névmás vonatkozik (a németben rendszeren 3. személyű állítmány: *Ich, der an allem schuld ist.*): *en ky vagyok ystennek fya. yol tudom. JókC.* 51 *En vagyok ky gonozt zolek. Uo. 158 Jaj nekem szegénnek, Ki most*

útra indulok. RMK. 15:131 *Én*; az ki az előtt *jácottam* szerelemnek édes uerséuel, *küszkettem* Viola kegyetlenségével... mostan fegyuert s Uitézt. éneklek. Zrínyiász 1:1 *Engem* is illy év hozza fényre... *ki* előbb a lányka szépségén *függtem*. VörZal. 1 *Én*, *ki* évek óta hallgatásban *sinylek*, most irjak. Ar. IV. 67 Tán csak én vagyok, *ki* szükségesnek *gondolom*. Uo. V. 150 *Én* öreg ember vagyok, *ki* örökös dilemmák közt *élek*. Móricz Ker-Ferkó. 350 Mi atác *ki* *vag* mennëcbën. MünchC. 23 Múza, *te*, *ki* nem *jársz* idres-bodros kontytyal, vézna bőrödét sem *fested* bécsirongygyal. ArNCz. 1 *Te* voltál az, *a'* *ki* tegnap erre *mentél*. Vers. MGram. 412 *Tik* voltatok azok, *kik* tegnap az ablakot *betörtétek*? Uo. 401 *Én* voltam az, *a'* *ki* tegnap tégedet *kerestelek*. Uo. 440 *Mi* valánk a legelsők, *kik* tenni *mertünk* a honért. Pet. *Tí*, *a'* *kik* én-velem *meg-maradtatok*. PázmPréd. 17 Kinos hatással volt tudósításod reánk, *kik* mély levertségben *vagyunk*. Ar. IV 248 Félre, kislelkűek, *a* *kik* mostan is még kételkedni *tudtok*! Pet. Ha állítm. névszó, értélmező is van a főmondatban, néha ezzel egyezik meg a von. mondat állítmánya: Magam Valék, *ki* őt a pártosok dühétől *Oltalmazá* s Konstantinápoly estét *Eszközlé*. KisfK.R. 12:203 *Én* a boldog, *Ki* azt karjára fűzheti Uo. 263 Uzsorás vagyok, *ki* nagy kamatot *von* potomságért. Kemény: Gyulai 1:318 *Te* vagy az a szép *virág*, *aki* az én életemet mindég megészí? NyF. 51:16 *Té* vagy-é az, *a* *ki* a fiaimot *mégmëntette*. NépkGy. 9:12" (i. m. 491—2).¹

A vonatkozó mondatok aszerint, hogy milyen mondatrészszel egyértékűek, többfélék lehetnek. Ha KLEMM példamondatait megvizsgáljuk, azt tapasztaljuk, hogy közöttük jelzői és állítmányi mellékmondatok szerepelnek. Ezekben pedig az egyeztetés nem alakul teljesen azonos módon, sőt — mint látni fogjuk — az egyes jelzői mellékmondatok között is különbséget kell tennünk abból a szempontból, hogy milyen jelzőnek felelnek meg, és a főmondatnak miféle mondatrészére vonatkoznak.

a) A személyátsugárzás azokban a vonatkozó mondatokban érvényesül legerősebben, amelyek közvetlenül kapcsolódnak a főmondatnak valamelyik első vagy második személyű mondatrészéhez, elsősorban a személynévmáshoz, ide számítva természetesen a személynévmásnak nemcsak alanyesetben álló, hanem tárgyként, sőt határozóként szereplő alakjait is. Ezeknek az első vagy második személyű személynév-

¹ Figyelemre méltók Verseghy megjegyzései: „Mikor a visszaterő *a'* *ki* az előtte álló személyes névpótólót illeti, ígéjét ugyanezen személyessel kell megegyeztetni, mint *te* voltál az, *a'* *ki* tegnap erre *mentél*, nem pedig *ment*; *a'* miből kitérjük hogy az *a'* *ki* még *a'* személyt is kipótollya. Kivéven az *Uram*, *Uraim*, *Affzonyom* és *a'* többi hasonló megjzólításoknál, melyek magokban *a'* második személyt foglallyák; mert itt az ígét, *a'* bevett emberségnek okáért, *a'* harmadik személybe teffzük, mint *Uraim!* *kik* neki már több kegyelmet mutatni *méltóztattak*, *a'* természetesebb de *a'* bevett zokás miatt illetlen *méltóztattatok* helyett" (MGramm. 412—3); továbbá: „Ha *a'* visszaterő névpótóló az előre mentt személyes névpótólóhoz tartozik, amannak ígéjét *a'* személyessel kell megegyeztetni, mint *én voltam az, a'* *ki* tegnap tégedet *kerestelek*, hol *a'* *ki* névpótólónak ígéje *kerestelek* az előre mentt *én* személyes miatt. az elsőben áll" (uo. 440). — Mint a későbbiekben látni fogjuk, Verseghy példáiban, ma már nem követelnénk meg szigorúan az első személy használatát a harmadik helyett, vö. különösen e dolgozat 1. e) pontjával.

másra vonatkozó értelmező jelzői (értelmezői) mellékmondatoknak. (vö. RÁCZ—KÁROLY: MNy. LIII, 403) állítmánya szinte kivétel nélkül első, illetőleg második személybe kerül: „Az a kérdés mármost, hogy én, aki kétségbeesett optimista *vagyok*, mi szándékban voltam ezekkel az írásokkal, amikbe nem hazudtam bele semmi optimizmust” (Móra: Földhözragadt Jánosék 1932-ben. Kincsásás halottal. Bp. 1957. 134); „Áldlak, mert engem is, *ki* halkán s meghatottan | *Szólok* hozzád, a lelked ó hányszor megvigasztalt...” (Tóth A.: Ady Endrének); „Képzelteti elvtársam, mit jelent, hogy saját autóm van *nekem*, aki annyi évtizeden át, mindig csak a más kocsijával *bibélődtem*” (Népszabadság. 1957. aug. 11. 4); „*Te*, aki babonás *vagy* és *híszel* a kísértetekben, nem fogsz ezen csodálkozni, de engem valami különös félelem fog el” (Mikszáth: Két választás Magyarországon. Bp. 1956. II, 19); „A koronát meg az országalmát pántos ládában viszi a kormány, s *téged*, aki a magyar költészet koronája *vagy*...” (Németh L.: Történeti drámák II, 208); „Boldog bölcs, eltűnődve nézek én rád, | *Ki* úgy *díszítéd* föl magányodat, | Hogy gazdagabb volt, mint ott künn az élet” (Juhász Gy.: A bölcs); „Két hosszú padosor volt az iskola-teremben; s *mi*, akik akkor *jöttünk* az elsőbe, mind azokba a padokba kerültünk, amelyek jobbkézre estek tőle, vagyis az ablakok mellett sorakoztak” (Tamási A.: Bölcső és bagoly. Bp. 1957. 197); „Hanem *minket*, akik itt, — kívül hűsá végtelenjén, — végtelenje színe fennjén — *kivirágzunk* egy kicsit, — egyenkint e roppant — kéz a nagy sötét Maroknak tompa végtelenébe roppant — ...” (Babits: Isten kezében); „Csak meg ne feledkezz *rólunk*, akik, ha nincs is semmi külön érdemünk benne, az alapköveid *voltunk*” (Gábor A.: Doktor Senki. Bp. 1957. I, 222); „Bocsássatok meg *ti*, | *kik* még *tartóztatok*” (Kosztolányi: Vendégség közben); „Én állat volnék és szégyentelen, | *nélkületek*, *kik* *játszotok* velem —” (József A.: Le vagyok győzve ...).

A személyátsugárzás akkor is végbemehet, ha az első vagy második személyű névmás nincs kitéve a vonatkozó mellékmondat főmondatában.

Legtöbbször az első vagy második személyű alanyt nem jelöljük külön személynévmással. Az ún. rejtett alanyra vonatkozó értelmezői mellékmondatok az alanyi mellékmondatra emlékeztetnek: „Vagyok az ostoba anyag cselédje, | *Ki* úr *voltam* a szellemek fölött” (Kosztolányi: Vázlat); „Egy vagy | titkaimmal is, *ki* *tudod* a percet, | melyben angyal száll le kopott szobámba | s rezzen a hárfám” (Kosztolányi: Annyi ábrándtól remegett a lelkem... A bús férfi panaszai); „De fölnőttünk már valahára, | *kik* nem *tudjuk*, mi az vigan élni...” (József A.: Fiatal életek indulója); „Csak vesztenétek velem, ha változnátok, *kik* a le[*g*]boldogabb osztály *vagytok* Magyarországon” (Mikszáth: Két választás Magyarországon I, 10).

Ritkábban a meg nem nevezett első vagy második személyű tárgyra is vonatkozhat mellékmondat. Az ilyen értelmezői mellékmondatok a tárgyi mellékmondatra hasonlítanak: „Rossz végzet tölté fűrtömet tömötté, | mert szomszéd szemek szögletes-zömökké | nyomtak, *ki* szépnek, szabadnak *születtem*, || s nemes-rohadni napmagányt *szerettem*” (Babits: Magamról); „Csodállak, *aki* *jöttél* e vig Kánába s *készítsz* | Setét erős bort nekünk könnyeid szent vizéből...” (Tóth A.: Ady Endrének). — Arra is akad példa, hogy a ki nem tett személynévmási birtokos jelzőre vonat-

kozik a mellékmondat; ez tehát olyan értelmezői mellékmondat, amely a birtokos jelzői mellékmondatra emlékeztet: „Fogadd üdvözetünket, | *Kik* téged ünnepelvén | Az Embert *ünnepeljük*...” (Juhász Gy.: Forel Ágostonnak). — A következő, szokatlan szerkesztésű vonatkozó mellékmondat pedig az első személyű személynévmás részeshatározói alakjához (*nekem*) kapcsolódnék, érdekes módon azonban az *annak* rámutatószó utal rá: „*S aki* azelőtt *mentem* is volna iskolába s nem is, *annak* hétfő most messzinek tűnt, pedig már csütörtök lehetett vagy péntek” (Tamási Á.: Bölcső és bagoly 192).

Látjuk tehát, hogy azokban az értelmezői vonatkozó mellékmondatokban, amelyek az első vagy második személyű személynévmáshoz közvetlenül kapcsolódnak, a személyátsugárzás következetesen érvényesül. A vonatkozó névmás felveszi az első, illetőleg második nyelvtani személyt, s ha a vonatkozó mondatban az alany szerepét tölti be, a vonatkozó mondat állítmánya személyben megegyezik vele, azaz első, illetve második személybe kerül. Ez az egyeztetési szabály olyan erejű, hogy még az elhallgatott személynévmásra vonatkozó mellékmondatokban is érvényre jut.

Ha az említett szabály alól mégis találunk kivételt, akkor ezt a magyar nyelv nyelvtani rendszerétől szokatlanul eltérő nyelvi jelenséget valamiféle különleges írói szándék hozhatta létre. József Attila mintegy kívülről szemléli önmagát, mikor ilyen sorokat ír le: „*Ó, mi vár még | reám, ki* immár *néma, hangtalan*” (Csend). Hasonló okból hasonló módon szerkeszti egy mondatát Kosztolányi is: „*Megsiratom magamat, ki* ma él...” (Lám ma újólág... A bús férfi panaszai). Ez a mondat egyébként azt a ritka esetet is példázza, amikor az értelmezői mellékmondat nem személyes, hanem visszaható névmásra vonatkozik.

b) Némileg másképpen alakul az egyeztetés akkor, ha a főmondatban levő első vagy második személyű személynévmásnak értelmezője van, s a vonatkozó mellékmondat az így létrejött értelmezős szerkesztéshez tartozik. Ilyenkor nem föltétlenül értelmező jelzői, hanem többnyire egyszerű tulajdonságjelzői vonatkozó mellékmondattal van dolgunk. A mellékmondat ugyanis elsősorban a személynévmás értelmezőjére vonatkozik, rendszerint annak tulajdonságjelzőjét fejt ki, s a személynévmáshoz csak az értelmezőn keresztül, azaz közvetve kapcsolódik. Általában azonban ez a közvetett kapcsolat is elegendő ahhoz, hogy a személyátsugárzás bekövetkezzék. Az is lehetséges, hogy a mellékmondat a személynévmással és az értelmezővel szimultán vonatkozásban van. Ez a körülmény még jobban elősegíti a személyátsugárzás érvényesülését. A vonatkozó névmás tehát kölcsönveszi az értelmezett személynévmásnak első, illetve második személyét, s ha a vonatkozó mondatban az alany szerepét tölti be, a vonatkozó mondat állítmánya személyben megegyezik vele, azaz első vagy második személybe kerül: „*Én Jónás, ki* csak a Békét szerettem, | harc és pusztulás prófétája lettem” (Babits: Jónás könyve III, 10); „*Aranyt neked, aranyt, tömjént és mirrhát, | a kisdednek, a dacosan nővőnek, | ki fölkanyarodsz új koroknak ormán...*” (Kosztolányi: Úgy írom néked, kisfiam e verset... A bús férfi panaszai); „...*mi, magyar nyelvészek, akik* a magyar nyelvtörténetnek, valamint a nyelvhasonlítás-

nak idevágó tényeit ismerjük, tisztában vagyunk azzal, hogy a nominalis mondat nem melléktípus” (Pais: MNy. XLVI, 207).

Az említett szabály azonban nem kizárólagos érvényű. Előfordulhat ugyanis, hogy az író a jelzői mellékmondatot csupán az értelmezőre vonatkoztatja, így a vonatkozó névmásnak és a személynévmásnak közvetett kapcsolata is megszakad, s a vonatkozó névmásra nem sugárzik át a személynévmás személye. KLEMM — mint példáiból kihámozható — talán részben az efféle mondatokról írja: „Ha állítm. névszó, értelmező is van a főmondatban, néha ezzel egyezik meg a von. mondat állítmánya” (i. h.; a ritkítás tölem. R. E.). Ilyenkor a vonatkozó mellékmondat állítmánya harmadik személybe kerül: „Cibáljátok köpenyje szögletén, | ha nincs erőtök, majd segíték én, | a boldog örült, ki mindent leront” (Kosztolányi: Gyilkosok); „Mi nem búcsúztunk el soha, | Két meghitt, régi cim-bora, | Ki együtt harcolt, álmodott” (Juhász Gy.: Móra Ferencnek).

Újabb irodalmunkban nem ritka az olyan meglepő mondatszerkezet, amelyből az értelmezett szó elmarad, s így az értelmező nagyobb önállóságot kap. Ezzel a mondatípussal nemrégiben részletesen foglalkozott HERCZEG-GYULA (Nyr. LXXX, 55). Szerinte elsősorban az értelmezett alany hagyható el. Ehhez hozzátehetjük: többnyire az értelmezett első személyű alany. Így van ez a HERCZEGTől idézett Tóth Árpád-sorokban is; „Álmodtam, húsz éves gyerek, | Milyen leszek majd mint öreg”; „Huszon-hét esztendőm viszem batyumban, | Elfáradt vándor, céltalan uton” (i. h.). Efféle mondatok elég gyakran fordulnak elő Juhász Gyulánál s — mint HERCZEG is mondja — Babitsnál is. Csak azt nem értem, miért állítja HERCZEG, hogy Kosztolányi műveiből hiányoznak (i. h.), mikor bőven lehetne onnan is idézni ilyeneket: „Az időm azzal ölöm, | ezt a semmit örö-löm, | árva molnár örö-löm . . .” (Unalom); „Diákkoromban, vékony kis le-gényke | fölnéztem a didergő csillagokra . . .” (A bús férfi panasza); „Sak-koztunk egyszer három nagydiákok | vörös tűznél, szigorú téli éjjel” (uo.); stb. — Egyébként már SIMONYI is idéz Báróczi nyomán Révaitól ilyen mondatot: „Eszedbe jutottam szegény barátod” (A jelzők 134). Vö. még PAPP ISTVÁN: MNy. XLVI, 23; KLEMM, i. m. 137 és PaisEml. 230.

Mi történik abban a ritka esetben, ha a jelzői mellékmondat ilyen önállósult értelmezőre vonatkozik? Azt várhatnók, hogy ilyenkor a személysugárzás nem érvényesül, hiszen az értelmezőnek az értelmezett személynévmással való kapcsolata nagyon meglazul, az értelmező töle szinte független mondatrészre — látszólagos alannyá — válik, tehát a rá vonatkozó mondat állítmánya harmadik személybe kerül. Valóban, így van ez József Attilánál: „Ó, zordon szépség, trónusodhoz jöttem, | bús koldusod, ki elfáradt szegény” (Ó, zordon szépség . . .). De ellentétes, személysugárzásos példa is idézhető — éppen Kosztolányitól: „Ahányszor néztük [ti. az arcképet], remegett a felkünk, | múlt és jövő, akik egymásra leltünk . . .” (Rózsa).

Az elhallgatott, de értelmezett személynévmás nemcsak az alanynak, hanem más mondatrésznek a szerepét is betöltheti. Az önállósult értelmező ilyenkor látszólag ennek a mondatrésznek helyébe lép. Ha erre az önállósult értelmezőre jelzői mellékmondat vonatkozik, ugyanaz a helyzet

állhat elő, mint az előbbi mondatokban: a személyátsugárzás érvényesülhet is, meg nem is. Ezt a kétféle egyeztetési lehetőséget finom költői esz-közként használja fel Juhász Gyula „Nefelejcs” című versének I. felében:

„Bús Morva mentén árva kis Szakolca,
Emlékszel-e a régi vándorodra,

Ki itt *tanyázott* két keserű évet
És bús ifjúból bölcs öreg legény *lett*?

Ki szelek szárnyán *sóhajtottam* vissza
A Tisza táját vágyó *dalaimba*

S úgy *álltam* árván a magyar határon,
Mint Toldi ős a nyári pusztaságon

És úgy *idéztem* büszke Budapestet,
Mint bánatos szerelmes, aki szenved

És úgy *idéztem* az öreg Gvadányit,
Mint tékozló fiú, ki hazaáhit.

És úgy *öleltem* a szláv mélabút itt,
Mint beteg nővért, aki édesbúsít.”

Az olvasó eleinte nem gondolhatja, hogy az első versszakban a *régi vándorodra* kifejezés mögött maga a költő rejtőzik. A *régi vándorodra* szerkezet ugyanis kezdetben önálló határozónak látszik, amely egy harmadik személyt jelöl. Ezt az illúziót fokozza, hogy a hozzá kapcsolódó első vonatkozó mondatpárban — a második versszakban — harmadik személyűek az állítmányok (*tanyázott, legény lett*). Csak a harmadik versszaktól kezdődő, egymással kapcsolatos viszonyban álló vonatkozó mondatok láncolatában lelezi le magát a költő. Az első személyű állítmányok (*sóhajtottam, álltam, idéztem, öleltem*) fokozódó erővel korrigálják a szándékosan keltett tévhitet, s világos lesz, hogy a *régi vándorodra* szerkezet nem önálló határozó, hanem az elmaradt első személyű határozónak értelmezője, tehát így értendő: *rám, régi vándorodra*. A költő szemérmes énje, amely kezdetben hátrahúzódott, homályba burkolózott, egyszerre csak kitárulkozik a meghitt ismerős előtt: saját magáról beszél, mikor a bús Morva menti árva kis Szakolcát régi vándorának emléke felől faggatja.

c) Értelmezett személynévmásnak tekinthető — tágabb értelemben — a megszólítás is (vö. SIMONYI, A jelzők 134; KOLESZÁR ANDOR, A megszólítás mint mondatrész). A megszólításra vonatkozó jelzői — rendszerint tulajdonságjelzői, ritkábban értelmezői — mellékmondatokban is megfigyelhető a személyátsugárzás. Mivel a megszólítást — a többes szám első személy szórványos előfordulását nem számítva — a második személyhez intézzük, a hozzá kapcsolódó jelzői mellékmondat állítmánya második személybe kerülhet. A harmadik személyű „magázó” megszólítások a személyátsugárzás szempontjából nem jönnek számításba.

A második személyhez intézett megszólítások kisebbik részében valóban ott találjuk a második személyű névmást és annak értelmezőjét: „*Ó te Jövő, aki jössz és senkise sejt, hogy itt vagy; | jössz és senkise lát, jössz sűrű fátyol alatt, | mit hoztál, idegen?*” (Babits: Május huszonhárom Rákospalotán); „*A szátokra veszitek ennek a derék embernek a nevét, ti semmiházi szemétnépek, akik még azt se érdemlitek meg, hogy Sándor a hétköznapló csizmáját hozzátok kenje!*” (Móra: A Sándor körül. Kincsásás halottal 247). — A megszólításként álló értelmezős szerkezet egyébként lehet fordított is (a személynév más benne az értelmező): „*Jajjaj, édesapám, | halott édesapám, egyetlen, igazi | férfitrokonom te, aki úgy szerettél, ha most látnál engem?*” (Kosztolányi: Mint a magnézium . . .).

A legtöbb megszólításban azonban nem szerepel a személynév más, a rá vonatkozó mellékmondatba rendszerint mégis belesugárzik a második személy: „*Kedves olvasó, aki most elindultál, hogy utánam gyere be-tűim erdejébe, joggal várod el tőlem, hogy mondjak valamit Schenk I. Jánosról, regényem hősről!*” (Gábor A.: Doktor Senki I, 18); „*Bethlehem leányi, kik anyák voltatok, | Ne irigyeljétek e kettős bánatot, | Ne irigyeljétek!*” (Arany: Ráchel siralma). — Előfordulhat, hogy a megszólításra vonatkozó jelzői mellékmondat megelőzi magát a megszólítást: „*Ki megnyitod kelyhed mósolyogva, kéken, | Légy üdvöz, üdvöz, kedves ibolya!*” (Tompá: Az első ibolyához); „*Ó, kik nőttök felhőt leveledzvéen, | bodzás kis fenék — | nézzétek, im, országúton, némán | vándorolnak ki a jegenyék!*” (József A.: Magyar Alföld). — Olykor csupán maga a második személybe tett vonatkozó mellékmondat tölti be a megszólítás szerepét: „*Ki úgy véled, nyomot hagysz a világnak, kérdezd a szőnyeget . . .*” (Babits: Csák posta voltál). József Attila egy második személyű megszólító-vonatkozó mondatot verscímül is felhasznál: „*Aki szeretni gyáva vagy*” (a vers így kezdődik: „*Te rongy, aki szeretni gyáva vagy . . .*”).

A megszólításra vonatkozó jelzői mellékmondatok a kitett vagy odagondolt személynév másal csak közvetett kapcsolatban vannak, akár csak a b) pontban említett értelmezős szerkezetekre vonatkozó mellékmondatok. A kapcsolat közvetettségét néha az az érdekes jelenség is mutatja, hogy ha a megszólítás dolognév, jelzői mellékmondatának élén olykor nem a személyre utaló (a)ki, hanem a dologra vonatkozó (a)mely név más áll, bizonyítva, hogy a mellékmondat elsősorban, közvetlenül a megszólításként álló dolognévhez kapcsolódik. Ugyanakkor azonban a második személlyel való közvetett kapcsolat is hatással van a mondat szerkesztésre, s a mellékmondat állítmánya második személybe kerül: „*Kiapadsz-e, harag, | Te zuhatagos | Vad bérci patak, | Mely zúgva rohantál | A mélybe s vetettél | Szilaj habokat . . .*” (Petőfi: A haraghoz); „*Áldott cigány időm, áldott elektromosság, | mely mostan is hullasz, heves fényt szaporázva, | ingmellemen inog, remeg egy régi pászma, | de sugaraid' arcom csak fanyalagva mossák*” (Kosztolányi: New York, te kávéház . . . A bús férfi panasza).

A közvetett kapcsolat oly mértékben is meglazulhat, hogy a személy-átsugárzás nem jut érvényre, s a mellékmondat állítmánya harmadik személyű lesz: „*Szent arany gím, régi kedvünk, | Aki fénylett, aki eltűnt, | Hol keressünk, hol felejtünk, | Borral, vérrel, hogy temessünk?*” (Juhász

Gy.: A szent szarvas); „Köszöntelek, *ti bátrak*, | *Ti boldogok*, kik az egekbe törnek, | *Kik* vigan *nekivágnak* | *Ős* rejtelemnek és titkos jövőnek” (Juhász Gy.: És mégis . . .).

A megszólításra vonatkozó mellékmondatok tehát nagyjából azonos jellegűek az értelmezett személynévmásra vonatkozó mellékmondatokkal. Egy pontban mégis eltérnek tőlük. Megtörténhet ugyanis, hogy csupán maga a második személyű névmás tölti be — értelmező nélkül — a megszólítás szerepét. Az efféle megszólításra vonatkozó mellékmondatok voltaképpen egybevágnak azokkal a személynévmáshoz közvetlenül kapcsolódó mellékmondatokkal, melyeket az a) pontban vizsgáltunk, azaz értelmezői mellékmondatnak minősülnek, s a személyátsugárzás szinte kizárólagosan érvényesül bennük: „S *te*, *ki* annyinak *vagy* megnyugtatására, | Száll-e megnyugovás lelked hullámára?” (Petőfi: Tompa Mihálynál); „Oh, *ti*, a *kik* jobb felemnek | Már e földön mély sirt *ástok*: | Oly bizonyos hát tudástok, | Hogy helye sincs védelemnek?” (Arany: Honnan és hová?).

d) Az első és második személy nemcsak közvetlenül, nem is csupán az értelmező, illetve a megszólítás közvetítésével, hanem a névszói állítmányon — pontosabban: a névszói-igei állítmány névszói részén — keresztül is átsugározhat a vonatkozó mellékmondatra. Ha a főmondat első vagy második személyű alanyához nominális állítmány kapcsolódik, s erre jelzői (tulajdonságjelzői, esetleg értelmezői) mellékmondat vonatkozik, a mellékmondatot bevezető vonatkozó névmás felveheti az első vagy második nyelvtani személyt. S ha a vonatkozó névmás a mellékmondatban az alany szerepét tölti be, a mellékmondat állítmánya első, illetve második személybe kerülhet: „... s *én* az az ember vagyok, *ki* az igazért a szépet is föláldozom” (Petőfi: Válogatott prózai írásai. Bp. 1950. 146); „*Mi* vagyunk ó jaj, a *bús madarak*, | *Kik* az örök ég eresze alatt | *Várjuk*, mikor zeng és mikor szakad | Szegény, szegény szívünkre ama nagy, | Amaz utolsó és örök ítélet!” (Juhász Gy.: A szerzetes hóráiból). Ilyenkor a főmondatban az alany és az állítmány azonosítását, sőt azonosulását figyelhetjük meg, s ez a körülmény magyarázza, miért veheti át — és adhatja tovább — az állítmányi névszó a főmondat alanyának személyét.

A személynévmásnak és a vonatkozó mondatnak a névszói állítmány által létesített kapcsolata sokkal lazább annál a viszonynál, amelyet az értelmező közvetít.¹ Ezért a nominális állítmányra vonatkozó személyátsugárzásos mondatok nem túlságosan gyakoriak. A személyátsugárzás a legtöbb esetben nem érvényesül (tehát korrigálnunk kell KLEMMet, aki azt írja, hogy ha állítmányi névszó is van a főmondatban, akkor n é h a ezzel egyezik a vonatkozó mondat állítmánya), s hiába van a főmondatban első vagy második személyű alany, a vonatkozó jelzői mellékmondat többnyire kizárólag az állítmányi névszóhoz kapcsolódik, s így saját állítmánya har-

¹ A kapcsolat lazaságát itt is jelezheti az a körülmény, hogy ha az állítmány névszói része dolognév, a jelzői mellékmondatot néha nem a személyre vonatkozó (a)ki, hanem a dolognévre utaló, azaz az állítmányi névszóra közvetlenül vonatkozó (a)mely névmás vezeti be. Ennek ellenére a főmondat alanyának személye hatással lehet a mondatserkesztésre, s a mellékmondat állítmánya első vagy második személybe kerülhet: „*Szív* valál a multban, *mely* szünetlen *vertél*. | A szent szabadságért lángoló szív, Erdély” (Arany: Erdély).

madik személyben marad: „[Érezzem,] Hogy én is tavaszi újjulások | *Fia* vagyok, *ki* siron is *kihajt* . . .” (Juhász Gy.: Áldott e bánat); „Vitézem, oh te nem voltál a zordság | Vitéze, *vén diák* csak, *kálvinista*, | *Ki* kósza farsang vig kulaccsát *itta* | S a gráciák kezébe *tette* sorsát” (Tóth Á.: Csokonai).

Ennek a kétfajta egyeztetési lehetőségnek együttes felhasználására is akad költői példa, bár a kettősséget itt inkább csak formai okok (rim, ritmus) indokolják:

„Én vagyok hát az az ember,
A ki annyit *szenvédék*?
A kinek szívéen a hány nap,
Annyi átok feküvék.

Én vagyok hát az az ember,
Ki most a *legboldogabb*?
Ki, míg a világ világ lesz,
Boldogságban párt nem *kápa*.”

(Petőfi: Birom végre Juliskámat . . .)

Különösen akadályozza a személyátsugárzást az a körülmény, ha a személynévmási alany a főmondatban nincs kitéve: „Voltam *könyvügynök*, *ki* nem olvas, de *ád* | Móriczot, Shawt, Barbusset, Cocteau meg Zolát” (József A.: Állás nélkül . . .); „Épp ebből tetszik ki, hogy nem vagyunk *szűkkeblű nyárspolgárok*, *akik* ha a harmadik faluban tűz van, *kiéjtik* a villát a kezükből” (Németh L.: Történeti drámák II, 211). Ha a névszói állítmánynak még értelmezője is van, s a vonatkozó mondat ehhez az értelmezőhöz kapcsolódik, a főmondat alanyának személye e kettős közvetítő közegen nem bír átsugározni, s ilyenkor szinte mindig harmadik személyű lesz a vonatkozó mondat állítmánya: „Lennék én *folyóvíz*, | *Hegyi folyam árja*, | *Ki* darabos utját | Sziklák között *járja* . . .” (Petőfi: Lennék én folyóvíz . . .); „*Álom* vagy magad: a *múlt álma*, *ki* halni szeretne . . .” (Babits: Május huszonhárom Rákospalotán).

e) Azok az első vagy második személyre — akár közvetlenül, akár közvetve — vonatkozó mellékmondatok, amelyeket eddig vizsgáltunk, jelzői (értelmezői vagy tulajdonságjelzői) alárendelt mondatok voltak.

A személyátsugárzás jelensége azonban nem korlátozódik a jelzői mellékmondatokra. Ha tudniillik a főmondatnak első vagy második személyű alanyához állítmányi mellékmondat kapcsolódik, az állítmányi mellékmondatot bevezető vonatkozó névmásra átsugározhat a főmondat alanyának személye. S ha ez a vonatkozó névmás az állítmányi mellékmondatban az alany szerepét tölti be, az állítmányi mellékmondat állítmánya személyben megegyezik vele, azaz első, illetve második személybe kerül: „*Te* vagy az, *aki* minden kis ágybeli diadaloddal *lefutsz* a cimboráidhoz” (Németh L.: Iszony. 252); „*Mikor* zsibbadás ült minden külső tagon, | *Te* valál az, a *ki* *lúktettél* szabadon” (Arany: Erdély). Az efféle mellékmondatok állítmányi jellegére nézve vö. KLEMM.: MNy. L. 452.

Ezek a mondatok némi rokonságot mutatnak a d) pontban említettekkel, hiszen a személyátsugárzás mindkét típusban a nominális állítmánnyal kapcsolatos. Előfordulásuk aránya is nagyjában azonos. Abban is hasonlít egymáshoz a két mondat típus, hogy mindkettőnek gyakoribb a személyátsugárzás nélküli változata, tehát az első vagy második személyű alanyhoz kapcsolódó állítmányi mellékmondatban is többnyire harmadik személyű az állítmány: „Ezt én mondom, és *én* az vagyok, *aki* soha sem *hazudik*” (Petőfi: Válogatott prózai írásai 162); „Mert *te* vagy *aki fordít* rosszat jóra, | minden gonosznak elváltoztatója” (Babits: Jónás könyve IV, 2); „*Mi* vagyunk, babért *ki* | Ott mostan *arat*...” (Arany: „A tölgyek alatt”); „Lám-lám, nevetve jöttök, nem tudva, hogy *ti* vagytok *Az*, *ki eligazítja* | az üres keretekben a képeket...” (József A.: Egy ifjú pár; érdekes, hogy a két utóbbi példában a főmondat többes számú alanyára egyes számú állítmány következik).

Vannak olyan állítmányi vonatkozó mellékmondatok, amelyekben csak látszólag van személyátsugárzás. Főmondatuk alanya első vagy második személyű, s a mellékmondatban levő ige — mely ez esetben mindig a létige — szintén első vagy második személybe kerül: „Nem bánatnak már engem e bánatok, | Nem az voltam én, *aki* ma már *vagyok*” (Juhász Gy.: Régi verseim elé); „Nem az vagyok, *ki voltam* egykor, | Belőlem a jobb rész kihalt” (Arany: Letésem a lantot); „Légy, mondtam (majd: Ne légy!) az, *aki vagy!*” (Szabó Lőrinc: A huszonhatodik év 116); „Te még haláloed után is az vagy, *aki voltál!*” (Hétfői Hírek. 1957. szept. 23. 3).

Ezekben a mondatokban véleményem szerint nem a puszta létige az állítmány, hanem névszói-igei állítmány van bennük, s ennek névszói része a vonatkozó névmás. A mellékmondat állítmánya azért került első vagy második személybe, mert a mellékmondat alanya első, illetve második személyű, de hangsúlytalan lévén, nincs személynévmással megjelölve (ún. rejtett alany). — Azt, hogy a fenti típusú mellékmondatokban a vonatkozó névmás az állítmányba tartozik, a következőkkel támogathatom.

A mellékmondatot bevezető vonatkozó névmás nemcsak főnévi, hanem melléknévi természetű is lehet, például Petőfinek ebben a — két állítmányi alárendelést is tartalmazó — mondatában: „*Ő* olyan, *amilyen volt*, s olyan lesz, *amilyen most*” (Válogatott prózai írásai 147). Aligha vitatható, hogy az *amilyen* vonatkozó névmást az első mellékmondatban az összetett állítmány (*amilyen volt*) névszói részének, a másodikban pedig névszói állítmánynak kell tekintenünk. Az állítmányok itt természetesen harmadik személyűek, hiszen a mellékmondat rejtett alanya harmadik személyű. Ha azonban a rejtett alany első személyű lenne, az állítmányok is első személybe kerülnének: „*Én* olyan vagyok, *amilyen voltam*, s olyan leszek, *amilyen vagyok*”. S ahogy nemcsak a melléknév, hanem a főnév is lehet nominális állítmány, úgy nemcsak a melléknévi, hanem a főnévi vonatkozó névmás is betöltheti az állítmányi névszó szerepét, mint például Petőfinek ebben a másik, az előbbihez hasonló szerkesztésű mondatában: „... s én vagyok, *aki voltam*, leszek, *aki vagyok*, igaz barátod” (uo. 163). — Sőt nemcsak az (*a*)*ki*, hanem az (*a*)*mi* névmás is lehet az

összetett állítmány névszói része, főleg akkor, ha a mellékmondat olyan állítmányt fejt ki, amelynek igei része — a főmondatban — a *lesz* igének valamelyik alakja (éppen ezért az ilyen mellékmondatok rámutatószó hiányában esetleg eredményhatározói mellékmondatnak is felfoghatók): „... boldog akartál lenni és hiába, | hát *légy mi vagy*: végkép boldogtalan” (Kosztolányi: Számadás); „No s megvagyok már. *Lettem, ami lettem*” (Babits: Magamról).

Az utóbbi mondatban a mellékmondat összetett állítmányának igei részeként is a *lesz* ige egyik alakja szerepel. S ha a vonatkozó névmás a *lesz* igével együtt összetett állítmányt (*ami lettem* stb.) alkothat, akkor a *lesz* ige főnévi igenevével együtt (*aki lenni, ami lenni* stb.) betöltheti a talán „összetett tárgy”-nak nevezhető szerkezet szerepét (vö. a „Szeretnék *tanár lenni*” mondat elemzéséről folytatott vitát: Nyr. LXXVII, 114—21; LXXVIII, 42—3; LXXIX, 17—23, 195—8, 285—9; LXXX, 15—8; s különösen: TOMPA: uo. LXXIX, 199—203), tehát a következő mondatokban a vonatkozó névmás a tárgy részének (esetleg a *lenni* igenév ragtalan eredményhatározójának) tekinthető: „Te jó, | *ami akartam lenni*, régen, egykor, | most az te vagy” (Kosztolányi: Hatalmas ősz... A bús férfi panaszai); „No de én hiszem, | Hogy valahol egyszer majd az leszek, | *Aki akartam lenni*” (Juhász Gy.: Ónarckép).

Megfordítva a dolgot: ha a leíró nyelvtani szemlélet szerint a „Tanár szeretnék lenni” mondat *tanár lenni* szerkezete ugyanolyan nyelvtani alakulat, mint mondjuk a „Nem az vagyok, aki szeretnék lenni” mondat *aki lenni* szerkezete, akkor a „*Tanár leszek*” mondatot alkotó szerkezet ugyanolyan jellegű, mint a „Nem az vagyok, aki leszek” mondat *aki leszek* szerkezete; a „*Tanár vagyok*” mondatot alkotó szerkezet ugyanolyan jellegű, mint a „Nem az vagyok, aki vagyok” mondat *aki vagyok* szerkezete; s a „*Tanár voltam*” mondatot alkotó szerkezet is ugyanolyan jellegű, mint a „Nem az vagyok, aki voltam” mondat *aki voltam* szerkezete. S mivel e mondatok *tanár leszek, tanár vagyok, tanár voltam* szerkezeteiben a *tanár* főnév az összetett állítmány névszói részének minősül, úgy a fenti mondatok *aki leszek, aki vagyok, aki voltam* szerkezeteiben lévő vonatkozó névmást is az összetett állítmány névszói részének kell tekintenünk.

E problematikus állítmányi mellékmondatok alanyának személye megegyezett főmondatuk alanyának személyével. De akkor miért állítotuk, hogy itt nem érvényesül a személyátsugárzás? Miért mondtuk, hogy a mellékmondatoknak ún. rejtett alanyuk van? E kérdésre részben már az eddigiek alapján is válaszolhatunk. Az állítmány személyben az alanyval egyezik meg, s ha az említett mondatokban a vonatkozó névmás nem alany, akkor a mellékmondat állítmánya nyilvánvalóan nem azért került első vagy második személybe, mert a vonatkozó névmásba besugárzott a főmondat alanyának első vagy második személye.

De az a körülmény, hogy tárgyalt állítmányi mellékmondatainkban rejtett alany van, még világosabb lesz, ha párhuzamba állítjuk velük a következő hasonló szerkesztésű jelzői mellékmondatokat: „*A kisgyerek, ki voltam, mégis él még*” (József A.: Kirakják a fát); „*A kis kölyök, ki voltam, ma is él*” (uo.); „*Az a kis fiú jár el hozzám, | Mostanában, nevetve, holtan, | Aki voltam*” (Ady: Egy ismerős kis fiú).

Ezekbe a vonatkozó mondatokba a főmondatból semmiképp sem sugározhatott át az első személy, állítmányuk mégis első személybe került: tehát bennük első személyű rejtett, ki nem emelt alany van, s ezzel egyezik az *aki voltam* névszói-igei állítmány. Ha a mellékmondat alanyának személyét ki akarjuk emelni, akkor az alany személynévmás formájában rögtön jelentkezik. Ilyen mondatszerkesztést szemlélhetünk Kosztolányi „A szegény kisgyermek panaszai” című versciklusának egyik darabjában: „Már néha gondolok a szerelemre. | Milyen lehet — én Istenem — milyen. | Találkoztam tán véle messze messze, | valahol Andersen meséiben? | Komoly és barna kislány lesz. Merengő. | A lelke párna, puha selyemkendő. | ... | *Egy lány, ki én vagyok*. Hozzám hasonló.” — (A személynévmás kiemelése persze a vonatkozó mondat lélektani strukturáját megváltoztatja, legalábbis a lélektani elemzés szempontjából itt az *aki* alanyak, az *én vagyok* pedig állítmánynak minősül.)

Több oldalról is bizonyítható tehát, hogy bár az állítmányi mellékmondatokba belesugározhat a főmondat alanyának első vagy második személye, a „Nem az vagyok, *aki voltam*”-típusú mondatokban nem személyátsugárzással van dolgunk.

f) Megállapítottuk, hogy a vonatkozó mellékmondat alanyának — a vonatkozó névmásnak — és állítmányának egyeztetésében megmutatózó személyátsugárzás az első vagy második személyű személynévmáshoz kapcsolódó értelmezői mondatokban érvényesül legkövetkezetesebben, de gyakori az értelmezős személynévmásra s különösen a megszólításra vonatkozó tulajdonságjelzői (olykor értelmezői) mellékmondatokban is. Ezenkívül — ritkábban — előfordulhat azokban a tulajdonságjelzői (esetleg értelmezői) mellékmondatokban, amelyek első vagy második személyű alanyhoz tartozó állítmányi névszóra (az összetett állítmány névszói részére) vonatkoznak, továbbá az olyan állítmányi mellékmondatokban, amelyek a főmondat első vagy második személyű alanyának állítmányát (pontosabban ennek névszói részét) fejtik ki.

A fentiekén kívül elvéte néhány más esetben is kölcsönveheti a vonatkozó névmás a főmondatban előforduló első vagy második nyelvtani személyt. Az állítmányi névszóra vonatkozó mellékmondatokhoz hasonlóan a factivushoz, praedicativushoz, translativushoz stb. kapcsolódó mellékmondatokra is hathat — közvetett módon — a főmondatban lévő névmás személye, pl. „Ne nézz *engem* o l y a n n a k , *aki* nem tartom meg a szavamat!” — A következő példa pedig azt mutatja, hogy másfajta határozói mellékmondatra is átsugározhat a főmondatból az első vagy második nyelvtani személy: „*Mi* a z o k k ö z é tartozunk, *akik* dicséréttel beszélhetünk a játékvezetőről” (Népsport. 1957. szept. 17. 2).

2. Eddig olyan vonatkozó mellékmondatokkal foglalkoztunk, amelyekben a vonatkozó névmás az alany szerepét töltötte be. Vajon megmutatható-e a személyátsugárzás azokban a vonatkozó mellékmondatokban, amelyeknek élén álló vonatkozó névmás a vonatkozó mondat állítmányának nem alanya, hanem t á r g y a ?

A tárgy és az állítmány személybeli egyeztetése az állítmány tárgyas ragozásában fejeződik ki. A magyar tárgyas ragozás — egy esettől eltekintve — csak a harmadik személyű határozott tárgyra utal. A harma-

dik személyű tárgyra utaló igealakok azonban a mi szempontunkból két okból sem jöhetnek számításba. Először is azért, mert a harmadik személynek a főmondatból a mellékmondatba történő esetleges átsugárzása nem befolyásolja a vonatkozó névmásnak nyelvtani személyét, hiszen a vonatkozó névmás önmagában úgyszólván harmadik személyű. Másodszer pedig azért, mert a vonatkozó névmási tárgyra a mai nyelvrendszerben nem utalhat tárgyas ragozás: a vonatkozó névmási tárgy ugyanis határozatlanul számít, tehát mellette az ige alanyi ragozású. Az egyetlen kivétel az *amelyik* névmás, ez a régi nyelvben általában tárgyas ragozást vonzott, újabban azonban egyre gyakrabban hallani és olvasni vele kapcsolatban alanyi ragozású igét (vö. SIMONYI: BpSzle. CLXVIII, 390; KLEMM, Tört-Mondt. 495).

A régi nyelvben egyébként az *(a)ki*, *(a)mely*, *(a)mi* vonatkozó névmás is betölthette a határozott tárgy szerepét, többnyire akkor, ha a főmondatnak az a része, amelyre vonatkozott, határozott fogalmat fejezett ki (vö. SIMONYI: i. h.; KLEMM: i. h.). KLEMM egyebek között ilyen mondatokat idéz: „ez tyztasagot: *mellet ysten adta nekem*” (JókK. 48); „megielonte az o fiat, *kit* mikent holtat *siratia vala*” (NádK. 446). Ilyenkor a főmondat harmadik személyű tárgyának határozottsága sugárzott bele a vonatkozó névmásba. Ma azonban az efféle egyeztetés nyelvi helytelenségnek számít, nyelvművelő irodalmunk súlyos hibaként bélyegzi meg (l. legutóbb Magyar Nyelvhelyesség 238).

Az első személyű tárgyhoz alanyi ragozású igealak kapcsolódik. Ha tehát a főmondatban előforduló első személy átsugárzik is a vonatkozó névmási tárgyra, ennek nincs egyeztetési következménye, hiszen a vonatkozó mellékmondat igéje amúgy is alanyi ragozásba kerülne. Ugyanígy áll a dolog a második személy esetleges átsugárzásával kapcsolatban is — egy esettől eltérve. Ez az eset azonban különös figyelmet érdemel.

A második személyű tárgyra tárgyas igealakkal utalunk akkor, ha az alany egyes szám első személyű. Ez az elszigetelt igealak — mint ismeretes — *-lak*, *-lek* személyragot kap. Ha a vonatkozó mellékmondat — közvetlenül vagy közvetve — a főmondatban lévő második személyű névmásra vonatkozik, s a vonatkozó névmás a mellékmondatban a tárgy szerepét tölti be, a mellékmondat alanya pedig egyes szám első személyű, akkor a vonatkozó névmásba átsugározhat a főmondatból a második nyelvtani személy, s a vonatkozó mondat állítmánya második személyű tárgyra utaló *-lak*, *-lek* személyragot kaphat.

Ez a nyelvi jelenség, mivel az említett hármas feltételhez van kötve, igen ritka, s persze a három feltétel teljesülése esetén sem mindig következik be. Tudniillik erősebb nála az a törvényszerűség, hogy a vonatkozó névmási tárgy mellett az igének alanyi ragozásba kell kerülnie. Ebben az esetben azonban még az iskolázott nyelvérzék sem igen tiltakozik a tárgyas ragozás használata ellen. Próbát tettem több egyetemi oktatóval, tudományos dolgozóval — köztük nyelvészekkel is —, s a megkérdezettek féle második személyre utaló tárgyas ragozást használt ezekben a mondatokban: „*Te, akit* én már régóta *kereslek*, most végre itt vagy” (közvetlen személyátsugárzás; értelmezői mellékmondat); „*Te vagy az, akit* én már régóta *kereslek*” (közvetett személyátsugárzás; állítmá-

nyi mellékmondat). S bár a szigorú szabályok mindkét mellékmondatban az alanyi ragozás (*keresek*) használatát követelnék meg, hasonló mondatokkal nemcsak a beszélt, hanem az irodalmi nyelvben is találkozhatunk. Csokonainál ezt olvassuk: „Olly társat nem lelek, | A millyet tisztetek | *Benned, kit végekpen eleresztelek!*” (Mélto pár). Sőt a rendkívül kiművelt nyelvérzékű Kosztolányi is leír egy ilyen mondatot: „De te maradj itt és beszélj helyettem, | *kit embernek neveztelek, kis Ádám*” (Ügy írom néked, kisfiam e verset... A bús férfi panaszai). Az irodalmi nyelvben azonban jóval gyakoribb a szabályosabb alanyi ragozás: „*Kit elhagyta m: szülőhelyem!* | s ki jöttél mindenütt velem: | ég! küldj egy madarat!” (Babits: Szekszárd, 1915 nyarán); „Igen, te voltál az egyetlen, | *Akit szerettem* eddig életemben...” (Petőfi: Múzsám és menyasszonyom); „No, Gergő öcsém — toppant eléje a kisbíró —, te vagy az, *akit én keresek*” (Móra: A dorozsmai varjú. Kincsásás halottal 224); „Töletek féltém, kemény emberek, | *ti fadóbalók, akiket csodáltam?*” (József A.: Kirakják a fát); „Hogy vertek engem, *kisfiam, nőm, | kiket szerettek, édesek...*” (Kosztolányi: Verés). Az irodalmi példákön egyébként azt is megfigyelhetjük, hogy azok a vonatkozó mondatok, amelyekben az ige tárgyias ragozása, a személynévmással közvetlen kapcsolatban vannak, az alanyi ragozásaú ígét tartalmazó mellékmondatok pedig jórészt csak közvetve kapcsolódnak a második személyú névmáshoz.

A vonatkozó névmás melletti, második személyre utaló tárgyias igealakokkal tudomásom szerint eddig sem nyelvtani, sem pedig nyelvhelyességi irodalmunk nem foglalkozott, s így a nyelvművelők nem is foglalhatnák állást velük kapcsolatban. Az elmondottak alapján bizvást kijelenthetjük: nyelvhelyességi szempontból nem lehet úgy elbírálni őket, mint a harmadik személyre utaló tárgyias igealakok alkalmazását a vonatkozó névmási tárgy mellett, azaz használatukat nem szabad hibának minősíteni. A második személyre utaló egyetlen, elszigetelt tárgyias igealak annak következtében, hogy nem illeszkedik bele a tárgyias ragozás rendszerébe, nem különül el szigorúan az alanyi ragozástól. Nyelvművelőink más vonatkozású analógiás használatát is már régóta megengedhetőnek tartják az alanyi ragozás helyett: „*sietlek értesíteni*”; „*téged jöttelek megszabadítani*”; stb., míg a hasonló alakulása, de harmadik személyú tárgyra utaló „*igyekezni fogom útját egyengetni*”-féllel csak újabban kezdünk megbékülni (vö. SIMONYI: Nyr. IX, 518, XXIV, 330; SZINNYEI: uo. 281; LEHR: MNy. I, 127; KLEMM, i. m. 130—1; N. J. B.: Msn. I, 124, 128; Msn. IV, 30; BALASSA, A magyar nyelv könyve 323; T. J.: Nyr. LXXVIII, 118; Magyar Nyelvhelyesség 241; stb.).

3. A személyátsugárzás hatással lehet a vonatkozó mellékmondatban előforduló birtokos személyragos szó ragjának személybeli egyeztetésére. Ez elsősorban az 1. pontban említett mondatokon figyelhető meg: az olyan személyátsugárzásos vonatkozó mondatokon, melyekben a vonatkozó névmás az alany szerepét tölti be. Ha az efféle vonatkozó mellékmondatban olyan birtokos személyragos szó van, amelynek az alany nem birtokos jelzője ugyan, de birtokosa, ennek a szónak birtokos személyragja a főmondatból a mellékmondatba átsugárzott nyelvtani személyre utal: „Dolgozz, jó orvos, *ki nem andalítasz; | ki mu z s i k á d uj-*

jaival tapintva lelkünk, mind oda tapintasz, | ahol a baj” (Illyés: Bartók); „Jaj, nem lehet azt soha köre róni, | mit szenvedünk, kik építjük ma nyúlánk, | egekbe vágyó óriási *gúlánk*, | bár meg se látják e kor Fáraói” (Kosztolányi: A nagyvárosban éltem... A bús férfi panaszai). A birtokos személyrag olyan személyátsugárzásra is felhívhatja a figyelmet, amely különben rejtve maradna, mert a vonatkozó névmás nem alanya a mellékmondatnak: „Fölkelt-e a föltámadás | Majd *tégedet*, | *Kit gyermeke d* [nem: *gyermeke*] siralma sem | Ébreszthetett?” (Petőfi: Az árva lány); „*Mi, magyar beszélők, akiknek* a nominalis mondatforma a *vérünkben* [nem: *vérükben*] élő természetesség, ... tisztában vagyunk azzal, hogy a nominalis mondat nem melléktípus” (Pais: MNy. XLVI, 207). Persze ilyenkor az is lehetséges, hogy a személyátsugárzás nem érvényesül: „Nem így azonban *én, akinek* átkos *szenvedélye* [nem: *szenvedélyem*] több figyelmet fordítani a nyakkendő t árusító emberre, mint a nyakkendőre magára...” (Tabi László: Népszabadság. 1957. szept. 15. 12).

A két utóbbi mondatban az *akinek* vonatkozó névmás részeshatározóként szerepel, bár közte és a birtokos személyragos szó között mintha birtokos jelzői viszony kezdene megképződni. Hasonló viszonyban van a birtokos személyragos szóval a dativus possessivusként szereplő *akinek* névmás (vö. PAPP ISTVÁN: Nyr. LXXVII, 116) is. Ha ez első vagy második személyű névmásra vonatkozik, a személyátsugárzás érvényre juthat: „*Te, akinek* sok *pénzed* van, adhatnál nekem kölcsön.” Ha azonban az első vagy második személyre vonatkozó *akinek* névmás a mellékmondatban a birtokos jelző szerepét tölti be, a személyátsugárzás megfigyelésem szerint nem szokott végbemenni, azaz a vonatkozó névmáshoz kapcsolódó birtokos szó harmadik személyű birtokos személyragot kap: „... ki vagy, *te titkos, suttogó kobold, | kinek* a *lába* tört vállamra hág?” (Babits: Ősz, kripta, ciprus, szüret, tánc, kobold); „Jó napot, *kedves ösmerősök, kik* mindég voltak és lesztek, *akiknek* *esze* mindég görbén hordott” (Mikszáth: Két választás Magyarországon I, 10). Szórványosan azonban ilyenkor is tapasztalható személyátsugárzás, erre példákat I. SIMONYI, A jelzők 178. Gyakori viszont az a jelenség, hogy ha egy személyátsugárzásos vonatkozó mondat tal kapcsolatos viszonyba kerül egy másik vonatkozó mondat, melyet az *akinek* birtokos jelzőnek kellene bevezetnie, akkor ez a vonatkozó névmási birtokos jelző a mondat éléről elmarad, birtokszava első, illetve második személybe kerül, ki anakolut mondat szerkezet (vö. SIMONYI, MKöt. II, 9) jön létre: „Ő, ki nyugszik anyja keblén | És pihegve rá-símul, | Te, ki tartod karjaid közt, | S átmelegszel álmitúl; | *Én ki látlak, én ki birlak, | És lelke m* reng, mint a hab... | Ki tudná, hogy hármunk közül | Melyik már a boldogabb!?” (Tompai: Nyári estén); „*Anyám, ki* már a néma végtelen *vagy* | s borús *sze med* fiadra nem tekint, | ó meg ne lásd az ólom-öklü kint —” (József A.: Ad sidera...).

Az első vagy második személyre vonatkozó *akinek* névmás lehet a vonatkozó mondatban lévő igenévnek logikai alanya is. Ha az igenevet személyragozzuk, bekövetkezhet a személyátsugárzás: „*Te, akinek* már rég el kellett volna *menned* [személyátsugárzás nélkül: *mennie*], még mindig itt vagy?”.

4. Az első vagy második személyű névmásra vonatkozó mellékmondatban a visszaható névmás első, illetve második személybe kerül, különösen akkor, ha a vonatkozó névmás a mellékmondatban az alany szerepét tölti be (l. az 1. pontot): „Te bennük vagy, de ők is *tebened, ki szörnyeid | magadból alkotod s magadért*” (Babits: Új mythológia); „*Mi, akik az igének, s nem magunknak akarjuk a világot alávetni, ennél nagyobb elégtételt Istentől bűn nélkül nem követelhetünk*” (Németh L.: Történeti drámák I, 31).

Ha a visszaható névmás a vonatkozó névmási alanyt értelmezi (vö. SIMONYI, i. m. 131), természetesen akkor is megegyezik a vonatkozó névmásba átsugárzott személlyel: „Barátaim, ne nézzetek ma *engem, | Ki az üres és süket végtelenben | A semmit várva vergődöm magam*” (Juhász Gy.: Néma jajszó); „*Idő, örök öreg, ki messze, fenn | A végtelen szikláján ülsz magad | S csak nézed hallgatag, vén bérceken, | Hogy az éon, az év a nap halad*” (Juhász Gy.: Az időnek).

LEHR (Toldi 130) Aranynak a következő szokatlan szerkezetű mondatára hívja fel a figyelmet: „*Te, kit aranyhímes pólyába kötözték | S fednek születésed érdemsillagi, | Kire gondolkozni sem szorult magadra, | S minden gondolatod más találja ki: | Ily halál sohasem fog érni tégedet: | Nagy lélek, eredj, dobd a sirra kövedet!*” (Czakó sirján).¹

LEHR az idézett versszakot a Toldi alábbi helyével (IV, 18) hozza kapcsolatba:

„Hát itt hagynál minket, sok derék cselédet,
Kit, mint gyermekünket, úgy szerettünk téged?
Itt hagynád a Bimbót s Lombárt a hajzását,
Kiknek hét vásáron sem találni mását?”

Ezeket a sorokat a Lehr-féle kiadásból (92) idéztem. LEHR (itt és 130) feltűnteti, hogy a Toldi 1847-i első kiadásában az általam idézett 2. sor elején a *Kit* helyett *Kik* állott. *Kik*-kel kezdi ezt a sort a kritikai kiadás (II, 114) is, s a *Kit* változatot apparátusában sem említi. LEHR ehhez a sorhoz a következő magyarázatot fűzi: „A relativumhoz oppositiokepen csatolni az illető személyes névmást (*kit — téged*), szokatlan ugyan, de helyes. Itt tulajdonképpen a relativum valami oly kötőszó helyett áll, a mely a fő- és mellékmondatnak egymáshoz való viszonyát határozottabban kifejezné p.: «mikor», «holott»” (i. m. 130.). Itt idéz a Czakó sirjából, majd így folytatja: „Ez az ilyen *ismétlődés* természetesen fel sem ötlík ott, a hol a személyes névmás *igekötői* használatlalt bír. P.: «bele», «hozzá», «neki» stb. «Te, a *kivel veled*-született a jószívűség» stb.” (uo. 131).

Eszerint tehát az első vagy második személyhez kapcsolódó vonatkozó névmást nemcsak első vagy második személyű visszaható névmás, hanem első vagy második személyű személynévmás is értelmezheti. Lehr

¹ Arany Összes műveinek kritikai kiadása szerint (I, 413) ez a vers először az Életképekben jelent meg, s ott a kérdéses sor így van: „Kire *gondolkozás* sem szorult magadra.” Összevethető a Toldi estéjének ezekkel a soraival: „Hát beszélt is Bence, mert nagyon kilátta, | Hogy ma *óra szorult a beszéd magára*” (I, 22).

magyarázataát elfogadja SIMONYI (MKöt. II, 10—1 és A jelzők 131 jegyz.), bár az utóbbi helyen a Faludinál előforduló *ki én, ki te* kezdetű vonatkozó mondatokat kétségtelen germanizmusnak, a német *der ich, der du* utánzásának mondja, s hozzáteszi, hogy ez magyarul: *én, aki; te, aki* (a *ki ő* magyarul: *ő, aki*).

Véleményem szerint Aranynek említett verssorában helyesebb az első kiadásnak a kritikai kiadás által is szentesített szövegénél maradnunk. Ezt javallja a *kit ... téged* értelmzés szerkezet szokatlanságán kívül az idézett versrészlet mondatainak párhuzamos felépítése is. Két szemrehányó kérdés követi itt egymást, mindkettőhöz vonatkozó mellékmondat csatlakozik. A második kérdésben a vonatkozó mellékmondat a tárgyhoz kapcsolódik („*a Bimbót s Lombárt, a hajzását, Kiknek . . .*”), természetesebb tehát, ha az első kérdést is ilyen szerkezetűnek fogjuk fel. S ha a vonatkozó mondat ebben is a tárgyhoz, mégpedig a többes szám első személyű, értelmezett tárgyhöz („*minket, sok derék cselédet*”) tartozik, akkor így kell alakulnia: „*Kik . . . szerettünk . . .*” (vö. e dolgozat 1. b) pontjával).

A visszaható névmáshoz (és a személynévmásnak LEHR által említett határozós alakjához) hasonlóan a birtokos névmás is reagálhat a személy-átsugárzásra; pl. „*Boldog lehetsz te, aki mindig együtt vagy a tiéid-del*”.

RÁCZ ENDRE

AZ -n IGEI SZEMÉLYRAG EREDETÉHEZ

1. Az igeragozásunkban használatos egyes szám harmadik személyű -n személyrag eredetéről többféle vélemény alakult ki a nyelvészeti irodalomban. HORGER röviden összefoglalja SZINNYEI véleményét a magyar igeragozásról írott összefoglaló munkájában (HORGER: A magyar igeragozás története 47. §—54. §). SZINNYEI a felszólító módú igealakokon (tegyen, legyen) mindig megtalálható -n személyragot személynévmási eredetűnek tartja, míg a jelentő mód jelen időben a *teszen*, *veszen* típusba tartozó igék személyragját és ezeknél az elbeszélő múltban jelentkező -n-t (*tén* ~ *tön*), valamint a *megyen*, *vagyon* igealakok -n-jét igenévképzőből magyarázza, abból, amelyik szerinte a főnévi igenév -ni képzőjében is megtalálható, s valaha személyrag értékben az egyes szám harmadik személyben minden igen általános volt. (NyK. XXXIII:251—52, MNy. XXV:251. Ezt a második helyet HORGER tévesen idézi.)

SZINNYEI véleményét általában HORGER is elfogadja, csupán azt vonja kétségbe, hogy valaha minden ige jelentő mód, jelen idejű, egyes harmadik személyű alakja -n ragos lett volna.

Újabban nem szokás a jelentő, illetve felszólító módban előkerülő személyragot eredet tekintetében különválasztani, s e különválasztás valóban mesterkéltséget is lenne. Ma a ragot általában deverbális névszóképzőből (*haszon*, *vagyon*) eredetűnek magyarázzák. BERRÁR JOLÁN: A magyar történeti mondatban c. egyetemi jegyzetben (1955) a következőket írja: „Általánosan használt a felszólító módban (HB. *oggun*, ÓMS. *maraggun*, *felleyn* 'féljen'; jelentő mód jelen időben csak néhány ige mellett használatos: R. *vagyon*, *teszen*, *veszen*, *hiszen*, *megyen* stb. hasonlóképpen az elbeszélő múltban ÓMS: *levn* ('lön' *tön*, *vön*, stb.) — Azonos a *vagyon*, *haszon* főnevekben található deverbális nomenképzővel” (i. m. 52. l.).

MÉSZÖLY GEDEON: „Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal” c. művében viszont azt az egyetemi előadásából már ismert véleményét fejezi ki, hogy e személyrag „eredet szempontjából azonos a lokatívuszi -n raggal, nem pedig valami deverbális névszóképzővel”. (i. m. 206.). MÉSZÖLY szerint az igeneveken jelentkező -n határozórag vett fel személyrag szerepet, s így került be igeragozási rendszerünkbe. E vélemény alapján először a *lön*, (vö. HB. *levn*) *vön* féle alakokon jelentkezik az -n (amelyek eredeti szerepükben igenevek), s ezen alakok analógiás hatására kerül be más igealakokba is.

Nyelvemlékeink erre vonatkozó adatainak előfordulási sorrendje nem dönti el azt a kérdést, hogy a jelentő mód elbeszélő múlt alakjain vagy

a felszólító módban jelentkezik-e előbb az *-n* személyrag, hiszen a HB.-ben már megvan e személyrag a felszólító mód, alanyi ragozású, egyes szám harmadik személyű igealakokon és az elbeszélő múltban egyaránt (vö. HB. *iorgossun, keggigen, oggun; levn*). Az a tény azonban, hogy a régi nyelvi *tön ~ tén, lön, vön, hün* stb. igealakok személyrag előtti eleme kétségtelenül igenév (MÉSZÖLY i. m. 204., másként BÁRCZI: Szóalaktan, egyetemi jegyzet 1956, 55. lap), feltételezi, hogy az *-n* ezekbe az alakokba ugyanúgy került be, ahogyan a *jutva* (vö. HB. *ivtua*), *fogva* < *fugva* (OMS. *fugwa, huztuzwa, wklelue, kethwe*) stb. alakú igeelvek is megtoldódtak később egy *-n* raggal: *jutván, fogván* stb. Az ún. határozói igenév képzőjének így keletkezett másodlagos *-ván, -vén* változata már első kódexeinkben igen gyakran előforduló alak.

Ennek az újabb igenévképzőnek *-n* elemét is határozóragnak tartja MÉSZÖLY, mód- ill. állapothatározóragnak szereplő korábbi lokativuszi *n*-nek, a *folyton, fogyton* s a vele azonos szerkezetű *jártun* 'ő járt' típusú igeelvek ill. igei állítmányok *-n*-jéhez hasonlóan (MÉSZÖLY: i. m.: 204—207). Mivel ezen igeelvek gyakran előfordultak állítmányi szerepben is, könnyen válhattak múlt idejű állítmányokká.

KÁROLY SÁNDOR az igevevekről írott kandidátusi értekezésében a *-ván, -vén* képző *-n*-jének szerepére kétféle magyarázatot is ad. (KÁROLY SÁNDOR: Igenévrendszerünk a kódexirodalom korában 211—212.) A kettő közül az első magyarázatot tartom elfogadhatónak. Ennek a magyarázatnak az alapján a nyelvemlékes adatok nyomán tehát azt kell megállapítanunk, hogy a *-va, -ve, < -vá, -vé* alakoknál újabb keletűek a *-ván, -vén* képzősek; az így alakult igeelvek jelentésén az odakerült *-n* mit sem változtat, ugyanúgy határozói igeelvek maradnak: idő-, mód-, állapotviszony kifejezői, rajtuk az *-n* e viszonyt nyomatékosabban, elevenebben kifejező *határozórag*, eredetileg lokativuszi *-n*. (ugyanúgy D. BARTHA K.: Szóképzés, egyetemi jegyzet 1955, 60. lap.)

A *lön < levn* (HB.), *tön < teun* (KT.) alakokban, amelyek megelőzik a későbbi *lévén, tévén* alakokat, az *-n* ugyanolyan szerepű lehetett eredetileg, mint későbbi alakváltozatukban: a *lévén, tévén*, alakokban (vö. MÉSZÖLY: ÖMSzöv. 206).

A *lön, tön*, amely nyelvemlékeinkben már csupán múlt idejű állítmány szerepében kerül elő, eredetileg ugyanolyan igenév volt, mint későbbi nyelvünkben a *lévén, tévén* stb. Ezt bizonyítja az is, hogy régi nyelvünkben a *lévén, tévén* határozói igenév ugyanolyan állítmányként szerepelhetett, mint a *lön ~ lén, tön ~ tén* stb.

2. APOR PÉTER: *Metamorphosis Transsylvaniae*¹ c. munkájában megfigyelhetjük, mennyire jellemző az ő nyelvére a határozói igeelvek gyakori alkalmazása. Elegendő erre csak a következő szövegrészt megfigyelni:

„... azonban az süveggel az leányt, vagy asszony mind addig csalogatta, az mig az süveget elkaphatta, *elkapván* az asszony vagy leány, még kettőt, hármat fordult véle, mintegy *dicsekedvén* az győzedelmen, azután megint olyan legényt, a kit akart, elvitt, kettőt

¹ Mon Irók. XI. (Altörjai B. Apor Péter Munkái, közli: Kazinczy Gábor.)

hármat fordulván véle, meg az legényt az süveggel kezdette csalogtatni, mind addig, míg az férfi is elkapta; *elkapván*, szintén úgy táncolt a férfival.” (Apor: Meth. Trans. 333; A vendégségről és ebédéről és vacsoráról.)

Itt egyetlen mondatban négy határozói igenév is előfordul, s az igenevek szokásos használatban szerepelnek.

A mai nyelvszokástól eltérő használatot figyelhetünk meg azonban a következő esetekben:

„... Mikor már megmosdottak volna, az pap elé állott és az asztalt megáldotta; azt elvégezvén, az asztalnok a csatlóssal eléállott, annak kendő *levén* az nyakában, és az étkeket felfedte, az fedőtálatkot az csatlós *elvévén*, azután leültenek.” (i. m. 324. l.).

Az *elvégezvén* ma is szokásos használatú igenév, világos időviszonyban van az „*eléállott*” állítmánnyal, amely jelen esetben a főcselekvést fejezi ki. A *levén* és *elvévén* igenév azonban nem egyszerűen mondatértékű határozói igenév, nem is valamiféle névszói állítmány, hanem a beszélő nyelvében ugyanolyan értékű, mint bármely *egyes szám harmadik személyű múlt idejű állítmány*, amely helyettesíthető a *volt* ill. *elvette* múlt idejű igealakokkal. Az *elvégezvén* ezzel szemben nem helyettesíthető *elvégezte* ragozott állítmánnyal, csak így mondhatnánk: 'miközben azt elvégezte'. Önálló állítmányok a *levén* és *elvévén*, nem érzünk bennük az igenevekre annyira jellemző időviszonyítást a főige idejéhez, sőt azt sem dönthetnénk el, hogy melyik úgynevezett főigéhez tartoznak. Így érthető az is, hogy az *elvévén* után szokatlan mondatkapcsolást találunk; Apor nyelvtudatában személyragozott múlt idejű igei állítmány értékében kellett szerepelniök ezeknek az igeneveknek, ez az *azután*-nal kezdődő hozzákapcsolt mellérendelő mondat szerkesztéséből is kiviláglik. Az idézett igenevek itt már nem névszói állítmányként szerepelnek, hanem éppen az átmenetet mutatják az igei állítmány felé: amazzal ellentétben időt, sőt határozott számot és személyt is jelölnek.

Hasonló jelenséget figyelhetünk meg a következő szövegrészben is:

„... Mikor közelített az tíz óra, az pohárnok az asztalt megterítette, az főhelyre egy vagy két tányéért tett, az asztalkeszkenyővel *betakarván* az egész czipót, oda egy vagy két ezüst kalánt *tevén*, azután asztalkeszkenyővel annyi czipót tett oda tányérra, az menyit gondolt, hogy elég leszen az asztalhoz ülöknek, és azt az pohárszéken tartotta mind addig, az míg asztalhoz leültek, azután kinek kinek beadta az tányéért és czipót keszkenyővel.” (Apor.: i. m. 323.)

A *betakarván* igenév mondattani szerepe még vitatható, elsődleges határozói funkciója elég eleven, az előző mondat *tett* igei állítmányával kétségtelenül utóidejű viszonyban van. A szó szerkezetben azonban a határozó igenévi alaptagnak két különböző szerepű determinánsa (eszközhatározó, jelzős tárgy) is van. Az utána következő részmondatban, szó szerkezetben ismét határozó igenévi alaptag (*tevén*) szerepel ugyancsak több determinánssal (jelzős tárgy). Ennek a *tevén* igenévnek a mondattani szerepe már igen közeli rokonságot mutat a személyragozott igei állítmá-

nyok mondatbeli szerepével. Ez nem csupán abból derül ki, hogy helyettesíthető egy *tett* igei állítmánnyal, hanem abból is, hogy nem szerepel környezetében egy ún. főcselekményt kifejező ige, amellyel az igenév alkotta mondatrész világos időviszonyban volna. Utána ismét *azután*-nal kezdődő mellérendelő mondat következik, melynek állítmánya a *tett* múlt idejű, személyragozott igealak, s ez ismét azt mutatja, hogy a pohárnok cselekedeteit elbeszélő felsorolásban a *tevén* éppen olyan szerepű *igei állítmánynak* tekinthető, mint a vele párhuzamos, azonos szerepű és jelentésű *tett* igei állítmány.

Ilyen használatban válhatott személyrag értékűvé az igeneveken jelentkező *-n* határozórag. Ugyanannak a nyelvszemléletnek következtében szerepelhetnek ezek az újabb *-ván*, *-vén* képzős igenevek *igei* állítmány értékében, amely a *lön*, *tön* féle, eredetileg szintén határozói igeneveket (vö. Mészöly: ÓMSzöv. 206.) is igei állítmányokká tette. Apor nyelvében is él a *lön*, *tön*, már csupán elbeszélő múlt idejű állítmányként, a *tevén* stb. szerepe azonban nem korlátozódott csupán igenévi funkcióra, hanem mind határozói igenévként, mind személyragozott ige értékében eleven. Itt is ugyanaz a fgr. nyelvekre jellemző sajátság figyelhető meg, hogy határozó szerepelhet állítmányként is.

3. BALASSI BÁLINT egyik költeménye záró versszakában („Kit egy citerás lengyel leányról szerzett” C. X.; ld. Eckhardt Sándor: Balassi Bálint Összes Művei I. 86. vers, 128. lap) a következőket találjuk:¹

Lengyel szép Zsuzsánna *vervén* citeráját
És *mondván* utána gyönyörű nótáját,
Eszem *vesztve*, *eltévesztve*, szerelmében *sillyesztve*,
Felgerjesztve és *ébresztve*, szívemet *elrekesztve*,
Belső tűzzel *emésztve*.

ECKHARDT SÁNDOR a költeményhez írott magyarázatában megjegyzi: „E szakaszban nincs igei állítmány. HORVÁTH JÁNOS szíves közlése szerint hasonlóan zárul ILOSVAI egyik éneke (RMKt. IV. 77):

Ezerötszáz és az hatvannégy esztendőben,
Hideglelő kis Asszonnak havában,
Ilosvai Péter deák bánatjában,
Evvel vigasztalván szívét szomorúságban.”

Hasonlóan másutt is, u. o. II. 221, III. 216, 118, VI. 187, VII. 311. —” (i. m. 266).

Az említett helyeken a következő adatokat találtam:

RMKt. VI. 187.

Ezer ötszáz és az ötvenháromban,
Sebes-Körösnek el alá mentiben,
Egy úrfinak az ő nagy örömeben,
Szerelmes társát már hon helyhetésben.

(Szegedi András: Historia de expugnatione urbis Ierusalimitanae).

¹ Erre az adatra Rác Endre hívta fel a figyelmemet, köszönet érte.

RMKt. VII. 311.

Az ki szözzé ez éneköt versökben,
 Ezör ötszáz hatvanhat esztendőben,
 Körösztynöknök nagy pusztulásában,
 Az ú lelkének keserű voltában.

(Névtelen: História az Szigetvárnak veszésséről)

RMKt. II. 221.

Irnak vala ezerötszáz és az negyvennyolcban,
 Mikor érsek Krisztus ellen íra az zsinatban,
 Megmarasztá híveivel nagy sententiában.

RMKt. III. 216:

Ez énököt az ki szözzé Kassában,
 Magyarok veszésén gondolatjában,
 Első része légyen mast ez írásban,
 Másik része lészön, mint járt Basó Murámban.

RMKt. III. 118.

Isten vala az jámbor vitézőkvel,
 Maradának csendesz merész szívökvel,
 Az hadnagyok vígak az vitézőkvel,
 Bízhatnak, tanítanak szép beszédökvel.
 Első része krónikának szép rendvel.

A BALASSITÓL vett idézetben — ahogyan maga ECKHARDT SÁNDOR is megjegyzi — valóban nincs igei állítmány, a mondatoknak mégis van állítmányuk, a mai köznyelvtől eltérő módon szerepel itt állítmányként egy-egy igenév, mégpedig határozott személyre és számra is vonatkozva, ugyanúgy, mint az Aportól vett idézetekben. Itt is helyettesíthető az első két igenév múlt idejű, egyes szám harmadik személyű igealakokkal az első két mondatban anélkül, hogy a szöveg értelme a legkevésbé változnék: 'Lengyel Szép Zsuzsánna *verte* citeráját, és *mondta* utána gyönyörű nótáját.' A két mondat kapcsolatos mellérendelő viszonyát mutatja az és kötőszó is, tehát a mondatkapcsolás is hasonló az Aportól vett idézethez. A versszak második felében található igeelvek a *mondván*, *vervén* ige-névi állítmányok módhatározói, aktív értelműek, a bennük foglalt cselekvés cselekvő alanya: *Lengyel szép Zsuzsánna*. Ő az, aki úgy *verte* citeráját és úgy *mondta* nótáját, hogy a költőnek eszét vesztette, a költőt szerelmébe süllyesztette, stb. Feltűnő, hogy ezek a határozóként szereplő igeelvek *-va*, *-ve* képzősek, míg az állítmányként szereplőkön ott találjuk az *-n* ragot.

Az az Ilosvai idézet, melyre HORVÁTH JÁNOS hívta fel a figyelmet, utolsó sorában ugyanilyen szerepű ige-névi állítmányt tartalmaz, ezt a *vigasztalván* igeveget szintén csak így érthetjük '*vigasztalta*'.

A RMKt. VII, 311. lapjáról való adatban van igei állítmány: *szözzé*, ennek a *szözzé* állítmánynak determinánsai a következő sorok határozói. A RMKt. II. 221, III. 216 és 118. lapján található verszáradékoknak is van

igei állítmányuk, ezek csak a tartalom hasonlósága miatt kerülhettek a fentebbi példák sorába.

Ezeknek a helyeknek az összehasonlítása után a Szegedi András féle verszáradékot (RMKt. VI. 187) hiányos mondatnak tekinthetjük, amelyből kimaradt egy 'szörzé, ír' stb. állítmány. Szokásos verszáró formula lévén (amely nem mindig az élő nyelv tükrözője) kimaradhatott belőle a voltaképpen igei állítmány.

Az Ilosvai idézetben viszont a *vigasztalván* igenév tölti be ezt a szerepet. A Balassi versben még nyilvánvalóbb, hogy nem hiányos a mondat, nem egészíthetnénk ki egy 'mondta, ír szerzé' stb. igei állítmánnyal.

4. Összefoglalva a mondottakat: azok az idézett mondatok, amelyekben igenév szerepel igei állítmány értékében, azt mutatják, hogy a magyar nyelvtörténet során *határozó igenevek* válhattak *igei állítmányokká*. Az igeneveken található *-n* lokatívuszi határozórag pedig ilyen szerepben könnyen válhatott igei személyraggá, könnyebben, mint a denominális *-n* névszóképző. Az igenevek lokatívuszi *-n* ragja személyraggá válva analogia következtében hatolt be az iktelen igék felszólító módú egyes szám harmadik személyébe és egy néhány ige jelentő mód jelen idejének hasonló számú és személyű igealakjaiba.

VELCSOV MÁRTONNÉ

AZ ÉRDY-KÓDEX KÉTBETŰS MAGÁNHANGZÓI ÉS SUHAJDA LAJOS TANULMÁNYA.

I.

Két legnagyobb terjedelmű kódexünk, a XVI. század elején keletkezett Érdy- és Jordánszky-Kódex, az *e*-féle hangok jelölésére az *e* és az *ee* betűket használja.

Hosszú vita folyt arról, hogy az *e* és az *ee* betűvel az *e*-féle hangoknak milyen tulajdonságát akarták jelölni a fenti kódexek írói: a magánhangzó minőségét-*e*, vagy a mennyiségét.

Kezdetben általános volt az a nézet, hogy a kettőzött *ee* betű a hosszú *é* hang jele a két kódexben. (SZIGETI ISTVÁN: Az Érdy-Codex némely hangtani sajátosságai: NyK. XV, 55—73; SIMONYI: A régi nyelvemlékek olvasásáról Nyr. IX. 3—4; BALASSA: NyK. XXIV, 369; TMNy. 81.).

ZOLNAI GYULA szerint az Érdy és JordK. írója az *ee* írásával „nem lehetetlen, hogy — főképp némely szótövekben — egyszerűen az élesebben megkülönböztethető *s* az *é*-hez ejtésben igen közel álló zárt *é*-t akarja . . . kifejezni” (Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig, 211).

Nem fogadta el a hosszúságjelölés elméletét IMRE SÁNDOR (A magyar nyelv és a nyelvtudomány rövid története, 72), VEINSTEIN-HEVESS KORNÉL (A Jordánszky- és Érdy-Codex, Nyr. XXIII, 364) és SZINNYEI JÓZSEF (Hogy hangzott a magyar nyelv az Árpádok korában? Nyr. XXIV, 149). „Másfél évtized óta — mondja SZINNYEI — (azóta hogy Szigethy Istvánnak 'Az Érdy-codex némely hangtani sajátosságai' című dolgozata megjelent: NyK. XV. 55) emlegetjük és dicsérjük e két codexet következetes helyesírásáért, különösen azért, hogy a magánhangzók hosszúságát meg lehetős pontossággal jelölik és rávezetnek arra, hogy sok oly szót és nyelvtani alakot ejtettek akkor még hosszú hangzóval, mely azóta meg rövidült'. Ez azonban egyike azon balhiedelmeknek, a melyenek időről időre támadnak és agyból agyba, könyvből könyvbe vándorolnak, míg valaki akad, a ki kiirtja őket. Ideje volna már, hogy az említett két codex hosszú magánhangzóit is még egyszer szigorú vizsgálat alá fogná valaki. Az adatok pontos összeállításából az én meggyőződésem szerint az fog kiderülni, hogy az a sokat emlegetett hosszúság-jelölésbeli, 'meglehető pontosság' bizony igen fogyatékos és ingatag, mert nemcsak hogy számtalan esetben el van hanyagolva a hosszúság megjelölése, hanem arra is akárhány példa van, hogy hosszúnak van jelölve olyan hang, a mely hosszú nem lehetett. A mi pedig a szóvégi hosszúságjelölést illeti, ki kell

emelnem, hogy az csak ritkán, mondhatni kivételesen fordul elő, úgy hogy keresve kell keresni a példákat; és az állítólagos hosszúságjelölés helyes megítélése céljából különösen számba veendőnek tartom azt a körülményt, hogy a szó végén előforduló *ee*-k számához képest az *aa*-k száma aránytalanul csekély, egy szóval, a két codex gondosabb átvizsgálása után arra az eredményre kell jutnunk, hogy tévedtünk, mikor helyesírásukból azt következtettük, hogy bizonyos szövegi magánhangzók abban a korban vagy akár csak abban a nyelvjárásban is meg hosszuk voltak” (Nyr. XXIV, 149—50.).

Az Érdy- és Jordánszky-Kódex kétbetűs magánhangzóit SZINNYEI kívánsága szerint SUHAJDA LAJOS fogta „szigorú vizsgálat alá” „Az Érdy- és Jordánszky-kódex kétbetűs magánhangzói” című tanulmányában (NyK. XXXI, 85—108, 202—224). Vizsgálatainak eredményét SUHAJDA így fogalmazta meg: „Röviden összefoglalva kutatásunk eredményeit, kimondhatjuk, hogy mivel a hosszú zárt *e* hang határozott többségében kettős *ee*-vel, s a hosszú nyílt *e* hang következetesen egyszerű *e*-vel van írva, s mivel a mai zárt *ë* s a hangfejlődésből kimutatható eredetibb zárt *è* helyén (a hol ma már nyílt *e* hangzót ejtünk) az esetek igen nagy számában szintén kettős *ee*-vel való jelölést találunk: az *Érny*- és a *Jordánszky-kódex* az „*e*” betű kettőzésével a hangzó zártságát jelöli, tekintet nélkül annak hosszú vagy rövid voltára, épen úgy, mint a *Bécsi- és a Müncheneri-kódex*” (NyK. XXXI, 222.).

Elfogadta SUHAJDA megállapítását TRÓCSÁNYI (NyK. XXXVIII, 56), KNIEZSA (Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig, 163). GOMBOCZ ezt mondja SUHAJDA eredményeiről: „szerinte $e = e, \acute{e}; ee = \acute{e}, \acute{e}$ ” (ÖM. II/1:79). BÁRCZI GÉZA pedig így foglalta össze véleményét a kérdésről: „Régebbi emlékeinkben egyáltalában nem, vagy csak szórványosan fordul elő, hogy egy-egy magánhangzó hosszúságát kettőzéssel jelölik. Kódexeinkben is még igen elvétve fordul elő ilyen jelenség, sőt a betűk kettőzése félreértésre is adhat alkalmat, mert pl. a Jord. és ÉrdyK. *ee*-s írását sokáig hosszúság jelölésének tartották, sőt egyesek most is tartják, holott SUHAJDA LAJOS meggyőzően kimutatta, hogy ez a jelölés csak az *e* zártságát mutatja, ha ugyan egyáltalában jelöl valamit (NyK. XXXI, 85, 202)”. — (BÁRCZI GÉZA: Magyar hangtörténet, 46).

MÉSZÖLY GEDEON azonban 1933-ban rámutatott arra, hogy SUHAJDA vizsgálatai közben súlyos módszerbeli hibát követett el azzal, hogy nem vizsgálta meg, hogyan jelöli ez a két kódex a kétségtelenül eredetileg is rövid középső nyelvvállású *ë* hangot, és SUHAJDA-val szemben megállapította, „hogy a tövégi magánhangzóból lett vagy két mássalhangzó között keletkezett, tehát kétségtelenül rövid *ë*-hangok egy *e* betűvel, ellenben a bizonyosan hosszú *é*-hangok hasonló helyzetben kettős *ee*-vel vannak jelölve (ha a hosszúság meg van jelölve) . . .” MÉSZÖLY GEDEONnak erre a kérdésre vonatkozó érvelését teljes egészében szószerint közlöm, mert nagyon fontos: SUHAJDA versäumte es in seiner abhandlung: „Az Érdy- és Jord-Kódex kétbetűs magánhangzói” (NyK. XXXI, 85) *e*-akt nachzuweisen, wie die beiden kodexe die zweifellos schon ursprünglich kurzen mittellungenlaute *ë* [e] bezeichnen. Wer die schreibart dieser laute in diesen genau beobachtet, der macht die wahrnehmung, dass die

aus stammendvokalen hervorgegangenen oder die zwischen zwei konsonanten entstandenen, also unzweifelhaft kurzen *e* [e]-laute mit einem *e*, dagegen die bestimmt langen *e*-laute in gleicher stellung mit doppel-*ee* bezeichnet sind (insofern die länge bezeichnet worden ist), z. b. *leezen*, *meennyen* ('im himmel') (l.-*én*), aber *köwetween*, *yeweweeny* (l.-*én*, -*ény*); *kerezttienek*, *eztelenek*, *yelenetek*, *erdegek*, *teezek* (l.-*ék*) aber *lakozyeek*, *vegyeek*, *zolganeek* (l.-*ék*); *zeeles*, *kezenfeeges*, *feenes*, *bynes*, *bydes* (l.-*és*) aber *hytetees*, *fyzetees*, *metelees*, (l.-*és*); *seghedelem*, *ertelem*, *feelelem* (l.-*ém*) aber *öleem*, *eseem* (l.-*ém*) usw. Es ist also zweifellos, dass die schreiber, dieser kodexe ebenso wie die schreiber anderer ungarischer denkmäler und wie die orthographie anderer sprachen mit der buchstabenverdoppelung die länge des vokals bezeichneten und nicht die lautqualität. Es ist eine sehr gewagte hypothese der gelehrten, der ich nie habe beistimmen können, dass irgendein schreiber eines kodex die lautqualität mit buchstabenverdoppelung bezeichnet hätte. Wenn also jene kodexe jene heutigen ung. *é* [ē]-laute, welche ursprünglich mit unterer zungenstellung gesprochen worden sind, mit einem *e* bezeichnen, dann ist es unzweifelhaft, dass jene *e*-buchstaben kurze *e*-laute mit unterer zungenstellung (*e*) vertreten; *bel*, *yeg*, *lewel*, (in der heutigen umgangssprache: *bél*, *jég*, *levél*) sind in manchen mundarten auch heute noch kurz: *bel*, *jeg*, *level* (*bel*, *jeg*, *level*). Wie aus den formen der altung. sprache, beziehungsweise aus den im Érdy und JordC. erhaltenen *bel*, *jeg*, *level* in der heutigen umgangssprache die formen *bél*, *jég*, *levél* (darm, eis, blatt) entstanden sind, ebenso wurde aus der ursprünglichen form *övele* (mit ihm) die variante *övéle*. Als beweis der letzteren lautentwicklung bezeichnen der Érdy und JordC. in dieser form den vokal des suffixes *-vel* noch wirklich als kurz: *hw velee*, *ew velee* (lies: *üvelé*, *övelé*, -*é* ist ältere form des personal-suffixes *-e*)" — FUF. XXI, 70—71.).

„Mészölynek ez a magyarázata — mondja BIHARI JÁNOS (A magyar *e* hangok történetéhez, 18) — újra szőnyegre hozta az Érdy és Jord-kódex *e* jelölésének már megoldottnak vélt kérdését és újabb kutatásra van szükség, hogy véglegesen eldönthessük, vajjon az *e* hang színezetét vagy időmértékét akarták-e jelölni a kódexírók a betűkettőzés által.”

II.

SUHAJDA tanulmányában sem „az adatok pontos összeállításá”-ról, sem a kódexek „beható tanulmányozásá”-ról nem beszélhetünk, legkevésbé pedig arról, hogy „felsorolja mindkét kódex összes *e* hangú szavait és alakjait” — mint ahogy BIHARI gondolja (i. m. 17).

Nem vizsgálta meg ugyanis SUHAJDA pl. az ÉrdyK. írójának kétségtelenül megállapítható saját kezű javításait, sőt tagadja is, hogy ilyenek lehetnek a kódexben: „... azt vesszük észre, hogy az író a kódex egyes részeiben mintha megfélekezett volna a kettős *ee* jelölésről, különösen a *-ség*, *-vén* képzőben és az *-ért* ragban, úgyhogy több lapon keresztlül következetesen *e*-vel írta, majd mikor a tévedését észrevette, ismét kettős

ee-vel kezdte írni. Magából a kétféle *e* hangzónak *ee*-vel és *e*-vel jelöléséből következett, hogy a hibát nem lehetett egykönnyen helyrehozni, legalább nem oly könnyen, mint a Bécsi- és a Müncheni-kódexben, a hol az *e* fölé tett ponttal vagy tompa ékezettel helyre volt igazítva. Itt azonban egy *e* közbetoldása, különösen oly jellegű írás mellett, mint az Érdy-kódexé, nem igen volt lehetséges. De nem is vesszük észre a kódexben sehol sem, hogy az író javítani iparkodott volna a hibákat; a mi javítást pedig az Érdy-kódexben találunk, itt-ott *e*-re változtatva a kettős *ee*-t, az jóval későbbi korból való, a mikor az illető javító valószínűleg nem tudta, mit akar a kódex író *ee*-vel jelölni." (NyK. XXXI, 206. Kiemelés tőlem.)

SUHAJDÁnak ez a megállapítása helytelen. Ugyanis az eredeti kéziratban igen sok javítást találunk magától a kódex szerzőjétől. Szavakat, sőt igen gyakran egész mondatokat írt a szöveg fölé, a lap szélére, vagy a lap aljára a kódex írója, amelyeket kifejejtett a szövegből. Sőt — SUHAJDA állításával szemben — arra is van példa, hogy egy *e* betűt javított át a szerző kettős *ee*-re, és ez azt jelenti, hogy a kettős *ee*-vel jelölni akart valamit.

Az ÉrdyK. 60. lapjának második hasábjában, alulról a negyedik sorban ugyanazon sorban fordul elő a *még* igekötő és a *még* határozószó. Először a *még* igekötőt is és a *még* határozószót is egy *e* betűvel írta a karthauzi névtelen. De meg akarta különböztetni írásban is a rövid zárt *é*-vel hangzó *még* igekötőtől az ugyanazon sorban lévő, hosszú *é*-vel hangzó *még* határozószót, ezért az egy *e* betűvel írt *még* (= *még*) *e* betűje fölé, tőle kissé jobbra odaírt még egy *e* betűt, vagyis kijavította a második, *még* jelentésű és hosszú *é*-vel ejtett, de eredetileg egy *e*-vel írt *még*-et

meeg-re,

két *ee*-vel, tehát az *ee*-vel a szó magánhangzójának hosszúságát akarta jelölni.

Az eredeti kézirat fotókópiáján alulról a negyedik sorban jól szemlélhető ez a javítás (l. a műmell. 1. kéziratrészletét).

Ha SUHAJDA tanulmányában keressük a *még* határozószóra vonatkozó ÉrdyK.-beli adatokat abban a szócsoportban, amelyeknek címe „I. *ee* a mai *é* helyén”: nem találunk rá egy adatot sem, mintha nem is volna *még* határozószó a kódexben, pedig van. Így pl. ugyanazon a lapon is, ahol a fotókópián közölt *még* határozószó egy *e* betűje két *ee*-re van javítva: *meeg*, előfordul ez a határozószó *még* egyszer, valamivel a kijavított *meeg* (= *még*) előtt, szintén *ee*-vel: ÉrdyK. 60 b: *meeg*. Idézek még máshonnan is az ÉrdyK.-ből: *meeg* (= *még*) 72 a, 394 b (kétszer), 396 b; ÉrdyK. 25 b; „*meeg* az maa] vylagon ees” (= *még* az másvilágon és); „... *még* az erdegókban ees (= *még* az erdegókban és). — Ez utóbbi adat *még* határozószava egy *e* betűvel van írva. Bizonyosan van több adat is így írva, de a fentebbi *még*-nek *meeg*-re javított adata kétségtelenné teszi, hogy ennek ejtése *még* volt a kódexíró nyelvében, ha nem mindenütt van is ez *meeg*-nek írva az ÉrdyK.-ben, és a két *ee*-vel a mgh. hosszúságát akarta jelölni.

az magyazat nyíró kizárta el vör
on kettő fony vörmay kizárta is vör
yhtunt el vörzet abvattya az jör
föfö zörv. is embe: tunk utatol
is magy abdatot magy kizárta. is
abdat zörv vörvörk dijgüvörv
zörv az jörv kizárta fonyvörv pörv is
vörv jörv kizárta fonyvörv jörv

1.

tanjör: jörv. is jörv zörv
zörv anjör. jörv kizárta is
jörv zörv jörv kizárta magy
kizárta fonyvörv az az magy: is
föfö vörvörvörv kizárta el vör
vörvörv az jörv vörvörv
is vörvörvörv. magy: jörv.
kizárta is jörvörv vörvörv is
Duen.

2.

vörvörv. is jörv vörv dijgüvörv
kizárta vörvörv kizárta vörvörv kizárta
vörvörv jörv jörv vörvörv is is
kizárta vörvörvörv magy vörvörvörv. is
vörvörv jörv vörvörv az vörvörv vörvörv kizárta
vörvörv vörvörv is jörv vörvörv vörvörv

3.

is jörv vörvörv kizárta vörvörv is
vörvörv jörv vörvörv vörvörv is is
vörvörv vörvörv jörv vörvörv vörvörv vörvörv
vörvörv is vörvörv vörvörv is vörvörv
vörvörv vörvörv vörvörv jörv vörvörv vörvörv

4.

..... n
kub .....

5.

nds

6.

k

7.

k

8.

p

9.

A még határozószó többnyire két *ee*-vel írott szavaival szemben a még igeikötő mindig egy *e* betűvel van írva. Ez azt jelenti, hogy ezt a szót rövid középső nyelvállású *ë*-vel ejtette az író. SUHAJDA nem vizsgálta meg a még igeikötő Érdy- és JordK.-beli írásmódját sem.

Néhány példa a még igeikötő írásmódjának szemléltetésére ugyanazokról a kódexlapokról, ahonnan fentebb a még határozószónak *meeg* írására idéztem példákat. ÉrdyK. 60 b: *meeg* nem herwad, *meeg* fezewltetót (= megfeszöltetött); 72 a: Az *meeg* kereztoľendew germók, *meeg* nyert, *meeg* nyttateek, *meeg* nylyk, *meeg* halna, *meeg* yřmertetyk, *meeg* valtót (= megváltott); 394 b: *Meg* ýgyeery (= megigyéri, 2-szer), *meeg* nem aggya, *meeg* maradwnk, *meeg* vagyon yrwan; 396 b: *meeg* fogaak, hala *meeg*; 25 b: *meeg* vannak yrwan, nyttatyk *meeg* stb.

Az ÉrdyK. 158. lapjának második hasábjában, alulról a harmadik sorban a *vegezwēen* szó első *é* hangját a kódex írója először egy *e* betűvel írta, így: *veghezween*. De észrevette tévedését, és az *e* meg a *g* között a szó fölé írta a második *e* betűt. Ugyanis jelölni akarta az első szótag hosszú *é* hangját is, és ezért a saját helyesírásának rendszere szerint az első szótag *e* betűje fölé, tőle kissé jobbra odaírt még egy *e* betűt:

veeghezween,

amint azután VOLF GYÖRGY is közölte a Nyelvemléktárban. Ilyenkor láthatjuk, milyen fontos a kódexek íráshibáinak, javításainak, igazításainak pontos megjegyzése a kódexkiadásokban, úgy, mint ahogy MÉSZÖLY teszi a Bécsi Codex kiadásában (Új Nyelvemléktár), amelynek azonban eddig még folytatása nincs.

A fotokópia megfelelő helye jól mutatja itt is az ÉrdyK. szerzőjének javítását (1. a műmell. 2. kéziratrészletét).

Bizonyos, hogy az ÉrdyK. névtelen írójának *e* két írásigazítása MÉSZÖLY GEDEON véleménye mellett súlyosan esik latba, hogy t. i. az *ee* betűkettőzéssel a hosszú *é* hangot jelölte a karthauzi szerzetes.

Az ÉrdyK. szerzőjének ezt a két javítását 1957. májusában vettem észre, amikor a Széchenyi Könyvtárban igen rövid ideig tanulmányozhattam a kódex kéziratát. Sajnos, akkor nem foglalkozhattam vele hosszabb ideig, de az ÉrdyK. kétbetűs magánhangzóinak hangértékéről készülő dolgozatomban részletesen foglalkozom majd a kérdéssel, mert nagyon fontos, és eldönti a vitát.

Annyit már meg szabad állapítanom most is, hogy igenis: van az ÉrdyK.-ben egy *e*-ről kettős *ee*-re való javítás, és nem lehet eivitatni, hogy vele a kódex szerzője feltétlenül a hosszú *é* hangot akarta jelölni.

Az *is* szó következetesen *ees*-nek van írva az ÉrdyK.-ben, míg az *és* mindig egy *e*-vel van: *es*. A 202. lap második hasábjában, felülről a 19. sorban az *ees* (= *is*) szó kimaradt a szövegből, s a kódex írója utólag írta a két sor közé, de a kevés hely ellenére *is* pontosan kiírta mindkét *ee* betűt. Közlöm a közbeszűrást jól mutató fényképét a kézirat megfelelő helyének (1. a műmell. 4. kéziratrészletét).

Ez a néhány adat is súlyos érv annak cáfolatára, amit IMRE SÁNDOR mond „A magyar nyelv és nyelvtudomány rövid története” c. könyvében:

„... a kettős leírásból sem eredeti és törvényes hosszúságot következtetni, sem ebből a származásra nézve valamely nézetet lehozni nem mernénk. Mert ez az írásmód, az utóbbi nyelvszokásban nem lehetséges és általában véve semmit sem jelent... A bővebb megvizsgálás tanúsítja, hogy a nevezett codexekben... ama páros magánhangzók rend és meg gondolás nélkül íratnak” (72. l.).

III.

A helyesírástörténet adatai is azt bizonyítják, hogy az ÉrdyK. kettős magánhangzói a hosszúságot jelölik.

Az ÉrdyK. helyesírása a kancelláriai helyesírást tükrözi. A kódex a *ty, gy, ny, ly* hangok jelölésére pl. általában a *ty, gy, ny, ly* betűket használja. Csak elvétve található meg a mellékjeles jelölés. (*g'', l'', n'', t'', z''*). Ezek bizonyára nem a kódexíró jelei, hanem a másolt szöveg eredeti betűi. A *k* hang jele a *k* betű, idegen eredetű szavakban többnyire *c*: pl. *doctor, Cristus*, stb. VOLF megjegyzi, hogy a „Dicsőséges sziz szent Katherina asszonnak kegyes innepéről” szóló beszéd magyar kidolgozásban volt a kódexíró előtt, és ennek *k* értékű *c* betűit összetévesztette a *t* betűvel, ezért írt *zyneek*-et *zyneet* helyett; *hafonlatofbat* és *ewangelifstaac* helyett. Az ÉrdyK. írója az eredeti szöveg *k* értékű *c* betűjét különben mindig *k* betűre változtatta (Nyelvemléktár IV: VII.). Az *ö, ő* hangok jele általában az *ew*, jóval ritkább esetben fordul elő az *ó*-vel való jelölés.

A kódex a kettős magánhangzókat is használja (*aa, ee, oo, óó*), a kettős magánhangzó használata pedig csupán a kancelláriai helyesírás saját-sága, s ott a magánhangzók hosszúságát jelöli. KNEJZSA ISTVÁN már idézett művében ezt olvashatjuk: „A kancelláriai helyesírásban a XIII. század elejétől fogva tűnnek föl kettős magánhangzós jelekkel írt magánhangzók, amelyek mást, mint a magánhangzó hosszúságát nem jelenthetik. Ez a szokás az idők folyamán gyakorivá válik, a IV. korszakban pedig szinte általánossá fejlődik. A betűkettőzés tehát a kancelláriai helyesírásból való és hosszúságot fejez ki” (i. m. 164. l.).

Azonkívül KNEJZSA ISTVÁN megállapítása szerint az ún. kancelláriai helyesírás a XVI. század elején igen elterjedt volt, különösen a papság körében. Mindezek alapján bizonyos, hogy a XVI. század elején keletkezett ÉrdyK. szerzetes írója is a papság körében elterjedt, hagyományos kancelláriai helyesírást követte. Ezt bizonyítják a különböző hangok ÉrdyK.-beli jelölései. A kódex helyesírása eléggé pontosan követi a kancelláriai helyesírást; mint fentebb láttuk, eltér ugyan tőle, azonban ez az eltérés nem úgy jelentkezik, hogy a kancelláriai helyesírás egyes jeleit más hangok jelölésére használja az író, hanem úgy, hogy a kancelláriai helyesírás jelein kívül elvétve használ a hangok jelölésére más betűket is, így pl. a mellékjeles *t'', g'', n'', l''* betűket. A kódex azonban általában véve a kancelláriai helyesírást követi, annak hangjelöléseit értelmű változtatás nélkül használja. Elképzelhetetlen, hogy épp az *ee* betűvel tett volna kivételt, mennyiségi jelölés helyett minőségi jelölésre használva fel

azt. A kódexíró előtt nem állhatott olyan példa, hogy valamelyik író a kettős *ee* betűket a zártság jelölésére használta volna. Hiszen *valamennyi, a XVI. század elejéig keletkezett nyelvemlékünk a kettős magánhangzók-kal a magánhangzók hosszúságát jelölte*, mint ez KNIEZSA ISTVÁN fentebb idézett művéből kiderült.

Merész feltevés lenne azt állítani, hogy az ÉrdyK. írója, aki még az egyes szavak hagyományos írásmódjához is ragaszkodott, most mellözve a kialakult, hagyományos helyesírást, az *ee* betűt nem a hosszúság, hanem a zártság jelölésére használta volna, miközben mindenben követte a kan-celláriai helyesírást.

IV.

Nem elemezte SUHAJDA az Érdy- és Jordánszky-Kódex íráshibáit sem.

Az *-s* nomen possessoris képző előhangzója magas hangú szavakon *-e-*, *-é-* vagy *-ö-*, pl. *köves, édés, ékes ~ ékés ~ ékös*.

Az *édés*, mint SUHAJDA is közli (NyK. XXXI, 95), az Érdy- és JordK.-ben többnyire *eedes*, olykor *edes*, de az *-s* képző előtt, mint MÉSZÖLY is figyelmezteti a nyelvészeket, sohasem találunk kettős *ee* betűt a kétség-telenül mindig zárt rövid *ë* jelölésére.

Szerkezetileg azonos az *édés* szóval az *ékes* is, azzal a különbséggel, hogy *e* szó *-s* suffixumának előhangzója a BécsiK.-ben zárt (pl. 48: *ékésen*), a MünchK.-ben ellenben nyílt (pl. 57: *meg ekéfeititèc*), de előfordul *-ö-* is (pl. TihK. 5: *ékös*). Mai nyelvjárásokban is van *ékes ~ ékés ~ ékös* is.

Van azonban az ÉrdyK.-ben egyetlen egy *eekees*, a 19. lap második hasábjának 26. és 27. sorában, az itt közölt fényképmásolaton a 3-4. sorban (l. a műmell. 3. kéziratrészletét és az 5. rajzot).

Ezt SUHAJDA nem tartja íráshibának (NyK. XXXI, 209). Pedig ez az *-ee-* az *-s* képző előtt kétségtelenül íráshiba, hiszen másutt mindig *-e-* van előtte vagy *-ó-*, pl. ÉrdyK. 72 b: *eeköff*, 514, 657: *eekes*; továbbképezve 35 a: *eeköfewltetót*, 465 b: *eeköfóythnek meg*, stb. Maga SUHAJDA is elismeri ez utóbbi írásmód általánosságát.

Az itt tapasztalható íráshiba a következőképpen történhetett:

A kódexíró a *k* betű után következő *e* betűt nem írja külön, mint a fényképmásolat is mutatja, hanem beleolvasztja azt az előtte levő *k* betűbe (l. a 3. kéziratrészletet és az 5. rajzot).

Miután azonban így leírta a kódexíró a *-ke-* hangkapcsolatot jelentő egymásba folyt két betűt, írt ezek mellé még külön is egy *e* betűt. Talán megfeledezett arról, hogy a *k* betű szárának lehúzásával leírta már egyszer az *e* betűt. Közrejátszhatott az íráshiba elkövetésében az előző szótagi kettős *ee* betű emlékképe és képe is.

Általában, ha *k* után következik *e* betű, azt a *k* betű hurka után következő szár lehúzásával jelöli az író, a fenti ábra szerint. Ezzel szemben az *e* betű nélküli *k* betűt a műmelléklet 8., 9. rajza mutatja.

Az olyan szórványos *-ee*-betűket tehát, amelyeket hangtörténeti ok miatt nem lehet hosszú *é* hang jelének tartani, és *k* betű után következnek, s a *k* után a legtöbbször beolvad az első *e*, íráshibáknak kell minősítenünk. Általában a kódex *e* betűtípusa: a felülről lefelé húzott ferde vonal (l. a műmelléklet 6. rajzát: *eedes*) könnyű lehetőség a tévedésre. Ezeknek a vizsgálata is nagyon fontos.

Ilyen íráshiba lesz az ÉrdyK.-ben *keeralyok* (63 a, 66 a), *keeralnak* (391 a), amelyekben az *é* hangtörténetileg nem okolható meg, a kódexbeli *ee*-vel való írás szórványos és *k* betű után következik az *ee*. SUHAJDA is megjegyzi: „Rendesen *kyral*-nak van írva (*kealy* ErdyC. 242₁₀)” NyK. XXXI, 211).

Ilyen íráshiba lesz a *keerezt* (557 b), *keerezh* (357 a), *keerezttyen* (104 b), *keerezhfeegheeben* (119 b)¹ SUHAJDA ez utóbbit „keerezttyen”-nek idézi, holott ilyen szó nincs is az általa említett helyen (vö. NyK. XXXI, 211). Ez is mutatja SUHAJDA felületességét. De mutatja megbízhatatlanságát az is, hogy a *kérészt*, *kérészttyén*, *kérészttség*, szavakat nem idézi a kódexből első szótagbeli egy *e* betűvel, holott ez az általános, ezzel szemben csak a *keerezt*, *keerezh*, *keerezttyen* szavakat idézi, és ezeket toldja meg egy „stb”-vel. Először ugyanazokról a kódexlapokról idézek elsőszótagbeli egy *e* betűs adatokat SUHAJDA ellenében, ahonnan SUHAJDA a kétségtelenül íráshibás első szótagbeli két *ee*-vel írt adatokat idézi hiteles és általános írásmódnak. Tehát ÉrdyK. 557 b: *keerezt* newók, *keerezttyennee* (357 a kétszer), *keerezttyent* (104 b), *keerezhfeegheewel* (119 b). Más adatok a kódex más részeiből: *keerezttyen* (33 b, 516 a, 519 a), *keerezttyennek* (31 b), *keerezttyennee* (331 a), *keerezttyenek* (235 a, 671 b), *keerezttyeneknek* (31 b, 234 a), *keerezttyenekkel* (469 a); *keerezttyenfeg* (516 b), *keerezttyenfegre* (32 a, 519 a kétszer), *keerezttyenfegnek* (44 b); *keereztfeeghnek* (21 b), *keereztfeegnek* (21 b); *keereztólween* (467 a), stb. Ezekről és a többi ilyenekről nem szól SUHAJDA, egyet sem idéz ez írásmódból, pedig ez a jellemző, az általa idézettek pedig íráshibák. Mégis azt mondta erről a tanulmányról BIHARI, hogy SUHAJDA „Dolgozatának bevezetésében ismerteti a kódex (!) helyesírására vonatkozó véleményeket. Kimutatja tévedéseiket s miután sorra cáfolta őket, belekezd a kódex beható tanulmányozásába és felsorolja mindkét kódex összes *e* hangú szavait és alakjait. Ezen összeállítás után vonja le aztán eredményeit, melyek teljesen megdöntik azt a felfogást, hogy a kódexírók a betűkettőzés által a magánhangzók hosszúságát akarták jelölni...” (i. m. 17. Kiemelés tőlem).

Az ÉrdyK. írójának *é* betűtípusából és betűkapcsolásából folyó egyéb íráshibáinak megvizsgálása szintén szükséges. Az ilyen jellegű íráshibák feltárása által elhárítunk az ÉrdyK. helyesírási rendszerének megértését zavaró több félrevezető adatot, és ezeket jól megokolva kiiktathatjuk a kódexíró helyesírásának szempontjából figyelembe veendő adatok sorából.

Nem kevésbé fontos megvizsgálni és mérlegelni azokat az íráshibákat is, melyek nyilvánvalóan másolásból eredtek. Ezekről a hibákról szól

¹ A 104b és a 119b szókezdő *k* betűjébe nincs beleolvasztva az első *e* betű.

VOLF GYÖRGY is az ÉrdyK. kiadásának Előszavában (Nyelvemléktár IV:VII.). Valószínűleg igaza van VOLF GYÖRGYnek, aki azt mondja, hogy a tipikus másolási hibák azt mutatják, egész magyar legenda-gyűjtemény lehetett az író előtt, és ebből az egy munkából szedte könyvének legnagyobb részét, de máshonnan is kompilálhatott, ő maga is fordíthatott latinból (vö. ezt VOLF Előszavával, az imént id. helyen). Ez a több helyről való kompilálás viszont bizonyos mértékig oka lehet a kódexíró helyesírása ingadozásának, a saját helyesírásától való eltérésnek.

Igy pl. talán azokon a helyeken is, amelyekről azt írja SUHAJDA: „... azt vesszük észre, hogy az író a kódex egyes részeiben mintha megfélekedezett volna a kettős *ee* jelöléséről, különösen a *-ség*, *-vén* képzőben és az *-ért* ragban, úgyhogy több lapon keresztül következetesen *e*-vel írta, majd mikor a tévedését észrevette, ismét kettős *ee*-vel kezdte írni” (NyK. XXXI, 206; kiemelés tőlem). — Kár, hogy nem idézi SUHAJDA az ÉrdyK. megfelelő lapjainak adatait, ezért nem tudjuk mérlegelni, hogy mennyiben van neki igaza. Azt föltehetjük, hogy az ÉrdyK.-ben tapasztalható helyesírásbeli egyenetlen ingadozások a több helyről való kompilációból származnak. Erre a kérdésről világos feleletet csak az ÉrdyK. teljes anyagának ilyen irányú megvizsgálása után kaphatunk.

V.

SUHAJDA tanulmányának már eddig is sok hibáját láthattuk.

1. A kódexekben nem az általánosan előforduló helyesírási és hangtani jelenségeket vizsgálja. Célja csak az, hogy állításainak igazolására néhány példát megemlítsen a két kódexből. Így sokszor kivételesen és rendszertelenül előforduló esetekre támaszkodik, sokszor pedig bebizonyíthatóan íráshibákra alapozza állításait (pl. *ékes*, *kereszt*, *király*, *Erzsébet*). Az *e* és *ee* betűk hangértékének megállapítása szempontjából fontos szavakról egyáltalán nem tesz említést (vö. *még* : *még*).

2. Felületességének egyik forrása az, hogy együtt vizsgálja SUHAJDA az Érdy és a Jordánszky Kódexet: a két legterjedelmesebbet. Ilyen módon nem is végezhetett alapos, minden adatot számbavevő munkát. Az általa felsorolt adatok egyrészt nem tükrözik a két kódexben meglévő hangtani jelenségeket, másrészt pedig a felsorolt példák száma elenyészően csekély a két kódexben fellelhető adatok mennyiségéhez viszonyítva.

SUHAJDÁNAK egyszerre csak az egyik kódexet kellett volna feldolgoznia, mégpedig előbb inkább az Érdy Kódexet, mivel ennek hangjelölése pontosabb és következetesebb, mint a Jordánszky Kódexé. A kódex vizsgálatában pedig figyelembe kellett volna vennie a kódexben fellelhető valamennyi adatot, s ezekből kiindulva kellett volna következtetéseit levonni.

3. Nem tanulmányozta a szerző a kézirat írásmódját, betűtípusait, betűkapcsolatait, a betűtípusokból és betűkapcsolatokból következhető íráshibákat (*ékes*, *kereszt*, *király*) és egyéb íráshibákat (*Erzsébet*); a kódexíró nagy fontosságú javításait nem vette észre, így nem is tanulmá-

nyozhatta azokat (*még, végezvén*), és belőlük nem vonhatta le a kellő tanulságokat. A helyesírástörténet tanulságait figyelmen kívül hagyta, s a XVII. századig keletkezett nyelvemlékeink helyesírásától elszigetelten vizsgálta a két kódex helyesírását.

4. Helytelen nyelvszemléletének is következménye a hibás eredmény. Amikor a két kódex *e* és *ee* betűinek hangértékét igyekszik megállapítani a szerző, nem a nyelvtörténet folyamatában nézi a két kódex hangtani jelenségeit, hanem csupán az 1900 körüli köznyelv hangtani állapotához viszonyítva. Ezért vannak ilyen címei értekezése egyes fejezeteinek: „I. *ee* a mai *é* helyén” és „II. *e* a mai *é* helyén.”

Ezért követi el azt a módszerbeli hibát is, amire Mészöly hívta fel a figyelmet, hogy SUHAJDA elmulasztotta megvizsgálni, hogyan jelöli ez a két kódex a kétségtelenül eredetileg is rövid középső nyelvallású *ë* hangot.

5. Mivel SUHAJDA tanulmánya 56 évvel ezelőtt jelent meg, érthető, hogy az Érdy és Jordánszky Kódex kétbetűs magánhangzói hangértékének megállapítása szempontjából igen fontos hangtörténeti tényről SUHAJDA még semmit sem tudhatott. Nevezetesen arról, hogy a *kéz, mész, név, két, tél, jég, egyéb* stb. szavak nemcsak egy fokkal nyitabb hosszú *ë*-vel hangozhattak az Érdy és Jordánszky Kódex korában, tehát nemcsak *kéz, mész, név, két* (ketten), *tél, jég, egyéb* lehetett abban a korban, hanem hangozhattak ezek a szavak a XVI. század elején rövid nyílt *e* hanggal is, tehát így: *kez, mesz, nev, ket* (= két), *tel, jeg, egyeb* (a második szótagban). Ma már tudjuk ugyanis, hogy *e* szavaknak ez volt a hangtörténete: 1. bizonyos nyelvjárásokban *kezü v. *kezü > *kéz* > *kéz*; 2. más nyelvjárásokban a tővéghangzó eltűnése után nem nyúlt meg a többeli rövid *e* magánhangzó, hanem megmaradt rövidnek, mint ahogy a nyugati nyj. területen és Göcsejben még ma is mondják: *kez, mesz, nev, nyel* (főnév: *nyél*), *szen, tel, jeg; egyéb* (HORGER: MNyj. 50—51).

Ezt még SUHAJDA nem tudhatta, ezért ütközik meg azon, hogy *e* két kódexben ezek a szavak és a többi ilyenek egyszerű *e*-vel vannak jelölve, holott — mint mondja — „hosszan kellett hangzaniuk” (NyK. XXXI, 88). Ez a jelenség teljesen megzavarja SUHAJDÁT és megállapíthatjuk, hogy ez az egyik legfőbb érve az Érdy és JordK. kettős *ee* betűjének hosszú értéke ellen. Ezt mondja: „A hosszúság-elmélet biztos alapjául tűnik fel a betűkettőztetés. Hiszen semmi sem látszik természetesebbnek, mint hogy azt a hangot, mely kettős betűvel van írva, hosszan ejtették, annál inkább, mert a későbbi korban is sokszor találunk kettőztetést hosszúság jelölésére, különösen a tulajdonnevekben: *Gaal, Poos, Soos* stb. De előfordul ez a kettőztetés más kódexekben is, így pl. a Peer- és a Sándor-kódexekben, s itt valóban a hosszúság jelölésére szolgál. Továbbá a feltevés támogatására szolgál az a körülmény, hogy a kettőztetett betűnek igen sok esetben a mai nyelvben is hosszú magánhangzó felel meg, s még inkább az, hogy hosszú magánhangzót találunk oly esetekben is, ahol ma rövidet ejtünk ugyan, de a nyelvtudományi vizsgálódások kiderítették, hogy egykor hosszúnak kellett lennie, vagy ha nem volt is hosszú, mindenesetre bővebb volt az alak a mainál” (NyK. XXXI, 90. Kiemelés tőlem).

Most jön azonban SUHAJDÁnak az az ellenvetése, amely ma már elavult, pedig tanulmánya jobbra erre van építve:

„Csakhogy mindezen igen természetesnek mondható feltevések mellett más körülményeket is tekintetbe kell venni. Nem szabad figyelmen kívül hagynunk először azt a fontos körülményt, hogy kódexeinkben a szavaknak csak bizonyos csoportja van az esetek túlnyomó többségében *ee*-vel írva, s van egy más csoport is, a mely — nem számítva ide a másoló ügyetlenségének és figyelmetlenségének betudható igen csekély számú eltérést — egyszerű *e*-vel van írva, noha annak a hangnak a mai képviselője hosszan hangzik” (NyK. XXXI, 90. Én emeltem ki).

Itt SUHAJDA az Érdy- és Jordánszky-Kódexnek arra a szócsoportjára gondol, melyet „II. *e* a mai *é* helyén” cím alatt tárgyal, tehát a *bel*, *jeg*, *kez*, *tel*, *egyeb*-félékre. Ezek, mint tudjuk, a nyugati nyj. területen, Göcsejben nem nyúltak meg.

Kétségtelenül ezekre gondol SUHAJDA, mégsem ezeket idézi itt példának, hanem legelsőnek — az első két betűt tekintve — egy kétségtelen íráshibát: „*eersebet* JordC. 516₁₉; Helt.Kr: 122. *Ersebet*; utána pedig ezt: *eegel*=*egyél*”, stb. A Heltaitól idézett *Ersebet* második magánhangzója (értéke *è*) azonban nyílt rövid *e* előzményre mutat, és csakugyan ez a szó állandóan egy *e* betűvel van írva az ÉrdyK.-ben. Majd így folytatja: „Azt a feltevést, hogy ezen szavaknak egyszerű *e*-vel jelölt hangja a szóbanforgó kódexek korában röviden hangzott, egyáltalán nem lehet elfogadni (tehát a *bel*, *jeg*, *kez*, *nev*, *tel* rövid nyílt magánhangzós ejtését). Először is azért nem, mert épen a másoló hibái, a kettős *ee*-vel írott kevés számú példák mutatják, hogy hosszan kellett hangzaniuk, s csak a leíró tévesztette el a jelölést” (NyK. XXXI, 90.). — Tehát SUHAJDA szerint nem az egy *e*-vel írt sok *bel*, *jeg*, *kez*, *nev*, *tel* veendő figyelembe e szavak magánhangzói milyenségének megítélésakor, hanem a kevés számú kettős *ee*-vel írt szavak, amelyek nyilván íráshibák. Így idéz a sok *kez* mellett egyetlen egy *keez* alakot az ÉrdyK.-ből (az ő jelzése szerint: ÉrdyK. 303₅. — NyK. XXXI, 107). Ez a *keez* azonban kétségtelenül íráshiba, az íráshibáknak abba a csoportjába tartozik, amelyben fentebb az *keeralyok*, *keerezt* szavak *ee* betűje hibás írásának keletkezését tárgyaltuk.

Hogy mennyire elavult ez a gondolatsor, mutatja a folytatás is: „De nem lehet elfogadni másodszer azért sem (ti. az idetartozó szavak *e* betűjének rövid nyílt *e* hangértékét), mert ezen egyszerű *e*-vel írott szavak közt vannak olyanok is, a melyeknek megfelelőit a legközelebbi rokon nyelvekben hosszú magánhangzóval ejtik, pl. *kez* JordC. 36₂₄, 257₂, 507₂₁ stb. Helt. Kr. 18 *kez*, MC. *kèzzel* ~ *vog. kät. osztj. két, osztjS köt* stb.” (NyK. XXXI, 90). — SUHAJDA itt nyilvánvalóan SIMONYI véleményére támaszkodik (TMNy. 293), de GOMBOCZ ezzel nem ért egyet, és megjegyzi, hogy a magyar *kéz*, *tél*, *jég*, *három*, *száz* vogul és osztják megfelelőinek hosszú tőhangzója „éppúgy másodlagos nyúlás eredménye, mint a magyarban” (GOMBOCZ: Magyar tört. nyelvtan III. Alaktan, Bp. 1925:22. — Sok-

szorosított jegyzet; ÖM. II/1, 78—9). Ez a vélemény ma már általános. (BÁRCZI: Magyar hangtörténet, 49.)

Hogy SUHAJDÁT csakugyan a *bel, eg* (fn.), *jeg, kez, nev; eger, keves, level, nehez* stb. következetes egy *e-vel* való írása zavarta meg, amelyek XVI. század eleji rövid magánhangzóval való ejtését 1901-ben még elképzelhetetlennek tartották, azt kétségtelenül igazolja SUHAJDÁNAK az a fejtegetése, mely a „II. e a mai é helyén” c. fejezet végén olvasható. Mivel ez nagyon fontos, idézem: „Az ezen két főcsoportban felsorolt példákbl világosan kitűnik, hogy a kódex-író valami különbséget akart tenni az e-féle hangok jelölésében az által, hogy az egyik csoportbeli szavakat rendszerint kettős *ee-vel*, (vö. *beer, deel, eedes, eenek* stb.), a másik csoportbelieket pedig egyszerű *e-vel* írta (vö. *bel, eg* fn., *jeg, ket, nev; eger, keves, level, nehez* stb.). Hogy pedig ez a megkülönböztetés nem az illető magánhangzók időmértékére vonatkozik, vagyis hogy kettős *ee-vel* nem csupán hosszú, egyszerű *e-vel* nem csupán rövid hangot jelöl, azt már említettük fentebb is, de most tisztán láthatjuk ebből az összeállításból. Mert az itt felsorolt példák ma mind hosszú magánhangzóval vannak használatban: az pedig egyáltalán nem valószínű, hogy a második csoport összes szavai röviden hangzottak volna a régibb nyelvben... Ha elfogadjuk is, hogy a *kéz, fél, ég* stb. szavak eredetileg röviden hangzottak (**kez, *fél, *eg*) s csak később a hangsúly hatására lett a magánhangzó hosszúvá (a mi megtörténhetett volna, bár nem sok biztos példánk van rá), mégis megakadunk az ilyenféle kéttagú szavak magyarázatánál: *kevés, nehéz* stb., mert azt nem hihetjük el semmi esetre sem, hogy a hangsúlytalan második szótagban ilyenféle nyújtás történt volna, s hogy nominatívusuk azelőtt *nehéz, keves, köver* stb. lett volna... S ha elfogadnók is az eddig uralkodó nézetet, hogy a kettős *ee* a magánhangzó hosszúságát jelöli, érthetetlen, miért hanyagolta vagy tévesztette volna el az író vagy a másoló a második csoportbeli szavakban oly következetesen az időmértékbeli jelölést; érthetetlen különösen akkor, ha meggondoljuk, hogy következetesebben hanyagolta el, mint a hogy a hosszúságot jelölte...” (NyK. XXXI, 204—5. Saját kiemelésem.) És néhány sorral alább már határozottan meg is fogalmazza tételét: „S a mint pontosabb jelölésű nyelvemlékeink és mostani nyelvjárásaink adatainak figyelembe vételéből kitűnik, az első csoport vagyis az *ee-vel* való írás jelöli a hosszú zárt *é* hangot, az egyszerű *e-vel* való írás pedig a nyelvjárásaink némelyikében ma is megtalálható hosszú nyílt *é* hangzót” (NyK. XXXI, 205). Ezt azonban nem bizonyította be, nem is bizonyíthatta be SUHAJDA, ez az állítása ma már elavult hangtörténeti ismereten alapszik. A *bél, jég, nêv, egêr, levêl, nehéz*¹ stb. hangtörténeti előzménye *bél, jeg, nev, eger, level, nehez* stb. volt bizonyos nyelvjárásokban és ezek vannak meg az Érdy és JordK-ben is, ezért „hanyagolta el következeteseb-

¹ Az alsófokú hosszú *ē* hangot azért jelölöm *ê* betűvel, mert Suhajda is így jelöli, tehát egyöntetűség céljából netaláni zavar elkerülése végett.

ben” a hosszúságjelölést itt a két kódexíró, vagyis ezért jelölte itt következetesen egy *e*-vel a rövid nyílt *e* hangot.

Viszont az első csoportbeli, következetesen *ee*-vel írt szavak és a később elnagyolva tárgyalt, következetesen *-ee*-vel írt toldalékok (*beer, deel, eedes, eeg, 'ardet', eenek; bezeed, ebeed, edeeny, stb. -seeg, -ees, -eek, -meeny, -veeny, -eez = -ész, a -keed, az -ee hat. rag, az -eeg hat. rag, a -nee = nyi; a -nee- felt. módjel, az -ee elb. múlt jele, a felsz. módú tárgyas igealakok: zereffetók stb., az -ikes igék felsz. módú 3. sz.-ű alakjai: byzyeek stb., a továbbragozott szavak birtokos személyragjának következetes *-ee*- betűjele, pl. *bezeedeeben, eeleteere, feyeere, stb.*) kétségtelenül hosszú *é*-vel hangzottak a két kódexben. Ezt a tényt megerősítik a következetesen egy *e*-vel írt, nyílt rövid *e*-vel hangzó szavak nagy csoportja (*bel, jeg, nev, nehez, stb.*).*

VI.

Aki már tanulmánya II. fejezetében arra az eredményre jutott, hogy az első szócsoport *ee* betűje a hosszú *é* hangot jelöli (pl. *deel = dél, eedes = édes, eeg ige = ég, stb.*), ami igaz, a második szócsoport *e* betűje pedig szintén hosszú hangot jelöl, a nyílt hosszú *ê*-t, ami nem igaz (mert *bel, jeg, nev* röviden ejtetett a két kódexben, azért vannak *e* szavak egy *e*-vel írva), azt már nem is érdekelheti a két kódex írójának hosszúságjelölése, annak igen jó az a megállapítás is, hogy „a kódex-író *ee*-vel jelöl igen sokszor oly vocalist is, amely ma röviden hangzik” (NyK. XXXI, 208). Pl. *adveenth, cheend; cheeng, cheep, -ee* (kérdőszó), *eeb, eegyeb, eegy, eet* (ma evett), *eegyen, ees (= is), heegy, leel, leenny (= ire), neegyed, zeeb, zeed, teegyem, teegyed, veeres* (pl. *veeres borra*), *veeznek* (mai irod. nyelvi *vésznek*), stb., és az csak azt mondhatja, „nem is érdekel, hosszasan hangzott-e vagy nem; célunkra nézve most csak az a fontos, hogy a kettős *ee* ebben a csoportban is a Bécsi- és a Münchénikódex jelölésének s a mai nyelvallapotnak megfelelően zárt hangot jelöl” (NyK. XXXI, 216). — Ez ellen mondja Mészöly, hogy a tővéghangzó utódjaként szereplő mindig rövid zárt *ë* soha sincs *ee* betűvel írva, hanem csak *e*-vel, viszont a hasonló fonetikai helyzetben levő *é*: *ee* betűvel van írva, ha megjelöltetett a hosszúság: „z. b. *leezen, meennyen* ('im himmel') (l.-én), aber *köwetween, yeweweeny*, (l.-én, -ény); *kereztyenek, eztelenek, yelenetek, erdegek, teezek* (l.-ék), aber *lakozyeek, vegyeek, zolgalneek* (l.-ék); *zeeles, kezenfeeges, feenes, bynes, bydes* (l.-és), aber *hytetees, fizetees, meteleees* (l.-és); *seghedelem, ertelem, feelelem* (l.-ém); aber *öleem, eseem* (l.-ém) usw.” (FUF. XXI, 70.).

A két kódex kettős *aa, oo, óó* betűinek hangértékét nem vizsgálta meg SUHAJDA, csak éppen érintette, hogy rendszertelenül előfordulnak ezek a betűjelek is. Ezeknek tüzetes megvizsgálása szintén szükséges.

Megállapíthatjuk tehát, hogy tarthatatlan az a nézet, mely az ÉrdyK. *ee* betűt az *ě* és *é* jelének tekinti, tekintet nélkül ennek hosszú vagy rövid voltára, az *e* betűt pedig az *e* és *ê* (= *ĕ*) hang jelének minősíti.

Annak részletes kimutatása, hogy az ÉrdyK. mely esetekben használja következetesen az *ee*-vel való jelölést, és mikor használja az *e*-t, a következő dolgozat feladata lesz, melyhez a szükséges anyag már össze van gyűjtve.

DIENES ERZSÉBET

ÍTÉLET ÉS MONDAT

I. A logika és a nyelvtan viszonya

A logika és a nyelvtan viszonyának tisztázása a jelenkori tudomány egyik fontos kérdése, de sem a filozófusok, sem a nyelvészek nem foglalkoznak kellő mértékben vele.

Ha a kérdés történeti hátterét vizsgáljuk, azt láthatjuk, hogy a logika és a grammatika valamikor a legszorosabb kapcsolatban álltak egymással, hiszen gondolkodni és beszélni: voltaképpen egy. Gondolkodás nem képzelhető el nyelv nélkül és megfordítva. „Logos”, ez a görög szó ész és szót jelent, az ész és szó nem különböző dolgok. Vagy gondoljunk a régi latin közmondásra: Grammatici certant . . . , ahol a „grammatici” nemcsak nyelvészeket, hanem általában tudósokat jelent. Vagy a mai orosz nyelvben a грамотный человек nem kizárólag írástudó, hanem általában művelt, képzett, gondolkodni tudó embert jelent.

A gondolat és nyelv ezen egysége mellett azonban a nyelvtudomány a nyelvi kifejezési formákat a gondolati formáktól elszakítva vizsgálja. Ugyanakkor a logika sem fordít kellő figyelmet erre a kapcsolatra. A mai marxista tudomány álláspontja a következő.

Marx és Engels megfogalmazása szerint a nyelv a gondolat közvetlen valósága, a gyakorlati, valóságos tudat.

Egyesek szerint, amikor az ember pl. motorkerékpárjának elromlott motorját javítja, vagy autót vezet, akkor is gondolkodik, de ez a gondolkodás nyelvi eszközök segítségével nélkül megy végbe. Ez valóban így van. Az autóvezető valóban érzel, mérlegel, ítéel, a helyzetnek legmegfelelőbb cselekvéseket végzi; mindezt nyelvi eszközök nélkül. Az elvont, fogalmi gondolkodás azonban egyáltalában nem lehetséges nyelv nélkül. Az állatok pszichés tevékenységével szemben az emberi megismerés egyik fontos specifikus sajátossága a beszéd, amely lehetővé teszi, hogy tudományos fogalmakat, kategóriákat, törvényeket alkossunk. Nyelv nélkül nem fejlődhetne ki az emberi gondolat, nem lehetne átadni a gondolatokat az egymást követő nemzedékeknek.

A nyelv a gondolatok kifejezésének és közlésének eszköze. A nyelvi jelenségek törvényszerűségeit a nyelvtan állapítja meg és szabályokban rögzíti. A nyelvi kifejezésformák kialakulása párhuzamosan történt a gondolkodási alapformák kialakulásával. Általánosságban a nyelvtani alapkategóriák megfelelnek a gondolatformáknak és a gondolkodás visszatükörzési szükségleteinek. Ugyanazon gondolatformáknak igen eltérő kifeje-

zésformák felelhetnek meg. Így pl. az agglutináló nyelvek képesek ugyanazon gondolatformákat kifejezni, mint a flexiós nyelvek. Ez azért lehetséges, mert a *nyelvek szerkezete megfelel a gondolkodás szerkezetének*. A nyelv szavakból és mondatokból áll. A szavak általában a fogalmakat, a mondatok az ítéleteket fejezik ki. A mondat szerkezete megfelel az ítélet szerkezetének, s a mondat, ugyanúgy mint az ítélet, az alany és állítmány egymásra vonatkoztatott egysége.

Meg kell jegyeznünk azonban azt, hogy a történeti fejlődés folyamán előbb jött létre a nyelv, mint a *tudományos gondolkodás*, következésképp a nyelv magában őrzi a tudomány előtti gondolkodás maradványait. Ilyen „alogikus” jelenség pl. a nyelvtani nem kategóriája. A latinban, németben három neme van a főneveknek, az olaszban, franciában kettő, a magyarban egyáltalában nincs. Ebből az következik, hogy a főnevek „neme” nem felel meg semmiféle logikai kategóriának, hanem a dolgok megszemélyesítésének elképzeléséből eredt.

Helytelen álláspont volna tehát a nyelv viszonylag kisszámú alogikus elemeiből kiindulva az egész nyelvrendszert elvileg alogikusnak felfogni. Ez a tévedés azonban eléggé elterjedt nézet a burzsoá nyelvfilozófiában. Kornis Gyula pl. így ír: „A pszichológia és logika elemei”-ben az alanytalan mondatok alogikus voltából kiindulva: „Ahol nyelvtani szempontból alanytalan kifejezéseket találunk, ott logikailag semmi okunk sincs arra, hogy az ítélet szerkezetét alany nélkül valónak tartsuk.” S ebből le is vonja az általános következtetést: „A mondat grammatikai s az ítélet logikai szerkezete nem azonos.”

Az ítélet és a mondat feletti vita igen régi eredetű, de a mai napig sincs ez a kérdés megnyugtató módon tisztázva. Az egyik legnagyobb nehézséget az okozza, hogy minden ítélet mondat, de nem minden mondat ítélet. Vizsgáljuk meg ezt a kérdést részletesebben. Az ítélet — a marxi-lenini filozófia meghatározása szerint — a megismerés egységes aktusa, amelynek segítségével, állítás vagy tagadás révén, megállapítjuk a tárgy vagy jelenség valamely ismérvének jelenlétét vagy hiányát. Ebből következik, hogy az ítélet mindenképpen állít vagy tagad valamit. Állítmány nélkül nincs ítélet. Ebben az értelemben minden ítélet feltétlenül mondat. Ebből azonban egyáltalában nem szabad arra következtetni, hogy minden mondat feltétlenül ítélet is!

Nagyon sokfajta olyan mondatot ismerünk, amelyben semmit sem állítunk és semmit sem tagadunk. Ilyenek elsősorban a kérdő mondatok (pl. *Itthon van-e Péter?*), de ide tartoznak a kérések, felszólítások, feltételes mondatok stb. Tegyük most részletesebb vizsgálódásunk tárgyává a kérdő mondatokat. Megállapítható, hogy a kérdés is ugyanolyan alkatrészekre bontható, mint a kijelentő mondat: alanyra és állítmányra, amelyek praedicatív viszonyban állnak egymással. Pl. *János elutazott?*

Ilyen közös vonás továbbá a szétválasztó (diszjunktív) jelleg, amely egyaránt jellemzi mind az ítéletek, mind a kérdések egy jelentékeny csoportját. Az ítélet ugyanis lehet:

1. feltétlen (kategórikus) pl.
2. feltételes (hipotetikus) pl.

A hang levegőrezgés.

Ha az üveget dörzsöljük, elektromosság keletkezik.

3. szétválasztó (diszjunktív) pl. A háromszög vagy derékszögű, vagy hegyesszögű, vagy tompaszögű.

A szétválasztó ítélet könnyen egybevethető az eldöntendő kérdéssel. Ez a kérdés: „Nyitva van az ajtó?” nyilván egyenlő értékű ezzel az ítélettel: „Az ajtó vagy nyitva, vagy zárva van.” Az eldöntendő kérdésnek és a diszjunktív ítéletnek ez a szétválasztó jellege igen közeli logikai rokonságra utal.

Minden kérdés feltételez továbbá bizonyos ismeretelemeket, akárcsak az ítélet. Ahhoz, hogy feltegyünk valamilyen kérdést, bizonyos adatokra van szükség. Ennek az egyszerű kérdésnek a feltevése, hogy „Nyitva van-e az ajtó?” — feltételezi a következő ismeretelemeket: először is annak a ténynek a tudomásulvételét, hogy az adott környezetben jelen van egy ajtó, másodsor pedig annak a tudomásulvételét, hogy az ajtó lehet nyitva vagy csukva.

Végezetül pedig logikai egységbe foglalja az ítéletet és a kérdést maga az a tény is, hogy mindkettőnek a külső megjelenési formája a mondat.

Mindezekből látható, hogy a kérdés valamiképpen igen közel áll az ítélethez, a tudomány azonban még nem tárta fel ennek a kapcsolatnak a lényegét. A nyelvészt nem elégítheti ki a logikának az a nagyon szerény megállapítása, hogy a mondatoknak csak egyetlen formája, mégpedig a kijelentő mondatforma felel meg az ítéletnek. E szerint a megállapítás szerint ugyanis a kérdő, felszólító stb. mondatformák semmiféle ítéletnek nem felelnek meg. Azt jelenti ez, hogy a kérdő, felszólító stb. mondatok a logikus gondolkodás semmilyen formájának nem felelnek meg? Nyilvánvaló, hogy vannak ilyen megfelelő gondolkodási formák, csak hogy ezekkel a logika ezideig nem foglalkozott.

A kérdésnek a logikai jelentőségét fel lehet azonban tárni a marxista-lenini tükröződési elmélet alapján.

Elsősorban az implicit (rejtett) ítéletekről kell néhány szót szólnunk. Mindenféle mondatnak, a kijelentőnek is, a kérdőnek is az implicit ítéletek képezik az alapját. Ha pl. egy erdőben sétálunk, teljesen értelmetlenül hat ez a kérdés: „Nyitva van az ajtó?”, de ugyanolyan értelmetlenül fog hatni ez az ítélet is: „Az ajtó nyitva van.” Tehát a kijelentő és a kérdő mondatok egyformán az implicit ítéleteken alapszanak. A megelőző implicit ítéletekre (mondatokra) alapozzuk az új ítéletet (kijelentő mondatot) vagy a kérdést (kérdő mondatot). A logika azonban csak az ítéletekkel foglalkozott és nem foglalkozott a kérdésekkel. Minthogy ez így van, hasznos lesz talán néhány szóval rámutatni a kérdés logikai és ismeretelméleti jelentőségére. Az emberi megismerő tevékenység nemcsak abban áll, hogy a valóság tükröződik a tudatunkban, de abban is, hogy az ember visszahat a valóságra. A legelső ilyen visszahatás éppen az, hogy az ember nem elégszik meg a pusztán tükröződés által kapott adatokkal, hanem egyre újabb és újabb adatokat követel a valóságtól. Igyekszünk ismereteink határait kiszélesíteni és ezen a határon átlépve újabb és újabb részleteket megismerni abból, amit még nem ismerünk. A kérdés az az

ajtó, amelyen az ismertből átléphetünk az ismeretlenbe, hogy azt is ismertté tegyük a magunk számára.

Minden emberi gondolat általában a valóság visszatükröződése („a lét meghatározza a tudatot”), de nem minden gondolatunk a valóságnak pillanatnyilag adott, szemünk előtt lévő, érzékelhető részét tartalmazza. Az adott valóság-rész tényeinek közvetlen konstatálása az ítélet, vagyis nyelvi kifejezésében a kijelentő mondat. (Pl. Ez a kréta fehér.) De gondolkodásunk nem csupán ennyire képes, hanem arra is, hogy kiindulva az adott valóság-részből kutassa azokat a lehetséges kapcsolatokat, amelyek a jelenben *nem* adott valóság-részek megismeréséhez vezetnek. A valóság még ismeretlen részei iránti érdeklődés a kérdés, vagyis nyelvi formájában a kérdő mondat. Ez a törekvés az ismeretlen valóság-részek megismerésére ösztönös sajátsága az emberi gondolkodásnak és már a kisgyermeknél is tapasztalható. (A 2—4 éves korú gyermekek állandó kérdezősködése.)

A kérdésnek óriási jelentősége van az emberi gondolkodásnak és általában az egész emberiségnek a fejlődésében. Tisztán visszatükrözéssel állandóan csak tudomásul vettük volna az adott környező valóságot és soha nem jutottunk volna előbbre ismereteinkben, nem kezdhettük volna meg fejlődésünk bámulatos útját. A munkavégzés és szerszámkészítés lehetőségének a felismerése is — amit Engels az emberréválás alapfeltételének tekint — azért volt csupán lehetséges, mert az emberi gondolkodás képes volt a táplálék-szerzés és egyéb létfontosságú tevékenységek más, újabb lehetőségei iránt is érdeklődni, mint amilyenek az adott időben számára éppen adva voltak.

Világos tehát, hogy a kérdő mondatok (úgyisintén a felszólító, óhajtó stb. mondatok) igen szoros kapcsolatban állnak a logikus emberi gondolkodással és éppoly fontos szerepet játszanak, mint a kijelentő mondatok. A nyelvtudomány tisztázta, vagy legalábbis állandóan igyekszik tisztázni valamennyi mondatforma nyelvtani sajátosságait, a logika ellenben csak egyetlen gondolkodási formával, az ítéletekkel foglalkozott.

A továbbiakban tehát csak annak a problémának a tárgyalására szorítkozhatunk, amelyet mind a logika, mind a nyelvtan kidolgozott: az ítélet és a kijelentő mondat problémájának a tárgyalására.

II. A mondat részeinek és az ítélet elemeinek összefüggése

Ennek a kérdésnek a tárgyalásánál már sokkal bonyolultabb problémákba ütközünk. A logika is kidolgozta az ítélet szerkezetéről szóló tanítását, a nyelvtan is kidolgozta a mondatok szerkezetéről szóló tant, a mondatant, — de mindegyik más szempontok szerint. A logikának és a nyelvtannak ez a két mederben való haladása nem okozott különösebb gondot az utóbbi időkig. Az idealizmus szolgálatában álló filozófia egyáltalán nem törődött a nyelvtannal és fordítva. Amióta azonban a modern materialista tudomány rámutatott a gondolkodás és a nyelv elválaszthatatlan kapcsolatára, azóta ez a kérdés szinte központi problémává vált. Ma az a helyzet, hogy ugyanazon a mondaton kétféle elemzést: nyelvtanit és logi-

kait, sőt Gabelentz János sokat vitatott elmélete óta még egy harmadikat: lélektani elemzést is lehet végezni. Végezzük el mindhárom elemzést a következő mondaton:

Előre gyártott elemekből épülnek a dunaparti lakóházak

1. *Nyelvtani elemzés.* A mondat alanya: lakóházak; állítmánya: épülnek; az alany jelzője: dunaparti; az állítmány határozója: előre gyártott elemekből. Tehát a mondat alanyra, állítmányra, jelzőre és egy határozóra bontható, azaz mondatunk négy mondatrészből áll.

2. *Logikai elemzés.* Ha logikailag elemezzük a mondatot, akkor úgy tekintjük, mint ítéletet. A logika szerint azonban az ítélet csak két részből áll, alanyból és állítmányból. Mondatunk logikai elemzése tehát a következő lesz:

Előre gyártott elemekből épülnek	— állítmány
a dunaparti lakóházak	— alany.

Amint látjuk, a logikai alany és állítmány több szóval fejeződik ki. Ahhoz ugyanis, hogy egy dolgot teljesen konkrétan meg tudjunk határozni, ahhoz — a tulajdonnevektől eltekintve — rendszerint kevés a dolognak a pusztá megnevezése, bizonyos meghatározásokra, fogalom-szűkítésre van szükség, hogy mondatunk konkrét értelmű legyen. Ugyanis, ha csak annyit mondanánk: „épülnek a lakóházak”, akkor teljesen absztrakt ítéletet mondanánk. Ilyen absztrakt ítélet a mindennapi életben elég ritkán fordul elő, hiszen azt mindenki tudja, hogy a lakóházak általában épülnek és nem maguktól nőnek ki a földből. Ellenben az a fontos: *konkrétan* milyen lakóházak építéséről beszélünk? Azaz a fogalomkört szűkíteni kell és meg kell mondani, hogy a dunaparti lakóházakról van szó. Tehát ítéletünknek nem a lakóházak általában, hanem a „dunaparti lakóházak” az alanya. Ugyanez a helyzet az állítmányt illetően is. Ezért a logikai állítmány nem csupán az „épülnek” (mint a jelenség absztrakt megnevezése), hanem az „előre gyártott elemekből épülnek”, mint az építés konkrét körülményeit is kifejező konkrét értelmű állítmány.

Mondatunk logikai elemzésének eredménye tehát két mondatrész: alany és állítmány, a nyelvtani elemzés négy mondatrészével szemben.

3. *Lélektani elemzés.* Lélektani szempontból mondatunk elemzésének többféle megoldása van, attól függően, hogy a mondat melyik részét tekintjük „inchoativum”-nak (alany) és melyiket az új közlést tartalmazó résznek (állítmány). Ha mondatunk elhangzását megelőzőleg pl. arról beszélünk, hogy új lakóházakat létesítenek a Dunaparton és most megállapítjuk, hogy „előre gyártott elemekből épülnek a dunaparti lakóházak”, akkor ugyanaz lesz a helyzet, mint a logikai elemzésnél:

Előre gyártott elemekből épülnek	— állítmány
a dunaparti lakóházak	— alany

De ha előzőleg az építési technika fejlődéséről beszéltünk, nevezetesen arról, hogy ma már a legtöbb építkezésnél előre gyártott elemeket hasz-

nálnak és ezután mintegy igazolásul említjük meg, hogy „előre gyártott elemekből épülnek a dunaparti lakóházak”, akkor a lélektani elemzés eredménye éppen fordítottja lesz az előbbinek, azaz

Előre gyártott elemekből épülnek — (inchoativum) alany
a dunaparti lakóházak — (új közlés) állítmány.

Amint látjuk, a különböző alapokon való elemzés különböző eredményeket ad. Ha pedig a gondolkodás és a nyelv összefüggésének alapján állunk, sőt: a nyelvet a gondolkodás eszközének, feltételének tekintjük, joggal tesszük fel a kérdést: lehetségesek-e egyáltalán az eltérő eredmények? Lehetséges-e az, hogy egyformán igaza legyen mind a három elemzési módnak?

Ez a probléma nem újkeletű. Már a század elején vitáztak erről nyelvészeink. Igen érdekes érveléssel fejti ki álláspontját pl. Kicska Emil (A Subjectum és Praedicatum a grammatikában, 8. old.). „Mert vagy az igaz, hogy a föld forog a nap körül, vagy az, hogy a nap forog a föld körül; az olyan megoldás ellen, hogy astronomiai szempontból az egyik, theologiai szempontból a másik állítás az igaz, tiltakozik a józan ész. A kérdést csak így lehet feltennünk, a logika állítása igaz-e, vagy a grammatika állítása?” — Azaz, a logikai alany, vagy a grammatikai alany az igazi (egyetlen) alanya a mondatnak?

Kicska fején találta a szöveget, mert a különböző alanyoknak és állítmányoknak ez a sokfélesége valóban zavart okoz. Ez a zavaros helyzet azonban nem tartható fenn, lehetetlen, hogy egy mondatnak több, különféle alanya is legyen. Nyelvészeink több kísérletet tettek már a különböző szempontok összeegyeztetésére. Az általános irány az, hogy főként a logikai és a nyelvtani alany, illetve állítmány összeegyeztetésére törekednek, igen helyesen ismerve fel a nyelv és gondolkodás elválaszthatatlan összefüggését, és a lélektani megoldáshoz legfeljebb csak mint kiegészítő eljárás-hoz folyamodnak. Ennek az iránynak a lényege az, hogy a logikai alanyt egyenlőnek veszik a mondat alanyi részével, a logikai állítmányt viszont a mondat állítmányi részével. Ezt az irányt képviseli Szabó Dénes is „A mai magyar nyelv” c. munkájában. Szerinte mondatrész csak kettő van: alany és állítmány, a mondat két fele. Az egyetlen szóval kifejezett alanyt, illetve állítmányt „kifejtetlen” alanynak, illetve állítmánynak nevezi. Pl. Pista ír. A többtagú alanyt és a bővített alanyt, illetőleg a többtagú állítmányt és a bővített állítmányt közös néven „kifejtett” alanynak és „kifejtett” állítmánynak nevezi. Azokat a bővítvényeket, amelyek a mondat alanyát (alanyi részét), illetve állítmányát (állítmányi részét) bővebben kifejtik, mondattagoknak nevezi.

Pl.	A harmadik osztály tanulói	magyar dolgozatot írnak
Logikai elemzés:	alany	állítmány
Nyelvtani elemzés:	alany (kifejtett)	állítmány (kifejtett)

Ezek szerint a mondat tehát két mondatrészből áll, alanyból és állítmányból és ez az alany és állítmány pontosan megfelel az ítélet logikai alanyának és állítmányának.

Hasonló úton jár a szovjet nyelvtudomány is, amikor a mondatokat általában a két főmondatrész „állománya” osztsza (состав подлежащего, состав сказуемого). Az alanyt és állítmányt főmondatrésznek nevezi, az alany és állítmány bővítményeit pedig másodfokú mondatrészeknek.

Ezek a nyelvtani rendszerek helyes úton járnak és igyekeznek eltüntetni a szakadékat, amely ezideig a logika és a nyelvtan között volt.

A mondatnak lélektani szempontból való elemzése azonban teljesen más úton jár. A lélektani elemzés nem a mondat alanyát és állítmányát igyekszik meghatározni, hanem tulajdonképpen azt kutatja, hogy az adott mondatban melyik az ismeretes, az uralkodó fogalmi tartalom és melyik az ismeretlen, újszerű, a közlés fontosabb részét kifejező fogalmi tartalom. Ezt a két fogalmi tartalmat azután szintén alanynak és állítmánynak nevezi. Ez a helytelen terminológia nagyon sok tévedést és zavart okozott. A mondat főrészeinek ilyen lélektani alapon történő megkülönböztetése ellen egyébként igen sokan tiltakoztak, mert — nagyon helyesen — észrevették, hogy csak az elnevezések azonosak, de egészen mást ért a logika és grammatika az alany és állítmány terminusokon, mint a lélektan.

Ennek ellenére leíró nyelvtanaink az ún. minősítést és azonosítást kifejező mondatok esetében az alany és állítmány megkülönböztetésére mégis a lélektani elemzéshez fordulnak segítségért. Az ellentmondás nyilvánvaló. Ha egyszer elismerjük, hogy a lélektani elemzés általában nem lehet döntő a mondat alanyának és állítmányának felismerésében, mert mást értünk lélektani alanyon és állítmányon, mint logikai-grammatikai alanyon és állítmányon, akkor nyilvánvalóan a minősítést, vagy azonosítást kifejező mondatok esetében *sem* lehet döntő a lélektani elemzés.

Kétségtelen, hogy van néhány mondattípusunk, amelyekben igen nehéz az alany és állítmány megkülönböztetése. Ezekben az esetekben szokták segítségül hívni a lélektani elemzésen alapuló kisegítő „szabályokat”. Vizsgáljunk meg néhány ilyen szabályt.

Az első a hangsúly-szabály. E szerint a szabály szerint a mondat két része közül mindig az állítmányt emeljük ki nyomatékos hangsúllyal. Pl. *Én is tanár vagyok*. Ebben a mondatban „*én is*” állítmány, „*tanár vagyok*” alany. Amint látjuk ez az elemzési módszer ad absurdum vezet. A mondat alanyának és állítmányának a különbsége logikai funkciójukban rejlik, a mondathangsúly viszont valamelyik mondatrésznek a közlésben való fontosságát jelzi, de nem jelzi más mondatrészekhez való logikai viszonyát. Ugyanigy ez a módszer más, szintén minősítést tartalmazó mondatokban sem adhat bizonyítékot. Pl. *Magyarország fővárosa Budapest* és a *Magyarország fővárosa Budapest* mondatok közül az elsőnek „*Magyarország fővárosa*” az állítmánya és „*Budapest*” az alanya; a második mondatban viszont „*Magyarország fővárosa*” az alany és „*Budapest*” az állítmány?

Ehhez hasonló elven alapszik a létige szórendjéről szóló szabály is. Eszerint ugyanis a létige az ilyen típusú mondatokban az állítmány névszói részét követi.

Pl. *Én is tanár vagyok*.

A pártütő *te vagy*.

Amint látjuk az első példamondatunk elemzése cáfolatul szolgál az előbbi szabályhoz (amely szerint az „én is” volt az állítmány!).

Ennek az eljárásnak a hibája abban rejlik, hogy a létige a főhangsúlyos szót követi. Ez a főhangsúlyos szó viszont nem okvetlenül az állítmány, lehet az alany is, vagy valamelyik bővítvény is. Ha a hangsúly és a szórend alapján „A pártütő te vagy” típusú mondatokban a „te” névmást nem alanynak, hanem az állítmány névszói részének tekintjük, akkor felborul az alany és állítmány egyezéséről szóló nyelvtani tétel. Igaz, hogy majdnem minden nyelvtanban számos példát lehet találni arra, hogy az állítmány igei része nem az alannyal, hanem az állítmány névszói részével egyezik. Pl. *Omnia pontus erat; Приезд Пьера было радостное событие.* Csak éppen azt a titkot nem árulják el a nyelvtankönyv írók, hogy minek az alapján döntötték el, hogy melyik az alany és melyik az állítmány névszói része? Ugyanis csak ennek az eldöntése után lehet arról beszélni, hogy az állítmány igei része tulajdonképpen mivel is egyezik!

Még ha el is fogadnánk azt az újabb kisegítő „szabályt”, hogy az ilyen típusú mondatokban a létige az állítmány névszói részéül szolgáló személynévmással egyezik és nem az alannyal, akkor sem tudnánk mit kezdeni a következő mondattal: „Én nem vagyok te!” Vagy talán ebben a mondatban az „én” az állítmány névszói része (minthogy ezzel egyezik meg a létige), és a „te” lenne a mondat alánya? Látjuk, hogy ismét ad absurdum jutottunk, tehát ez sem járható út a számunkra.

A harmadik „szabály” a kérdés-szerkesztés szabálya. Ez azonban teljesen kétélű fegyver. Ugyanis az ilyen típusú mondatokban mind az alanya, mind az állítmányra (minthogy névszói állítmány!) egyformán a „ki?”, „mi?” kérdőnévmással és a másik mondatrészrel (tehát az alannyal, vagy az állítmánnyal) kell kérdezni. Ha meg akarom tudni, hogy pl. „A tanulás a mi kötelességünk” mondatban melyik az alany és melyik az állítmány, kérdés-feltevással bizony nem fogom megtudni.

Mi a tanulás?

A mi kötelességünk.

Mi a mi kötelességünk?

A tanulás.

Így csak megnyújtottam egy lépéssel a problémát: most azt kell eldöntennem, hogy a két kérdés közül melyik az alanynak és melyik az állítmánynak a kérdése? Az egész dolog önellentmondás. Ahhoz, hogy az alanyra vagy az állítmányra tudjak kérdezni, már előzőleg el kell döntennem, hogy melyik az alany, illetőleg állítmány, és aszerint kell feltennem a kérdést.

Mi tehát a megoldás útja? Félretéve az igen sokféle formában megbújó lélektani elemzést, a gondolkodás és a nyelv kapcsolatából kiindulva meg kell oldanunk az *ítélet* szerkezetének a kérdését. Minthogy az ítélet azonos szerkezetűnek tartjuk a mondattal, következésképpen az ítélet szerkezeti megoldása a mondat szerkezetének megoldását is jelenteni fogja.

A legfőbb nehézséget az okozza, hogy magát az azonosság elvét a formális logika merev, statikus értelmezésében alkalmazzuk, nem vesszük figyelembe a forma és tartalom mozgásait, az azonosság elvének dialektikus értelmét. Egyszerűen gondolkodásunk nem lép át a formális logika

területéről a dialektikus logika területére. Az azonosság elve a formális logika merev szemlélete szerint az $A = A$ (A fa fa; a kör kör) üres, tautologikus ítéletformában fejeződik ki, ami gondolkodásunk számára valóban korlát, sorompó, amely a továbbvezető utakát lezárja.

A dialektikus logika a fogalmakat nem statikus merevségükben, hanem *mozgásukban*, változásukban, saját ellentéteikkel való egybefonódásukban értelmezi. Ebben az értelemben kell tehát megvizsgálni az azonosság elvét is.

Elvont azonosság általában sehol sem létezik (kivétel a matematika, mint abszolút elvont tudomány). A valóságban csak konkrét azonosság van — a különbözőséggel egybefonódó azonosság. Minden dolog egyenlő is, azonos is önmagával és nem is egyenlő, nem is azonos. Minden dolog szakadatlan változásban van, szakadatlanul túllépi saját határait. Ha ezt az egyszerű ítéletet veszem: a lilium növény, azonnal láthatjuk, hogy ítéletünk tárgya a lilium (mint olyan) önmagával azonos, de emellett növény is: azaz túllépi saját határát, más dologgal is azonos, tehát önmagától különbözik is. Tömören így fogalmazhatnánk meg a tételt: minden fogalomnak önmagával való azonossága más fogalmaktól való különbözőségében, önmagától való különbözősége pedig más fogalmakkal való azonosságában áll. Ez a tény, hogy az azonosság magában foglalja a különbözőséget, a mondatban is kifejezésre jut, azaz az állítmány szükségképpen különbözik az alánytól. Ez gyakorlatilag azt jelenti, hogy nincsen olyan ítélet (mondat), amelynek alanya és állítmánya teljesen azonos volna. Az alanynak és állítmánynak egymástól való különbözősége pedig abban áll, hogy a dolog önmagával való azonosságának a kifejezője az alany, önmagától való különbözőségének kifejezője pedig az állítmány. Az alany úgy fejezi ki a dolog önmagával való azonosságát, hogy valamennyi különböző tulajdonságát csak egyszer előfordul és ebben az értelemben sajátos, egyedi módon egyesíti. Az ítéletben az alany a dolgot a maga tulajdonságainak komplexumában fejezi ki. Az állítmány viszont a dolgoknak csak egyik vagy másik tulajdonságát ragadja meg és megmutatja ezen keresztül más dolgokkal való azonosságát, tehát önmagától való különbözőségét. Más szavakkal: az alany a dolgot mindig mint *egyedit*, az állítmány pedig mint *általánosat* tükrözi. Tehát az ítélet a gondolkodás *mozgását* fejezi ki, amint az azonosságtól a különbözőség felé, az egyeditől az általános felé halad. Az ítéletnek ez a dialektikája még a legegyszerűbb ítéleteknél is megfigyelhető: a fa fa; a kör kör. Ezekben az ítéletekben is gondolkodásunk mozgása az egyeditől (amit a magyarban a határozott névelő jelez) az általános (faj) felé halad. Ezeknek az ítéleteknek az értelme ez: az egyedi fa azonos önmagával, mint egyedi fa, de ugyanakkor különbözik is önmagától, ami azáltal fejeződik ki, hogy azonos más fákkal is, a fa fajjal.

Vizsgáljuk meg ezek után példamondatainkat. „Én is tanár vagyok.” Ebben a mondatban az „én” névmás az, ami önmagammal való azonosságomat a maga teljes egészében kifejezi, valamennyi tulajdonságommal együtt. A „tanár” főnév ellenben sok tulajdonságom közül kiemel egyet és ezen keresztül mutatja meg másokkal (más tanárokkal) való azonosságomat is. Ez a logikai viszony az alany és állítmány között nem változik

meg sem a szórend, sem a hangsúly hatására. Bármilyen szórendben, vagy bármilyen hangsúllyal ejtem is ki ezt a mondatot, az alany mindig az „én”, az állítmány mindig a „tanár” lesz. Ugyanígy „A pártütő te vagy” mondatban is a „te” az alany és a „pártütő” az állítmány.

Ehhez hasonló a helyzet a „Magyarország fővárosa Budapest” mondat esetében is. A „Budapest” szó az, ami a szóbanforgó dolgot a maga összes tulajdonságainak a komplexumában (földrajzi elhelyezkedés, éghajlati viszonyok, politikai, közigazgatási, kulturális jelentőség stb.) fejezi ki, és a „Magyarország fővárosa” csak az egyik tulajdonság kiragadása; ez a rész a logikai minősítés, az egyik meghatározó jegy, a „Budapest” ennek az alanya, meghatározottja, függetlenül attól, hogy melyik rész a hangsúlyos. Ugyanezen az alapon lehet „A tanulás a mi kötelességünk”, „Főfeladatunk a termelés fokozása” stb. típusú mondatokat is elemezni. Ezekben a mondatokban a konkrét cselekvést kifejező egyedi fogalmat egy tágabb, általános kategóriába soroljuk be. A tanulás sok ismérve közül kiemelünk egyet, azt, hogy kötelesség és ezen keresztül azonosítjuk más dolgokkal, amelyeknek közös ismérve, hogy szintén kötelességeknek számítanak. Tehát a fenti mondatokban a „tanulás” és „a termelés fokozása” az alanyok, a „kötelességünk” és „főfeladatunk” viszont állítmányok.

Akit nem győz meg a logikai fejtegetés, annak számára nyelvi bizonyítékkal is szolgálhatunk. Az orosz nyelvben ugyanis van lehetőség az alanynak és az állítmány névszói részének alaki megkülönböztetésére. Bizonyos kopula-igék mellett az állítmány névszói része nem alanyesetben, hanem eszközhatározó esetben áll. Ilyen kopula-ige pl. a являться ige. Ez a mondat tehát, hogy „A Szovjetunió fővárosa Moszkva” orosz nyelven így fog hangzani:

Москва является столицей СССР

vagy:

Столицей СССР является Москва

Tehát mindenképpen a Москва az alany (alanyeset), és a столицей (eszközhatározó eset) az állítmány, akármilyen a szórend vagy a hangsúly. Ilyen mondat, hogy:

Столица СССР является Москвой
egyszerűen lehetlenség.

Ugyanez a helyzet „A tanulás a mi feladatunk” típusú mondatok orosz nyelven való kifejezésénél is.

Учёба является нашей задачей
vagy:

Нашей задачей является учёба
de semmiképp sem jó a Наша задача является учёбой mondat.

Véleményem szerint ide tartoznak az „Ez az alma a legjobb alma” típusú mondatok is. Ítéletünk tárgyát, egy előttünk lévő almát az „ez az alma” fejezi ki a maga teljességében (alany). Ennek az almának egyik tulajdonsága, meghatározó, minősítő jegye az, hogy „a legjobb alma” (állítmány). Itt még a fogalmak konkrét, illetve absztrakt volta is segít. Nyilvánvaló, hogy „a legjobb alma” csak absztrakt fogalom, amely az „ez az alma” fogalomban nyer realitást. Ahhoz ugyanis, hogy egy alma a leg-

jobb alma lehessen, előzőleg egyáltalán léteznie kell, vagyis „ez az alma”, vagy „az az alma” kell, hogy legyen.

Amint látjuk tehát, ezeknek a problematikus mondatoknak a legnagyobb része minősítő mondat. Ahol a formális logika már azonosítást lát, ott a dialektikus logika alapján való elemzéssel még mindig tovább lehet jutni és meg lehet állapítani, hogy mi az, amit minősítünk (az a fogalom, amely a dolgot a maga egészében, tulajdonságainak a komplexumában nevezi meg: alany) és mi az, aminek minősítjük (az a fogalom, amely a dolog egyik tulajdonságát emeli ki és ezen keresztül más dologgal azonosítja: állítmány).

Összegezzük az elmondottakat:

1. A gondolkodás és a nyelv elválaszthatatlan egységének alapján állva, az ítélet szerkezetét azonosnak kell tartanunk a mondat szerkezetével. Ezt feltételezzük azokra a gondolatformákra nézve is, amelyekkel a logika ezideig nem foglalkozott kellő mértékben.
2. Minthogy a lélektani elemzés szempontjai *alapvetően* eltérnek a logikai-grammatikai elemzés szempontjaitól, a lélektani elemzés „szabályai” nem nyújthatnak megfelelő segítséget. Az az eljárás, hogy általában a logikai-grammatikai elemzéssel elemzünk, de egyes nehéz esetekben a lélektani elemzéshez folyamodunk önellentmondás, amit meg kell szüntetni.
3. A nehezen eldönthető esetekben a *dialektikus logikán* alapuló fogalmi elemzéssel kell döntenünk.

BENEDEK NÁNDOR

FELHASZNÁLT MŰVEK:

- Fogarasi Béla: Logika, Budapest 1955.
 Tompa J.: Az alany és állítmány elemzéséről (Anyanyelvünk, 1954 II. évf. 1 szám 6—10 oldal.)
 Tompa J.: Anyanyelvünk leírónyelvtana (Akad. I. Oszt. Közl. 1953. IV. köt. 33—104 old.)
 Henry Lefebvre: Formális logika, dialektikus logika, Budapest 1949.
 Prof. P. Sz. Popov: Szuzsgyenyie i predlozsenyie (Voproszi sintaksziszja szovremen-nogo russzkogo jazika, Ucspedgiz 1950, 5—35.)
 M. N. Alekszejev: O dialekticseszkoj prirogye szuzsgyenyija (Voproszi filozofii, 1956. II. sz. 49—61.)

AZ OROSZ KÖZMONDÁSOK KÖLTŐI SAJÁTÓSÁGAI

A közmondások a folklór lényeges részét alkotják, mert sok rokon vonásuk van a költészettel. Ebből következik, hogy már a közmondások vizsgálata alapján is bizonyos képet kaphatunk egy nyelv kifejező képességéről, költői eszközeiről.

Ennek a szerény dolgozatnak a célja az orosz közmondásokon keresztül megmutatni — már amennyiben ez lehetséges — az orosz nyelv kifejezőképességét, költői eszközeit, illetve feltárni az orosz közmondások költői sajátosságait.

A nagy orosz írók közül többen kifejezték véleményüket a közmondások tartalmi és formai értékéről.

G o g o l ezt írta: „Közmondásainkban szokatlan teljességében mutatkozik meg a nép észjárása, amely képes mindent a maga eszközévé tenni: az iróniát, a gúnyt, a szemléltető erőt, a festői ábrázolás találmányát, azért, hogy eleven szót alkosson, amely teljesen megfelel az orosz természetének, kidomborítva mindazt, ami benne él” (N. V. Gogol: Összegyűjtött művei, Moszkva, 1927. VI. kötet, 417. o. — oroszul).

G o r k i j a következőképpen nyilatkozik a közmondások ismeretének a fontosságáról a kezdő írók számára: „A közmondások és szólások a néptömegek gondolkodását fejezik ki, rendkívül tanulságosak és kezdő íróknak nagyon hasznos megismerkedni velük . . . , mert azok a szavakkal való takarékosagra, tömör beszédre, szemléletességre tanítanak.” Ehhez még hozzá teszi „én nagyon sokat tanultam a közmondásokból” (M. Gorkij: Irodalmi kritikái cikkek, Goszlitizdat, 1937. 346. o. — oroszul).

Az orosz nyelvnek közmondásokban való rendkívüli gazdagságával — Dálnak „Az orosz nép közmondásai” c. gyűjteménye, mely 1862-ben jelent meg, 31 000 közmondást és szólást tartalmaz — valamint a közmondások költői értékeivel magyarázható, hogy az orosz és szovjet irodalom e kiemelkedő képviselői ily nagyra értékelik az orosz népköltészetnek ezeket az egyszerű termékeit.

Az orosz közmondások, mint általában minden nép közmondásai, az értelmi hatás mellett arra is törekszenek, hogy mondanivalójuknak tökéletes költői kifejezési formát adjanak. Megtaláljuk bennük az orosz nyelv költői kifejező eszközeinek nagy részét s ezek formai tekintetben is értékessé teszik a közmondásokat.

Ezek után nézzük meg, hogy melyek tehát az orosz közmondásokban meglévő költői eszközök?

1. Az orosz közmondások szerkezeti felépítésére jellemző a kéttagúság, mely szerint a közmondások többsége két részre tagolható, illetve tagolódik. Az első rész adja azt a feltételt, melyből a második részben levonjuk a következtetést. Például:

Что посеешь, то и пожнешь.

Ki mint vet, úgy arat. (Amit vetsz, azt is aratsz — szószerint.)

На чьём возу сидишь, ту песню и пой.

Akinek a szekeren ülsz, annak a nótáját fújjad.

У кого много есть, с того много и требуется.

Akinek sok van, attól sokat is kívánnak.

Előfordulnak egytagú, hárontagú és többtagú közmondások is. Több közmondás ma már elvesztette egykoron meglévő kéttagúságát.

Лень мужика не кормит.

A henyélés a parasztot nem táplálja.

Тихая вода берега подмывает.

Lassú víz partot mos.

Портной — вор, сапожник — буян, кузнец — пьяница.

A szabó tolvaj, a cipész duhaj, a kovács részeges.

Не то забота, что много работ,

а то забота, как её нет.

Nem az a baj (gond), hogy sok a munka,

ám az a baj, amikor nincs munka.

Исправит горбатого могила, (а упрямого дубина).

A púpost kiegyenesíti a sír, (a makacsot pedig a furkósbot).

Дальше в лес — больше дров, (дале в спор — больше слов).

Beljebb az erdőbe — több fa, (hosszabb veszekedés — több szó.)

A többtagúság elvesztése következtében a közmondás szólássá válhat, amint ez meg is történt az исправит горбатого могила esetében.

2. Az orosz közmondások gazdagok képes kifejezésekben. A képek a közmondásokat szemléletessé teszik. A szemléletes költői kifejezés módnak jó néhány fajtája megtalálható a közmondásokban, melyek így képszerűen hatnak az ember értelmére és érzelmeire.

Az orosz közmondásokban kéttagúságuk következtében gyakran találunk hasonlaton és ellentétben alapuló *пá р һ у з а м о к а т*, illetve azt is mondhatjuk, hogy a legtöbb orosz közmondás azért kéttagú, hogy lehetővé váljon a párhuzamok alkalmazása.

A hasonlat két dolog összekapcsolása közös tartalmi vagy hangulati vonás révén s így az egyik jelenség valamely tulajdonságát megmagyarázzuk a másik jelenség hasonló tulajdonságára való rámutatás segítségével, amelyben ez a tulajdonság a legteljesebben van kifejezve. A közmondásokban az összehasonlítás történhetik kötőszó nélkül, kötő-

szóval, a melléknév középfokával és a főnév birtokos esetével, rámutató szavakkal. Tehát megtaláljuk bennük az orosz nyelv hasonlítást kifejező eszközeinek csaknem teljes gazdagságát.

Большому кораблю — большое плавание.
Nagy hajónak az útja is nagy.

Больше верь делам, чем словам.
Inkább higgy a tetteknél, mint a szónak.

Красна птица перьём, а человек ученьем.
A madarat a tolla, az embert a tudása ékesíti.

Береги платье снову, а честь смолоду.
A ruhát új korától fogva, a becsületet pedig ifjúságotól őrizd.

Блудлив, что кошка, а труслив, что заяц.
Parázna mint a macska, de gyáva mint a nyúl.

Разошлись, как в море корабли.
Elmentek egymás mellett, mint hajók a tengeren.

Пташке ветка дороже золотой клетки.
A madár jobban szereti az ágat az arany kalitkánál.

Старый друг лучше новых двух.
Egy régi barát jobb két újnál.

Каков барин, таков и крестьянин.
Amilyen az uraság, olyan a paraszt.

Что гусь без воды, то мужик без жены.
Ami a liba víz nélkül, az a paraszt asszony nélkül.

A közmondások a stílus élénkítésére és szemléletessé tételére gyakran ellentétes fogalmakat állítanak szembe egymással. A következő közmondásokban például minden fogalmat jelölő szónak megvan a maga ellentétes párja:

Богатый и в будни пирует, а бедный и в праздник горюет.
A gazdag hétköznap is dőzsöl, a szegény ünnepen is búsul.

Труд человека кормит, а лень портит.
A munka eltartja, a henyélés elrontja az embert.

Праздники помнит, а будни забывает.
Az ünnepekre emlékszik, a hétköznapokat elfelejti.

A következő közmondásokban a fogalmaknak a köznapi beszéd-től eltérő társítása következtében ellentétes értelem van kifejezve tréfás formában:

Богат Тимошка, у него собака да кошка.
Tymoska gazdag, van egy kutyája és macskája.

Богато живут — с плота воду пьют.
Gazdagon élnek: tutajról isszák a vizet.

Ezek a közmondások nem fejeznek ki valami nagy gazdagságot, hanem ennek majdnem az ellenkezőjét.

Az orosz közmondásokban, éppen úgy, mint a magyar közmondásokban, különböztetéssel egyenlő és ugyanazon fogalmakat fejezhetünk ki. A magyarban például két egyforma jellemű egyénről így szólunk: „egyik kutya, másik eb”. A következő orosz közmondás értelme: „egyformán szegények”; a másiké pedig: „amint élt, úgy is halt meg”:

У одного ничего, у другого совсем чисто.
Az egyiknek semmije sincs, a másiknál minden üres.

Жил собакой, околел псом.
Kutyaként élt, ebként halt meg.

A metafora a hasonlatoknál jóval ritkábban fordul elő az orosz közmondásokban. A metaforák — összevont hasonlatok — szómegettakarítással járnak és így tömörré teszik a közmondásokat. A metafora a hasonlatnál élesebben emeli ki egy tárgy, jelenség tulajdonságát, és még képszerűbbé teszi a közmondást.

Грудь лебединая, походка павиная, очи соколы, брови соболю.
Melle hattyú, járása páva, szeme a sólyomé, szemöldöke cobolyé.

Его голыми руками не возьмёшь.
Pusztá kézzel őt nem fogod el.

Egyes közmondások élettelen vagy elvont dolgokat élőként tüntetnek fel, élettelen dolgokat megszemélyesítenek. A megszemélyesítés a közmondásokat élénkké, szemléletessé teszi.

Повадился кувшин по воду ходить,
там ему и голову сложить.
Addig jár a korsó a kútra, míg el nem törik.

Работа не медведь, в лес не уйдёт.
A munka nem medve, nem megy el az erdőbe.

Лес видит, а поле слушит.
Az erdő lát, a mező hall.

A melléknévek a közmondások szemléletességét szintén előmozdítják, ha azokat a tulajdonságokat jelzik, amelyek éppen odaillők, vagy amelyek új oldalról mutatják be a tárgyat, s a képzeletet eképpen élénken foglalkoztatják.

От чёрной коровы да белое молоко.
A fekete tehénnek is fehér a teje.

Пустая бочка пуше гремит.
Üres hordó jobban kong.

Пташке ветка дороже золотой клетки.
A madár jobban szereti az ágat az arany kalitkánál.

A gúny, az irónia, amely élénkíti, humorossá teszi a közmondásokat, főként abban nyilvánul meg, hogy olyan jelentést tételez fel, mely ellentétes a megnevezett szó betű szerinti jelentésével.

Ушёл воз и лошадку увёз.
A kocsi elindult, s elvitte a lovat.

Кого люблю, того и бью.
Kit szeretek, azt is ütöm.

На войне бывал: рыбу громил.
Háborúban volt: halakat pusztított.

Смелого нищ в тюрьме, глупого в полах.
A bátort a börtönben, az ostobát a papok között keresd.

Néhány közmondásnak ironikus toldaléka van:

Всё может случиться: и богатый к бедному поступится,
(либо долг попросит, либо молотить зовёт).
Minden megtörténhet: a gazdag is bekopogtathat a szegényhez,
(vagy az adósságot kéri, vagy pedig csépelni hív).

Последняя у попа жена (да и та попадья).
A papnak utolsó felesége van, (de az is papné).

За добро добром и платят (а за худо худом).
A jóért jóval is fizetnek. (ám a rosszért rosszal).

A következő közmondásokat a humor jellemzi:

Перед смертью не умирать.
Haláloed előtt nem halsz meg.

Пить — умереть, не пить — умереть, так лучше уже пить.
Iszom — meghalok, nem iszom — akkor is meghalok, tehát jobb ha iszom.

Пристало, как к корове седло.
Illik rá, mint tehenre a nyereg.

Érzelmi és értelmi hatások erősítése céljából a közmondások túlzásához is folyamodhatnak.

У богатого всякий волос в масле, а у бедного и в кашу нет.
A gazdagnak minden hajszála zsírban úszik, a szegénynek még a kásába se jut.

У скупого и в мороз льду не выпросишь.
A zsugorítól a fagyban is hiába kérsz jeget.

Этого греха и земля не снесёт.
Ezt a bűnt a föld sem bírja el.

A szemléletesség tényezői még a közmondásokban az ún. névcserék vagy metonimiák, mikor olyan szavakat, melyek belső viszonyban levő dolgokat vagy személyeket jelentenek, egymással felcserélünk. A me-

tonimák célja; hogy az adott esetben a legfontosabbat tárgyként észlelhető formában állítsa elének.

У собаки душа в хвосте, а у лошади в ушах.
Kutyának a farkában, lónak a fülében a lelke.

Сытое брюхо к ученью глухо.
Teli hassal nem megy a tanulás.

Лоб широк, а в голове тесно.
Széles a homloka, de fejben keskeny (de belül keskeny).
(Feje, mint egy hordó, esze mint egy dió.)

Хлеб—соль и разбойника смиряет.
A só és a kenyér a rablót is megszelídíti.

Не спеши языком, спеши делом.
Ne a nyelved, a munkád legyen gyors.

A szinekdoché ugyanazt a szerepet tölti be a közmondásokban, mint a metonimia.

Ни уса, ни бороды; ни сохи, ни бороны.
Se bajusza, se szakálla; se ekéje, se boronája.

A szemléletesség legfőbb eszköze a közmondásokban a szavaknak általában átvitt jelentésben való használata. A szavaknak átvitt értelemben való használata adja a közmondások általános érvényét: bővíti a közmondásokban kifejezett gondolat körét, illetve a közmondások alkalmazhatóságát, s ugyanakkor a képszerű kifejezésnek is fontos eszköze. A szószertinti jelentésnek az elveszése vagy elhanyagolása következtében a közmondás „többet jelent mint amennyit mond, és éppen ez a többet jelentő viszony, azaz fokozat, határozza meg aztán minden közmondás becsét” — mondja Erdélyi János (Erdélyi János: Magyar közmondások könyve, Pest, 1851 — 437. o.).

A következő három közmondásban például a szavakat átvitt értelemben kell értenünk; a nyúl, a medve, fa stb. szavak a képszerű kifejezésnek fontos eszközei.

За двумя зайцами погонишься — ни одного не поймаешь.
Aki két nyulat hajt, egyet sem fog meg.

Два медведя в одной берлоге не уживутся.
Két medve egy barlangban nem fér el.

За один раз дерева не срубишь.
Egy csapással nem döntöd ki a fát.

A közmondásokban a képszerű kifejezés szavai legtöbbször a mindennapi paraszti életből vannak véve. Nagy elterjedtségnek örvendenek többek között az *állatvilág* tagjai az emberek szokásainak és erkölcsének a jellemzésére. Ilyen esetekben a közmondások értelmét legtöbbször az állatok tulajdonságai alapján kell megállapítanunk. Azonban ennek a fordítottja is előfordul, amikor egyes állatok az illető nép körében bizonyos

tulajdonságok jelképéül szolgálnak. A görög nép például a *baglyot* vevé a bölcsesség jelképéül, sok újabbkori népnél pedig éppen ellenkezőleg ostobát, erőtlent, rútat képvisel.

Ezek után nézzük meg, hogy az orosz közmondásokban néhány állat mit jelképez:

A *bagoly* alantast, együgyút jelent; gyakran a *sólyommal* hasonlítják össze, mely madár a magasba törőt, a bátrát képviseli.

Хоть под небеса летай, а всё сова соколом не быть.
Bár az egekben repüljön a bagoly, akkor sem sólyom.

Что совой о пень, что пнём о сову, а всё сова больно.
Akár a baglyot a kőhöz (tuskóhoz) akár a követ a bagolyhoz,
mindig a bagoly adja meg az árát.

Сокол мал, да удал.
A sólyom kicsiny, de merész.

И сокол выше солнца не летает.
A sólyom sem repül magasabbra a napnál.

A *varjú*, a *nyúl* gyávát, félnket jelent:

Сердце соколье, а смелость воронье.
A szíve sólyomé, bátorsága varjúé.

Пугана ворона и куста бонтя.
A megijesztett varjú a bokortól is fél.

Плох сокол, что ворона с места сбила.
Rossz sólyom az, akit a varjú elver helyéről.

Труслив, что заяц, блудлив, что кошка.
Félnék, mint a nyúl, parázna, mint a macska.

A *birka*, *juh* szelid természetű, félnék ember jelképe:

Молодец на овец, а на молодца и сам овца.
Bátor a birkák ellen, de birka a bátor ellen.

Без пастуха овцы не стадо.
Pásztor nélkül a birka nem nyáj.

A *farkas* a gonoszt, a ragadozót; a *róka* a ravaszt képviseli:

Овце с волком плохо жить.
Rossz a birkának (a magyarban: báránynak) farkassal élni.

Стань ты овцой, а волки готовы.
Légy bárány, készen állanak a farkasok.

Волка на собак в помощь не зови.
Farkast ne hívj a kutyák segítségére.

Сытый волк смирнее ненасытного человека.
A jóllakott farkas békésebb az éhes embernél.

С волками жить — по-волчьи выть.
Ha farkassal laksz, velük együtt kell ordítanod.

Лисичка всегда сытей волка бывает.
A róka mindig jobban jól van lakva, mint a farkas.

Когда ищешь лису впереди, то она назади.
Amikor a rókát elől keresed, az hátul van.

Az ökör, a ló a gazdagság és a munkaképesség jelképe:

Семь сел, один вол, да и тот гол.
Hét falunak csak egy ökre van, de az is sovány.

Семь деревень, а лошадка одна.
Hét falunak csak egy lova van.

Он работает как лошадь.
Úgy dolgozik, mint egy ló.

Вола в гости зовут не мёд пить, а воду возить,
Az ökröt vendégségbe nem mézet inni, hanem vizet vinni hívják.

A tehen hasznót hajtó jószágként szerepel, mely képes a parasztot eltartani; a bikát az orosz közmondások „csekély jövedelmezősége miatt” lebecsülik, nem sokra tartják:

Купил мужик корову, а вышел бык; ин так и быть!
Tehenet vásárolt a paraszt, de bika lett belőle; ilyen is volt már.

Сколько с быком ни возись, а молока он не даст.
Bármennyit is vesződsz a bikával, tejet nem fog adni.

Счастье не корова: не выдоишь.
A szerencse nem tehen: nem fejheted meg.

A disznó jelképe a modortalannak, a durvának, a falánkknak:

В гостях Илья, а дома свинья.
Vendégségben Ilya, de otthon disznó.

Посади свиньку за стол, она и ноги на стол.
Ültesd a disznót az asztalhoz, a lábát is felrakja.

Сыта свинья, а всё жрёт; богат мужик, а всё копит.
Jóllakott a disznó, mégis mindig fal, ha gazdag a paraszt, akkor is egyre gyűjt.

A kutyát igen jól ismeri az ember: egyike azon állatoknak, amely a leghűségesebb hozzá; ismeri jól rossz tulajdonságait is, így többek között jelképe az irigységnek, az alattomoságnak, a gonoszságnak, a falánkságnak is.

Любишь меня, так люби и собачку мою.
Ha szeretsz engem, úgy szeresd a kutyámat is.

Молчан-собака исподтишка за икры хватает.
A hallgatag kutya alattomban kap a lábához.

Как собака, на сене лежит: а сама не ест, и другим не даёт.
Mint a kutya fekszik a szénán: maga nem eszik, de másokat sem hagy.

Сколько собаке ни хватать, а сытой не бывать.
Bármennyit is kap a kutya, de jóllakott nem lesz.

Egyes emberi testrészek is szolgálhatnak a közmondásokban jelképekül. Így például a fej (az ész) igazgatja az embert, felel a többi testrészek cselekedeteiért; a kéz (munkaképesség) biztosítja az ember megélhetését, hatalmat, erőt is képvisel.

Умная голова сто голов кормит, а худая и одной не прокормит.
Okos fej százat táplál, a buta egyet sem tart el.

Рука согрешит, а голова в ответе.
A kéz vétkéért a fej felel.

Руки работают, а голова кормит.
A kéz dolgozik, de a fej táplál.

У большого человека руки долги.
Nagy embernek hosszúak a kezei.

Рука длинна — достала и до суда.
A kéz hosszú — elér a bíróságig is.

Нога ноге друг, а рука руке враг.
Láb a lábnak barátja, kéz a kéznek ellensége.

Az orosz közmondásokban, akárcsak a magyar közmondásokban, egyes nevek bizonyos fogalmakat képviselnek. Így a magyarban például Antal féleszűt, Balázs szelest, bolondot; az oroszban Тит (Tyit) lustát, Фома, Фомку (Foma) tolvajt, Марко (Marko) gazdagot, Макара (Makar) szegényt, Кузька (Kuzka) ágrólszakadtat, Мокей (Mokej) lakájt, инаст, Емеля (Jemelja) együgyűt, Иван (Iván) általában orosz jelképez. A fenti állítást a következő példák bizonyítják:

Мегjött Antal Budáról, zöld ágat hozott orrában.
Hű bele Balázs, lovat ad az Isten.

Тит, поди молотить! Брюхо болит. Тит, поди кисель есть! А где моя большая ложка? Tyit, gyere csépelni! Fáj a hasam. Tyit, gyere enni! Hol van hát a nagy kanalam.

Фомка вор: на долото рыбу удит.
Fomka tolvaj: vésővel halat fog.

Не шумаркай, голый, коли Марко пьёт.
Ne zajongj nincstelen, ha Marko iszik.

На бедного Макара и шишки валятся.
Szegény Makárra hull minden ütlek.

Горькому Кузьеньке горькая и песенка.
A bánatos Kuzenykának keserű a dala is.

Было у Мокея четыре лакея, а ныне Мокей сам лакей.
Mokejnek négy szolgálja volt, de most Mokej maga is lakáj.

Слепому Емеле всё копейки.
A vak Jemáljának minden kopejka.

Велика Феодора, да дура; а Иван мал, да удал.
Feodóra nagy, de ostoba liba; Iván kicsiny, de merész.

Один Иван — должно; два Иван — можно; три Иван — никак не возможно
(сказал немец про Ивана Ивановича Иванова).
Egy Iván szükséges, két Iván lehetséges, három Iván sehogy sem lehetséges
(mondta a német Iván Ivánovics Ivánovról).

Több orosz közmondásban találkozunk allegóriával is. Például:

Угорела барыня в нетопленной горнице.
Szénmérgezést kapott a nagysága a fűtetlen szobában.

Хорошо пахать на печи, да заворачивать круто.
A kemencén jó szántani, de meredeken kell fordulni.

3. Az orosz közmondásokban a szóalakzatoknak a következő fajtái fordulnak elő:

A szókihagyás, amidőn egyes szavak az értelem csorbitása nélkül elmaradnak. Különösen jellegzetes az alanynak az elhagyása, annak jeléül, hogy a közmondás bármely személyre vonatkozhat.

Ни в мать, ни в отца, а прохожего молодца.
Sem apjára, sem anyjára, hanem az arra járt legényre (hasonlít).

Свату либо первая чарка, либо первая лалка.
A kérőnek vagy az első poharat, vagy az első pálcát.

Не бойся гостя сидячего, бойся стоящего.
Ne félj az ülő vendégtől, félj az állótól.

От старых дураков молодым (дуракам) житья нет.
Az öreg ostobák miatt a fiataloknak nincs életük.

Egyes mondatrészek elhagyása a közmondások tömörségét fokozza.
A kötőszókihagyás élénkíti a közmondásokat.

Меньше денег; меньше хлопот.
Kevesebb pénz, kevesebb gond.

Нет друга — ищи, а найдёшь — береги.
Nincs barátod — keress találtál — tartsd meg.

A kötőszóismétlés nyomatékossá teszi a közmondás egyes részeit, melyeket összeköt.

Земелька -- matka наша и кормит, и поит, и одевает.
A föld a mi édesanyánk, táplál is, itat is, ruház is.

Работа и кормит, и поит.
A munka enni is, inni is ad.

Либо коня доброго держи, либо кнут.
Vagy jó lovat tarts, vagy korbácsot.

Ha a közmondás különös nyomatékkal akarja kifejezni mondanivalóját, akkor ugyanazt a szót többször ismétli. Ilyenkor szóismétlésről beszélünk. A szóismétlés fajtái különbözőek. A közmondásokban is találkoznak az anaforával és az epiforával.

Az anafora az első szavak ismétlődése a közmondás egyes tagjaiban; az epifora pedig a közmondás tagjai utolsó szavának az ismétlődése.

Нужда скачет, нужда пляшет, нужда песенки поёт.
A szükség ugrál, a szükség táncol, a szükség énekel.

Поп руку свяжет и голову свяжет, а сердце не свяжет.
A pap összeköti a kezét, összeköti a fejét, de nem köti össze a szívet.

Сам заварил кашу, сам и расхлёбывай.
Magad főzted a kását, edd is meg magad.

Один сын не сын, два сына не сын, три сына сын.
Egy falu nem segítség, kettő sem, három már igen.

Találkozunk a szavak megszokott rendjének a felcserélésével — az *inversió*val — is az orosz közmondásokban. Például az alany az állítmány után, a jelző a jelzett szó után áll; az alany el van választva egy más szóval az állítmánytól, a jelző a jelzett szótól. A szavaknak ilyen felcserélése a közmondások kifejező erejét növeli.

Хата моя с краю, ничего не знаю.
Házam a falu szélén, nem tudok semmit.

Не бойся гостя сидячего, бойся стоячего.
Ne félj az ülő vendégtől, félj az állótól.

Ждал убогий телёнка, а ему дал бог ребёнка.
Borjút várt a szegény, de isten gyereket adott neki.

4. A közmondásoknak a költészettel való rokonságát mutatja az is, hogy legtöbbjük ritmikusan tagolt és változatos ütemezésű. Az orosz közmondásokban meg lehet találni szinte az összes lehetséges ritmusfajtákat, melyek az orosz költészetben használatosak. Így a hangsúlyos ritmust, a szillabikus verselést és a szillabikus-hangsúlyos verselés különböző verslábat. A ritmus, mely a hangok szabályos emelkedéséből és eséséből származik, dallamossá teszi a közmondásokat.

a) Az orosz népköltészet termékeit elsősorban a hangsúlyos ritmus jellemzi s a közmondásokban is ez az uralkodó.

Az orosz hangsúlyos ritmus követelményei a következők:

1. A ritmus alapját a közmondás mindkét tagjában meglévő egyenlő számú hangsúlyos szótagok képezik. Az orosz magánhangzókra ugyanis nem a hosszúság és rövideg, hanem hangsúlyos vagy hangsúlytalan voltak a jellemző.

2. A hangsúlyos szótagok köré hangsúlytalan szótagok csoportosulhatnak s a hangsúlyos szótagokhoz kapcsolódott hangsúlytalan szótagok száma különböző lehet. (A magyar hangsúlyos verselésben a hangsúlytalan szótagok mindig a hangsúlyosak után következnek s az egyes ütemekben a hangsúlytalan szótagok száma különböző lehet.)

3. Általában a ritmus hangsúlyos szótagján van a logikai hangsúly is. Ennek következtében a közmondásoknak ritmikai egységekre való tagolódása egybeesik a gondolatnak természetes tagolódásával. Ez a ritmus zeneiségét mélyebbé, hatásosabbá teszi.

4. Néha egyes segédszavak ismétlődnek s magukra vonják az önálló jelentéssel bíró szavakról a hangsúlyt.

Не по-хорошему | мил, | а по-милу | хорош.

Nem azért kedves, mert szép, hanem azért szép, mert kedves.

Amint e fenti példában látjuk, az orosz hangsúlyos verselésben a szótagok száma a közmondás két tagjában különböző (7 és 6), a hangsúlyos szótagok száma azonban egyezik (2—2), a hangsúlyos szótagok köré különböző számú hangsúlytalan szótagok csoportosulnak (5, —, 3, 1), a előjáró ismétlődik és magára vonja az önálló jelentéssel bíró szavakról a hangsúlyt.

A közmondásokban leggyakoribbak a két hangsúlyból álló mértékek, de vannak három, négy, hangsúly segítségével létrehozott ritmusok is:

Хата моя | с краю, | ничего не | знаю.

Házam a falu szélén van, semmiről sem tudok.

Голова́ | у нѳг | ума́ не | про́сит.

A fej nem kér a lábtól tanácsot.

У́м | за-морем, | а сме́рть | за-ворстом.

Az ész a tengerentúl, a halál a kapunál.

Ско́ро | сказа́ | сказа́вается, | да не ско́ро | де́ло | де́лается.

A mese hamar elmondódik, ám a dolog nem egyhamar végződik.

Ко́шка | да ба́ба | за́всегда́ | в избе́, | а мужи́к | да соба́ка | за́всегда́ | на дворе́.
A macska és az asszony mindig a házban, a paraszt és a kutya mindig az udvaron.

b) A szillabikus verselés alapján a közmondások egyes tagjaiban a szótagok számának kell egyenlőknek lenniök. (Innen a verselési mód neve: a „szótag” görögül „syllabē”.)

Горды́м бы́ть, | глупы́м слы́ть. (3—3)

Ha büszke vagy, ostobának tartanak.

Ско́лько голо́в, | сто́лько умо́в. (4—4)

Ahány fej, annyi ész.

Трудно́ тому́ учи́ть, | че́го сам не знае́шь. (6—6)

Nehéz azt tanítani, amit magad sem tudsz.

c) A szillabikus-hangsúlyos verselés az antik verselési módnak az orosz nyelvre való alkalmazása. Ebben a verselésben meghatározott számú szótagokból álló verslábak vannak, mint az időmértékes verselésben, a szótagok hosszúsága vagy rövidegsége azonban nem a magánhangzók hosszúságától, illetve rövidegségétől függ — mivel az oroszban a magánhangzók nem lehetnek rövidek vagy hosszúak —, hanem a szóhangsúly helyzetétől. Az orosz klasszikus verselésben verslábának nevezik a hangsúlyos szótagnak meghatározott számú hangsúlytalan szótaggal való

szabályszerű váltakozását a verssorban. Tehát a hangsúly és a szótagok együttesen alkotják a ritmust s ezért nevezzük ezt a verselési módot szilabikus-hangsúlyos verselésnek.

Az orosz költészet általában ötféle verslábát használ: a trocheust, a jambust, a daktilust, az anapestust és az amfibrachist. Az orosz közmondásokban ezen verslábak mind előfordulnak.

1. Kéttagú verslábak az orosz közmondásokban:

a) Trocheus (néha pirrichiussal együtt):

<u>Мно́го</u> <u>хо́чешь</u> <u>зна́ть</u> ,	Ha sokat akarsz tudni,
<u>ма́ло</u> <u>бу́дешь</u> <u>спа́ть</u> .	akkor keveset fogsz aludni.
<u>Яйца́</u> <u>ку́рицу</u> <u>не</u> <u>у́чат</u> .	A tojás nem tanítja a tyúkot.
<u>Е́сли</u> <u>вече́р</u> <u>смү́тный</u> ,	Ha az este szomorú,
<u>у́тро</u> <u>бу́дет</u> <u>ра́досто́е</u> .	vidám lesz a reggel.

b) Jambus:

<u>Кого́</u> <u>лю́блю</u> , <u>того́</u> <u>и</u> <u>бью́</u> .	Kit szeretek, azt ütöm.
<u>Не</u> <u>гони́</u> <u>ко́ня</u> <u>кну́том</u> ,	Ne ostorral, hanem zabbal
<u>гони́</u> <u>его́</u> <u>овсе́м</u> .	hajtsd a lovat.
<u>Плю́ти</u> <u>ны</u> <u>па́льце́м</u> <u>не́</u> <u>заткне́шь</u> .	A gátat ujjal be nem tömöd.
<u>Тот</u> <u>колхо́з</u> <u>бога́т</u> ,	Az a kolhoz gazdag,
в <u>кото́ром</u> <u>лад</u> .	melyben rend van.

2. Háromtagú verslábak az orosz közmondásokban:

a) Daktilus:

<u>Сейте́</u> <u>разу́мное</u> , <u>до́брое</u> , <u>вече́ное</u> .	Értelmest, jót, örökkévalót vessetek.
<u>Что́</u> <u>у</u> <u>кого́</u> <u>на</u> <u>уме́</u> , <u>то</u> <u>у</u> <u>пья́ного</u> <u>на́</u> <u>язы́ке</u> .	Kinek mi a fejében, az a részegnek a nyelvén.

b) Anapestus:

<u>У</u> <u>кого́</u> <u>что́</u> <u>боли́т</u> , <u>тот</u> <u>о</u> <u>то́м</u> <u>говори́т</u> .	Kinek mije fáj, arról beszél.
---	-------------------------------

И обед | не в обед, | когда | хозяйки нет.

Az ebéd sem ebéd, amikor gazdasszony nincs.

c) A m f i b r a c h i s ⁂.

Богатый | и в будни | пирует, | а бедный | и в праздник | горюет.

A gazdag hétköznap is dőzsöl, a szegény ünnepen is búsul.

Не все | собаки | кусают, | которые лают.

Nem minden kutya harap, amelyik ugat.

Ezen példákkal kapcsolatban is meg kell jegyeznünk, hogy az orosz klasszikus verselés szabályai nem annyira merevek. A fenti példák között is találunk anapestus jambussal, mint szintén emelkedő verslábbal, együttesen; a pentameterben van egy hatodik közömbös versláb is:

Что у кого на ум|е, | то у | пьяного | на язы|ке.

5. A rímes forma, amely a dallamosságot fokozza, az orosz közmondásokban uralkodó. A rímek fajtái a következők:

a) A rím a hangsúly helyétől függően lehet hímnemű, nőnemű, daktilusi és vegyes rím.

1. Hímnemű rímek nevezük a rímet, ha a hangsúly a közmondás mindkét tagja végső szavának utolsó szótagjára esik.

У кого что болит,
тот о том и говорит.

Kinek mije fáj,
arról is beszél.

Не давши слово крепись,
а давши держись.

Ha nem adtad a szavad, légy kemény,
de ha adtad, tartsd is meg.

2. Nőnemű rímekben a hangsúly az utolsó előtti szótagon van.

Кто собой не исправит,
тот другого не поставит.

Aki magán nem uralkodik,
mást sem irányít.

Кому поведётся,
у того и петух несётся.

Akinek szerencséje van,
annál a kakas is tojik.

3. Daktilusi rímről akkor beszélünk, amikor a hangsúly a szó végétől számított harmadik szótagra esik.

Гора с горой не сходятся,
человек с человеком встречаются.

Hegy a hegyhez nem jön el,
de ember emberrel találkozik.

Не всё то сбывается,
на что человек надеется.

Nem mind válik valóra,
amit az ember remél.

4. Vegyes rímekben a hangsúly helye az utolsó szavakban nem egyezik.

Полюбится сова,
лучше ясного сокола.

Aki megszerette a baglyot,
annak szebb az a fényes sólyomnál.

b) A rímek a hangok egyezése szerint lehetnek tiszta rímek és asszonánciák.

1, Tiszta rímek:

Ждал убогий телёнка,
а ему дал бог ребёнка.

Borjút várt a szegény,
de isten gyereket adott neki.

Были бы бумажки,
будут и милашки.

Csak bankódj legyen,
szeretőd is akad.

2. Asszonánciák:

И маленькая рыбка
лучше большого таракана.

A kis halacska is jobb
a nagy sváb bogárnál.

Казак без коня,
что солдат без ружья.

A kozák ló nélkül olyan,
mint a katona puska nélkül.

Az orosz közmondások, a magyarhoz hasonlóan, szeretik az alliterációt, amikor is a kezdő betűk egyeznek meg:

Рыба в реке не в руке.

A folyóban úszó hal még nincs
a kezében.

Сама сорока скажет,
где гнездо свила.

A szarka maga mondja, hol rakta a
fészket.

Собаке собачье смерть.

Ebnek eb halál.

c) A rímek elhelyezésükre nézve az orosz közmondásokban lehetnek:

1. Páros rímek:

Не покупай у ямщика лошади, а
не бери у вдовы дочери. а
У ямщика лошадь изломана, в
у вдовы дочь избалована. в

Ne végy a fuvarostól lovat,
ne vedd el az özvegyasszony lányát.
A fuvarosnak a lova megnyomorított,
az özvegynek a leánya elkanászosodott.

Где кисель, а
тут и сел, а
где пирог, в
тут и лёг. в

Ahol a lekvár,
oda is ül;
ahol a kalács,
oda is fekszik.

Хата моя с краю, а
ничего не знаю. а

Házam a falu szélén,
semmiről sem tudok.

A homonimrímek (a páros rímeknek egyik fajtáját alkotják). egyalakú, de különböző jelentésű szavak csengenek össze.

Не под дождём — подождём.
Для почину — выпить по чину.

Nem eső alatt várunk.
Méltóság szerint kezdenek inni.

2. Ölelkező rímek:

Кто ныне велик, а
завтра мал; в
а кто ныне мал, в
завтра велик. а

Aki ma nagy,
holnap kicsi;
s aki ma kicsi,
holnap nagy.

3. Belső rím:

Блудлив, что кошка,
а труслив, что заяц.

Parázna mint a macska,
de gyáva mint a nyúl.

Több közmondásban a belső rím mellett a végrím is megtalálható:

Мирская молва,
что морская волна.

a A világ mondása,
a mint a tenger hulláma.

Сало было, стало мыло.

Szalonna volt és szappan lett.

У Фили, были, Филю и побнили.

Filjánál voltak, Filját is ütötték.

Az orosz közmondásokban gyakran használnak tulajdonneveket a rím kedvéért. Lássunk néhány példát közülük:

Кирей не нашёл дверей.

Мели, Емеля, твоя неделя.

Наш Тарас не уже вас.

Худ Роман, коли пусть карман.

Добр Мартын, коли есть алтын.

Каков Сава, такова ему и слава.

Az orosz közmondásokban jóval gyakoribb a rimes forma mint a magyar közmondásokban s legtöbbször a páros rím fordul elő bennük.

Végezetül az itt ismertetett közmondások alapján is megállapíthatjuk — melyeket V. Dál: „Az orosz nép közmondásai” c. gyűjteményének, „Az élő nagy orosz nyelv értelmező szótára” c. munkája, valamint dr. Rákos Ferenc: „Nemzedékről nemzedékre” c. könyve felhasználásával válogattam —, hogy teljes mértékben igazak Gogolnak és Gorkijnek a bevezetőben ismertetett szavai az orosz közmondások formai értékéről. Az orosz közmondások valóban a népköltészethez tartoznak, hiszen megtaláljuk bennük a szemléletesség eszközeit, a szóalakzatokat, különböző ritmusokat és rimeket. Ezek a költői eszközök nem öncélúak, hanem a tartalom szolgálatában állanak s nagyban hozzájárultak a közmondások elterjedéséhez és fennmaradásához. Ugyanakkor arról sem szabad megfeledkez-nünk, hogy a közmondások mai formájának a kialakulása nem egy egyén tudatos munkájának, hanem az orosz nép évszázados alakító tevékenységének az eredményeképpen jött létre.

PETE ISTVÁN

IRODALOM:

1. Владимир Даль: Толковый словарь живого великорусского языка. Издание Т—ВА М. О. Вольфъ С-Петербургъ — Москва 1912.
2. В. Даль: Пословицы русского народа. Гослитиздат, Москва 1957.
3. Русское народное поэтическое творчество. Том II. Изд. Ак. Наук СССР, Москва—Ленинград 1955.
4. Русское народное поэтическое творчество. Под общей редакцией профессора П. Г. Богатырева. Учпедгиз 1954.
5. Л. В. Щепилова: Введение в литературоведение. Учпедгиз, Москва 1956
6. Rákos Ferenc: Nemzedékről nemzedékre, »Művelt Nép« kiadó. 1955.

TARTALOM

Szerkesztői tájékoztató	5
<i>Bálint Sándor</i> : A szegedi paprika	7
<i>Bodnár Ferenc</i> : A funkcionális mondattani szemlélet kérdéséhez	27
<i>Halász Előd</i> : Germán eredetű magyar személynevek a könyvnyomtatás koráig	33
<i>Nyíri Antal</i> : Szófejtések	73
<i>Rácz Endre</i> : A személybeli egyeztetés a vonatkozó mellékmondatokban	87
<i>Velcsov Mártonné</i> : Az -n igei személyrag eredetéhez	105
<i>Dienes Erzsébet</i> : Az Érdy-Kódex kétbetűs magánhangzói és Suhajda Lajos tanulmánya	111
<i>Benedek Nándor</i> : Ítélet és mondat	125
<i>Pete István</i> : Az orosz közmondások költői sajátosságai	137

